

sociologický časopis

6

ROČNÍK 22

1986

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

K některým otázkám vývoje československé mládeže ● Problémy prognózy sociálního rozvoje ● Řízení sociálního rozvoje velkých resortních sociálních systémů ● Vzdělání - mzda - životní úroveň. K jednomu z kritérií

zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně ● Ke koncepci banky dat výzkumů veřejného mínění ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie 6

Vedoucí redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 24 93 91-5, 1. 331, 333

Obsah č. 6/1986

STATI

- Pecen J.*: K některým otázkám vývoje československé mládeže 561
Kutta F.: Problémy prognózy sociálního rozvoje 571
Chlumský V.: Řízení sociálního rozvoje velkých resortních sociálních systémů 582
Matějí P.: Vzdělání — mzda — životní úroveň. K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti odměňování a utváření životní úrovně 599

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Dvořák P.*: Ke koncepci banky dat výzkumů veřejného mínění 615

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Linhart J. — Tuček M. — Vodáková A.*: K problematice hodnotových orientací a ekonomického vědomí obyvatel ČSSR v období intenzifikace národního hospodářství 630

RECENZE

- Durínová V.*: L. Hrzal, Morálka, smysl života, svoboda 644
Večerník J.: E. V. Klopov, Rabočij klass SSSR. Tendenci razvitiya v 60-70e gody 646
Hudeček J.: Socialnyje aspekty formirovaniya novych popolnënij rabočego klassa — tendenciji, problemy, opyt 649
Sedláček J.: L. A. Něciporenko, Buržoazní „sociologie konfliktu“ 653
Hrzal L. — Ševčík O.: P. Georgiev — Č. Palavejev, „Zelenite“ v političeskija život na FRG; S. Máté, Zöldek, alternativok, környezetvédök. Az ökológiai mozgalmak elmélete és politikája; „Zeljonnye“: ideologija i politika 655
Řehák J.: A. Agresti, Analysis of Ordinal Categorical Data 658

ZPRÁVY A INFORMACE

- Dubský V.*: Mezinárodní vědecká spolupráce Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV — dosažené výsledky a zaměření v 8. pětiletce 661
Pernica V.: Konference „Automatizované systémy řízení a informační systémy řízení sociálního rozvoje — ASŘ/INF '85“ 663
Vítek M.: Teorie a praxe sociálního projektování 668
Svítek J.: Příspěvek k sociologii hudby 670
Janko J.: Jan Evangelista Purkyně ve vědě a kultuře 670

K některým otázkám vývoje československé mládeže

JAROSLAV PECEN

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

V dalším vývoji naší společnosti bude nutně hrát významnou roli mladá generace. Této důležité skupině populace je věnována trvalá pozornost stranických i státních orgánů, zásadní stanoviska v tomto směru zaujímají jak jednání XXVII. sjezdu KSSS, tak XVII. sjezdu KSČ. Otázky mládeže byly také na programu poslední porady tajemníků pro ideologickou práci a mezinárodní otázky bratrských stran socialistických zemí v Bukurešti.

Proč jsou tyto otázky tak společensky závažné a důležité:

1. Souvisejí s dnešním, ale zejména budoucím vývojem rozvinuté socialistické společnosti. V mládeži se koncentruje dnešek i zítřek socialismu.
2. V procesu socializace mládeže se objevuje řada problémů, které vyžadují lepší řešení než dosud. Především zkvalitnění komunistické výchovy mladé generace a využívání kvalifikačních a dalších předpokladů, jimiž mládež disponuje.
3. Demografické studie potvrzují, že vývoj československé populace bude v následujících 25 letech kvantitativně značně nestejnoměrný a územně nerovnoměrný, což přinese řadu vážných těžkostí, s nimiž musíme počítat a eliminovat jejich eventuální dopady na další celospolečenský rozvoj.

Rozhodujícím činitelem pro utváření žádoucího profilu mladé generace je politika KSČ. Je dána orientací na urychlení sociálně ekonomického rozvoje naší společnosti, k němuž je nutné účinněji využívat celý náš materiální a duchovní potenciál. Smysl politiky strany, spočívající v dalším zvýšení životní úrovně lidu a upevnění jeho sociálních jistot, programově mladé generaci plně vyhovuje a činí z ní nejen stoupence, ale aktivní sílu budování společnosti rozvinutého socialismu.

Náročné úkoly přechodu socialistické společnosti na cestu intenzivního sociálního a ekonomického rozvoje, stanovené XVII. sjezdem KSČ, umocňují význam práce strany s mladou generací. Je zřejmé, že uskutečnění úkolů intenzifikace, které mají zásadní význam pro perspektivu socialismu v naší zemi i v mezinárodním měřítku, se neobejde bez uvědomělé, aktivní a tvůrčí účasti mladých lidí. Vždyť dnešní mládež bude hlavním sociálním nositelem tohoto kvalitativního předělu.

Procesy intenzifikace a urychlování sociálně ekonomického vývoje vyžadují, abychom stále uplatňovali a v nových souvislostech rozvíjeli metodologicky platnou leninskou myšlenku, že mladá generace se může „učit komunismu jen tak, že každý krok svého učení, výchovy a vzdělání bude spojovat s neustálým bojem proletářů a pracujících proti staré vykořisťovatelské společnosti“ [Lenin 1955]. V současných podmínkách to znamená hledat cesty a způsoby rozšiřování účasti mladých lidí na řízení a realizaci úkolů spjatých s vědeckotechnickým rozvojem, se zvyšováním efektivnosti práce a výroby, užité hodnoty jejich výsledků, ale i s rozvojem socialistické demokracie a socialistického způsobu života.

Je nepochybné, že při řešení všech otázek a úkolů, které úzce souvisejí

s dalším rozvojem socialismu, je nutné počítat s mladou generací jako s důležitým subjektem inovací v hospodářské, sociální a kulturní i společensko-politické sféře. Mimořádná náročnost přechodu na intenzivní dráhu rozvoje s sebou nese mnohé problémy a potíže, ale současně otevírá nové a zajímavé možnosti uplatnění a využití zdravé nespokojenosti a tvůrčího potenciálu mládeže.

V současnosti, kdy především v subjektivním činiteli hledáme zdroj dynamizace sociálně ekonomického rozvoje společnosti, usilujeme i o hlubší a komplexnější pohled na mládež a na její úlohu ve společnosti. Funkce mládeže jako závažného a dynamizujícího společenského činitele vzrůstá v uzlových bodech společenského vývoje, kdy dosažený stav rozvoje výrobních sil a společenských vztahů obsahuje rozpory, jejichž překonávání přináší novou společenskou kvalitu.

Na roli tvořivého subjektu je mládež v socialistické společnosti připravována celým výchovně vzdělávacím systémem, který reaguje na vývoj společnosti a podle jejích potřeb přípravu mladé generace aktuálně koriguje. Mládež je tak při vstupu do společenské praxe vzdělanostně a poznatkově lépe připravena k řešení aktuálních i dlouhodobých společenských úkolů než příslušníci starších generací. Chybí jí však praktické, především politické a životní zkušenosti, které má starší generace. Objektivní potřebou socialismu je spojení obojího, a to v generační kontinuitě.

Generační problém v socialistické společnosti existuje. Dokonce je objektivní. Popírat ho znamená popírat existenci generací. V socialismu je to však problém sui generis. Nemá sociální obsah vlčího zákona kapitalismu — buď já nebo on — konečností determinovaný třídním rozdělením společnosti a nesmiřitelným bojem tříd, někdy jevově vyjádřeném i vnitrotřídními kontraverzemi.

Co je jeho podstatou v socialismu? Objektivní nutnost společenských vztahů mezi generacemi v práci, společenském životě, řízení společnosti. Tento problém je ve vědomí často zrcadlen jako vzájemný vztah ideálů a praxe, živelnosti a uvědomělosti, konzervatismu a progresivnosti.

Takový generační problém není socialistické společnosti nepříznivý a neprospěšný. Vyžaduje však — a to je zásadní — aby všechny jeho momenty stály na straně socialismu a v žádném případě nebyly zaměřeny proti němu. Potom dostává charakter neantagonistického rozporu, jehož řešení je pro další prohlubování socialistických vztahů zcela prospěšné.

Generační problém v socialismu je užitečný jev v tom případě, má-li míru danou optimem zákona střídání generací a generační kontinuity. Přesáhne-li tuto míru, stává se celospolečenským problémem, který získává mnohé, socialismu neprospěšné dimenze. Potom je možno využít ho v arzenálu antikomunismu k ideodiverzním účelům.

Zachování generační kontinuity je tedy nezbytnou podmínkou budování rozvinuté socialistické společnosti. Revoluční kontinuita neznámá jen navazování na tradice revolučních zápasů dělnické třídy — jak je někdy tento pojem zúženě chápán. Revoluční je vždy změna kvality. V minulé etapě byla touto změnou kvality přeměna výrobních vztahů a z ní vyplývající změna sociálně třídní struktury a politického systému. Má-li však být zachována revoluční kontinuita (a společenský vývoj), musí se následující generace mládeže více stávat přítomným subjektem budoucích kvalitativních přeměn.

Mládež je svého druhu sociálním produktem společenské reprodukce, proto je nutné, abychom — právě tak jako analyzujeme ekonomickou reprodukci a hledáme rezervy ve vědeckotechnickém rozvoji a v řízení — hlouběji analyzovali formování mládeže a její začlenění do společnosti a usilovali o optimalizaci naplňování její dynamické funkce ve společnosti.

Politická linie strany, její programová orientace je tak obecnou základnou vztahu mládeže a socialismu. Socialistická společnost je to nejvyšší, co dosavadní vývoj přinesl, a je inherentně spojena s mládím v dějinách i s mládeží jako sociální kategorií.

Naše dosavadní výzkumná práce jednoznačně potvrzuje, že pro mládež má zásadní význam nejen obecná koncepce politiky komunistické strany, směřující k rozvinutému socialismu a mířící k vyšším horizontům, ale především užší a přímý vztah strany k mládeži. Proto máme stále na zřeteli skutečnost, kterou vyjádřil soudruh G. Husák slovy: „Péče o mladou generaci je péčí o budoucnost naší strany a celé společnosti“ [Husák 1982]. Proto starost o otázky mládeže nespojujeme jen s řešením základních úkolů dalšího rozvoje socialismu v naší zemi. To je také důvod, proč zdůrazňujeme úzký vztah mezi pozorností věnovanou mladé generaci a uskutečňováním přechodu na intenzivní typ společenské reprodukce.

Ke gottwaldovskému přístupu k stranické práci mimo jiné patří i tradice obracet se k mladým lidem a klást na ně obtížné úkoly zvláště v obdobích, kdy je nezbytné odvážně probojovávat a rozvíjet nové myšlenky a prosazovat nové přístupy při realizaci cílů socialistické výstavby. Při řešení současných náročných úkolů musíme čerpat poučení právě z takových období v historii naší strany a společnosti.

Zkušenosti z vývoje v šedesátých letech a samo *Poučení* nám neustále připomínají nezbytnost hlubokého poznání měnících se podmínek a potřeb mladých lidí, nutnost ve stranické práci na ně reagovat a co nejvíce mladé lidi zapojovat do všech probíhajících společenských změn. Trvalý otevřený dialog strany s mládeží umožňuje nejen dobře poznávat její podmínky a potřeby, ale současně i správně hodnotit její předpoklady pro začleňování do společenských struktur a funkcí a efektivně využívat její přednosti v zájmu společenského rozvoje. Principiální a důsledné vedení mládeže na straně jedné a maximální využívání jejího inovačního potenciálu na straně druhé jsou rozhodujícími, dialekticky spjatými předpoklady úspěšnosti práce strany s mladou generací.

Zkušenosti z výzkumů i mezinárodních pracovních setkání potvrzují, že mladým lidem je nutné tato historická poučení předávat naprosto otevřeně a pravdivě, tj. s pozitivními i zápornými rysy, které jsou v dějinách neoddelitelné, a tak formovat jejich historické vědomí, na jehož konci stojí poznání, že vývoj nemůže jít jinou než socialistickou cestou.

Tak je politika strany ve společnosti a stranická práce s mládeží rozhodující pro řešení aktuálních i perspektivních otázek souvisejících s mladou generací.

Značná část výzkumné kapacity Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV je soustředěna na perspektivní problémy naší společnosti a možnosti jejich řešení. Ústav odpovídá za vypracování prognózy sociálního rozvoje do roku 2010. V ní má nezastupitelné místo prognóza vývoje mládeže. Zabývá se jí jedno oddělení sociologického odboru. Byla zde zpracována teoreticko-analytická a prognostická studie sociální struktury mládeže a prognóza jejího vývoje do roku 2010.

Je orientována k těmto otázkám: utváření a proměnám sociální struktury mládeže, demografickému vývoji mladé generace, úloze výchovně vzdělávací soustavy jako faktoru rozvoje sociální struktury mládeže, některým problémům mládeže v podmínkách vědeckotechnické revoluce, dělnické mládeži v procesu intenzifikace, životním podmínkám mladých rodin, účasti mládeže na správě a řízení společnosti.

Prognóza přinesla řadu zajímavých poznatků. Není možné hovořit o všech. Zmíním se především o proměnách sociální struktury mládeže.

Pojem mládež je obecným sociologickým pojmem, který nutně implikuje tříd-

ni přístup. Nelze odhlížet od diferencí mezi mládeží, které vyplývají především ze začlenění v sociálně třídní struktuře společnosti. Proto jak ve výzkumu mládeže, tak v práci s mládeží musíme tuto skutečnost respektovat a přistupovat k ní třídně. Při analýzách, kdy srovnáváme vliv generační příslušnosti a třídního zařazení, se jako základní ukazuje třídní příslušnost, protože meritorně vyjadřuje postavení ve společenských, zejména výrobních vztazích.

Sociálně třídní struktura mládeže má z hlediska budoucího vývoje společnosti svá specifika. Společenské procesy, které se podílejí na utváření sociální struktury společnosti, se nejdříve promítají do sociální struktury mládeže, která tak s předstihem předjímá sociální strukturu celé společnosti.

V současnosti v tomto směru působí především proměny v obsahu a charakteru práce, zprůmyslňování zemědělské práce, růst vzdělanosti jako důsledek uplatňování nové vzdělávací soustavy. Prostřednictvím mládeže dochází intergenerační mobilitou k přesunům mezi třídami a sociálními skupinami. Především děti z dělnických rodin se stávají příslušníky inteligence.

Sociální struktura mládeže dokládá vysokou otevřenost sociální struktury socialistické společnosti jak mezi generacemi, tak i uvnitř generace — část mladých dělníků přechází do skupiny inteligence a do jiných sociálních skupin. Například ve skupině dělnické mládeže pracující ve výrobě 6—10 let je přesun mladých dělníků do ostatních sociálních skupin mimo dělnickou třídu přibližně pětikrát větší než podíl mladých lidí přicházejících z ostatních sociálních skupin do dělnické třídy.

Se zvyšujícím se vzděláním a kvalifikací mladých lidí dochází ke sblížování mezi fyzickou a duševní prací. Procesy intenzifikace národního hospodářství a uplatňování vědy a techniky ve výrobě vedou ke sblížování charakteru práce při výrobě i mimo výrobu. Mění se podoba mnoha profesí.

Tyto společenské změny navozují ve svém úhrnu sblížování tříd a sociálních skupin socialistické společnosti. Proces sblížování sociálních tříd a skupin je nejmarkantnější v mladé generaci. Změny, jimiž dnes hromadně prochází mládež, čekají zítra celou společnost, protože mládež je přítomným subjektem budoucích společenských změn.

Základním nositelem sblížování tříd a sociálních skupin je v naší společnosti dělnická třída, resp. dělnická mládež, která prochází v naší společnosti největšími změnami. Změny v obsahu práce dělnické mládeže lze například charakterizovat jejím podílem na různých typech pracovních míst: 20 % jich dnes pracuje na plně mechanizovaných strojích a zařízeních, 13 % na částečně automatizovaných a asi 3 % na plně automatizovaných strojích a zařízeních. Značná část dělnické mládeže má středoškolské vzdělání a v nastupujících ročnících již prakticky nebudou nekvalifikovaní dělníci. Procesy robotizace a elektronizace národního hospodářství, stále náročnější technika a požadavky na její obsluhu zpětně ovlivňují mladé dělníky, kteří se musí učit vidět svou práci v širších ekonomických, sociálních a politických souvislostech. To se potvrdilo na výročních členských schůzích, okresních a krajských konferencích, kdy nejlepší reprezentanti mladé dělnické třídy hovořili o problémech svých pracovišť na vysoké politické a odborné úrovni.

Je však třeba rozšiřovat vliv těchto profesionálně i politicky vyspělých komunistů na mladou vrstvu dělnické třídy a naplnit tak možnosti, které se subjektivně i objektivně vytvářejí v prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy v naší společnosti.

O tom, že otevřený a principiální přístup koresponduje s názory, postoji a zájmy mladých dělníků, svědčí ohlas na vystoupení generálního tajemníka ÚV KSSS M. Gorbačova mezi dělnickou, ale i ostatní mládeží.

Proces sblížování sociálních tříd a skupin mládeže je do značné míry důsledkem diferenciací uvnitř těchto tříd a skupin. Uvnitř dělnické mládeže dochází k diferenciaci podle úrovně kvalifikace a charakteru práce; celá řada sociálních jevů ukazuje na větší diferenciaci mezi skupinami dělnické mládeže než mezi vysoce kvalifikovanými dělníky a vysokoškolsky vzdělanou technickou inteligencí.

Také tato skupina mládeže prochází v současnosti zásadními změnami. Hraničníce mezi mladou technickou inteligencí a mladými kvalifikovanými dělníky přestává být ostrá a nepropustná a s růstem složitosti techniky a technologie výroby se mladí lidé, kteří dříve byli svým vysokoškolským vzděláním předurčení stát se příslušníky inteligence, v řadě případů stávají bezprostředními výrobci a dělníky. Tento proces přechodu vysokoškolsky vzdělaných mladých lidí do dělnické třídy již započal a v nejbližší budoucnosti s rozvojem vědeckotechnické revoluce a ekonomické intenzifikace dostane masovější charakter. Zvláště mladá technická inteligence se tak stále úžeji propojuje s dělnickou třídou.

Při veškeré práci na řešení jak bezprostředních, tak perspektivních problémů je výchozím principem i konečným kritériem promyšlení a empirické ověřování vlastního vnitřního vztahu mládeže k socialistické společnosti, míra ztotožnění se socialismem s cílem neustále tento vnitřní vztah upevňovat.

Naše dnešní mládež je již druhou generací, která sociálně dozrála v podmínkách výstavby a rozvoje socialistické společnosti. Její vztah k socialismu je v podstatě méně, než tomu bylo u předchozích generací, odvozován ze srovnání s poměry v předválečné buržoazní republice.

Konfrontace kapitalismu a socialismu se do názorů a postojů dnešní mládeže promítá, ale více zprostředkovaně, nicméně má pro formování jejího vědomí podstatný význam.

Sociologické výzkumy přinášejí dostatek důkazů o tom, že většina naší mládeže má k socialismu pozitivní vztah. Jeho přednosti spatřuje především v soustavě sociálně ekonomických jistot a zajištěné životní úrovně. To také koresponduje s převažující orientací mládeže na takové hodnoty, jako je zachování míru, šťastný život v rodině, zajímavá a společensky užitečná práce. Konkrétně například hodnotu „mít zajímavou práci“ považuje pro sebe za velmi významnou téměř 90 % mladých lidí. Hodnota „být dobrým odborníkem“ je ceněna 86 % pracující mládeže ve věku 26—30 let. Ve srovnání se starší generací jsou mladí lidé lépe teoreticky obeznámeni s marxismem-leninismem a častěji se hlásí k vědeckému (marxisticko-leninskému) světovému názoru v teoretické rovině.

Pozitivní prvky vztahu mládeže k socialismu se utvářejí především jako důsledek čtyř vzájemně spjatých předností socialismu. Jsou to: široké možnosti vzdělání a přípravy na povolání, jistoty ekonomického uplatnění, existence komplexní sociální péče o mládež, možnosti její účasti na řízení společnosti.

Mladí lidé v naší zemi získávají v rámci existující výchovně vzdělávací soustavy takové vzdělání a odbornou přípravu na povolání, která jim zajišťuje plné uplatnění v pracovním procesu a současně vytváří základnu pro hodnotnější využívání volného času a kvalitnější realizaci různých životních rolí. Převážná většina mladých ekonomicky aktivních osob dosáhla kvalifikace ve formě vyučení (ve skupině 25—29letých 40,7 %), úplného středního vzdělání (23,0 %), popřípadě vysokoškolského vzdělání (10,0 %).

Na rozdíl od školských systémů soudobých kapitalistických zemí, které jednoznačně favorizují děti z buržoazních rodin, nová československá výchovně vzdělávací soustava poskytuje široké demografické možnosti výběru typu školní

přípravy všem mladým lidem, rozšiřuje — zejména pro děti z dělnických a rolnických rodin — spektrum výběru vzdělanostní dráhy a volby profese, a to adekvátně jejich osobním předpokladům.

Mládež v naší společnosti, aniž to verbálně vyjadřuje, většinou oceňuje, že v podmínkách socialismu nezná obavy z nezaměstnanosti, které doléhají na téměř třetinu mladých lidí ve vyspělých kapitalistických zemích. Zajištěné zaměstnání v oboru profesionální přípravy se za socialismu stalo samozřejmostí. Mýlili bychom se však, pokud bychom předpokládali, že mládež v naší společnosti si již tuto výmogenost socialismu neuvědomuje, ale chápe ji jako naprostou samozřejmost.

Většina mladých lidí u nás zná projevy nezaměstnanosti na Západě, ví, že ve vyspělých kapitalistických zemích není nezaměstnanost jen otázkou materiálního zabezpečení, ale že má i výrazné sociální a psychologické dimenze. Vždyť dokonce i buržoazní ekonomové a sociologové otevřeně poukazují [Fraghière-Doorten 1985] na široké sociální souvislosti a morální důsledky dlouhodobé nezaměstnanosti mladých lidí a odmítají krajně reakční bagatelizace problému nezaměstnanosti, které argumentují existencí nejrůznějších podpor v nezaměstnanosti.

Rovněž existence a prohlubování komplexní sociální péče o mladé lidi u nás i v ostatních socialistických zemích nemá v západním světě obdoby. Vždyť jenom za období od XIV. do XVII. sjezdu KSČ se téměř o dvojnásobek zvýšila společenská pomoc mladým rodinám s dětmi. Zvýšily se nástupní platy absolventů středních a vysokých škol. Intenzivní bytovou výstavbou, která nemá obdoby v historii země, bylo dosaženo značného pokroku při řešení bytového problému mladých lidí. Byly zavedeny výhodné novomanželské půjčky s nízkou úrokovou sazbou a dlouhou dobou splatnosti. Prodloužila se základní výměra dovolené pro mladé lidi, sjednotily se sazby nemocenského pojištění. Zvýšila se úroveň zdravotní péče o učně, středoškoláky i vysokoškoláky a rozšířily se možnosti jejich hromadného stravování. Prohloubila se i pozornost mládeži vyžadující zvláštní péči, větší společenské kapacity byly vynaloženy na ochranu mládeže před negativními jevy.

Nelze přitom opomenout, že rozvoj komplexní péče o mládež značně ztěžovala nerovnoměrnost populačního vývoje, zvláště populační vlna z poloviny sedmdesátých let. Ze 14,9 narozených dětí na 1000 obyvatel v roce 1968 stoupla porodnost v ČSSR do roku 1974 na 15,9 — to znamená, že se narodilo 291 800 dětí. Tato vysoká úroveň natality se udržela zhruba do roku 1979.

Ekonomické podmínky a šíření sociální jistoty mládeže v naší společnosti jsou jedním z důležitých faktorů účasti mladých lidí na řízení. Systém společenských organizací, zastupitelských orgánů a dalších prvků politického systému socialismu vytváří rozmanité a reálné možnosti účasti mládeže na řízení společnosti. V průběhu sedmdesátých let a první poloviny osmdesátých let se výrazně zvýšila aktivita mládežnických organizací ve vztahu k hospodářským a státním orgánům při prosazování oprávněných požadavků mládeže. Zvyšoval se i podíl mladých funkcionářů v některých organizacích Národní fronty a v poslaneckých funkcích. Například účast mládeže v orgánech lidosprávy se zvýšila ze 30 % v roce 1971 na 38 % po volbách v roce 1981. V posledních letech se daří více prosazovat mladé lidi i do sféry ekonomického řízení, do vyšších hospodářských a jiných řídicích funkcí.

Vedle uvedených základních faktorů, které pozitivně působí na utváření vztahu mládeže k socialismu, sehrává svou roli i řada dalších vlivů, které vyplývají z humánní podstaty a cílů socialistické společnosti. Z nich uveďme alespoň ofenzivní mírovou politiku SSSR a ostatních zemí socialistického společenství,

kteřou oceňuje naprostá většina naší mládeže. K hodnotě žít v míru se hlásí 98 % mladých lidí. V těchto a dalších směrech vyznívá u mladých lidí konfrontace kapitalismu a socialismu jednoznačně ve prospěch socialismu.

Obraťme však pozornost i na faktory, které narušují utváření pozitivního vztahu naší mládeže k socialismu, nebo které dokonce vedou k vyzdvihování některých prvků kapitalistického společenského zřízení. Zvláštní pozornost by si zasloužila otázka ideologické diverze Západu, neboť je do značné míry zaměřena právě na mládež, která ještě nemá vyhraněné a ustálené ideologické a politické názory a postoje a chybí jí širší životní zkušenosti. Soudíme však, že působení a účinnost této diverze jsou přímo úměrné rozsahu a hloubce nedostatků uvnitř socialistické společnosti, které jsou buď přezívajícími pozůstatky minulosti, nebo důsledkem reprodukce rozporů mezi principy a reálnou praxí socialistické společnosti.

Soustředíme se proto na vymezení základních „vnitřních“ faktorů negativně ovlivňujících vztah mládeže k socialismu.

Positivní vliv plné zaměstnanosti a zajištěné profesionální perspektivy mládeže na utváření vztahu k socialismu je v pracovní sféře často oslabován řadou nedostatků, jejichž společným jmenovatelem je nevyužívání pracovního potenciálu mladých lidí, jejich vzdělání, schopností, dovedností, inovačních snah apod. Získanou kvalifikaci nejen že nevyužívá část mladých vysokoškoláků a středoškoláků, ale i značný počet mladých dělníků. V současné době přibližně každý třetí dělník pracuje mimo obor svého vyučení a každý čtvrtý pracuje na místě, kde vyučení není požadováno. Nedostatečné využívání nejnovějších odborných a vědeckotechnických znalostí, dovedností a postupů, jejichž nositelem je v širším sociálním měřítku mladá generace, ovlivňuje dynamiku rozvoje výrobních sil. Retardace rozvoje výrobních sil pak zpětně oslabuje možnosti využívání kvalifikačního a inovačního potenciálu mládeže.

Nedostatečné využívání pracovního potenciálu mládeže má nejen ekonomické, ale také morální, sociální a politické důsledky. Za situace, kdy nejsou plně využity pracovní předpoklady mladého člověka, zůstává práce spíše jen životní nezbytností a zpomaluje se proces jejího přerůstání v životní potřebu. Značnou roli v tomto směru sehrávají disproporce mezi principy socialistického odměňování a reálnou mzdovou praxí. Velká část naší mládeže dostatečně nepociťuje vztah mezi množstvím a kvalitou práce a výší odměny. Tim je narušována pozitivní pracovní motivace a jsou vytvářeny podmínky pro vyhledávání individuálně „efektivnějších“, avšak společensky nežádoucích zdrojů příjmů.

Vztah mládeže k socialismu oslabují i různé projevy porušování zásad kádrové práce, počínaje protekcemi při přijímání mladých lidí do některých učebních oborů a na střední a vysoké školy a konče zařazováním lidí do pracovních funkcí bez ohledu na objektivní zhodnocení jejich předpokladů. Mladí lidé se značně kriticky vyjadřují k hodnocení výsledků práce.

Pro mladou generaci má proto zásadní význam urychlená a důsledná realizace požadavku vyjádřeného na XVII. sjezdu KSČ: prosadit objektivní kritéria hodnocení výsledků práce pracovních kolektivů i jednotlivců a vytvořit zdroje pro výraznou hmotnou diferenciaci v souladu se zásadami odměňování za socialismu.

Také některé dlouhodobě existující nedostatky a problémy v sociální oblasti se nepříznivě odrážejí ve formování vztahu mládeže k socialismu. Za stále neuspokojivou lze považovat bytovou situaci mladých lidí, zvláště ve městech. Vážným problémem jsou i materiální (finanční) poměry, v nichž se ocitají mnozí mladí lidé po založení rodiny. Podpora od rodičů sice zpravidla nepříznivý dopad těchto skutečností částečně eliminuje, avšak vytváří závislost mla-

dých lidí na orientačních rodinách, která je často příčinou disharmonického vývoje mladých manželství.

Ve sféře účasti mládeže na řízení společnosti a obecně v oblasti společensko-politických aktivit působí negativně především formalismus. Uplatňuje-li se v práci mládežnických, odborových, ale i některých stranických a dalších organizací a orgánů, odrazuje část mládeže od aktivního zájmu o řízení a společensko-politické záležitosti. Tím se uvolňuje prostor pro ty mladé lidi, kteří společensko-politickou aktivitou sledují vedlejší cíle, zprostředkované naplnění svých individuálních zájmů a potřeb. Tím potom pomáhají reprodukci formalismu.

Varující skutečností je, že velká část mládeže považuje rozpor slov a činů, příznačný pro formalismus, za normální společenský jev a více či méně se mu podřizuje. Dokazuje to například zjištění, že téměř polovina naší mládeže nevyjadřuje své názory veřejně vůbec, nebo hovoří jen o tom, co nevyvolá nepříznivou reakci.

Soudíme, že odstranění formalismu ze společensko-politické sféry, kde se o něm hovoří nejvíce, úzce souvisí s výše naznačenými požadavky na vytvoření či zdokonalení a prosazení objektivních kritérií hodnocení práce kolektivů i jednotlivců, které budou uplatněny ve mzdové i kádrové politice hospodářské sféry.

Vydeme-li ze známé Leninovy myšlenky, že politika je „koncentrovaným výrazem ekonomiky“, nutně i formalismus v politické sféře odráží v koncentrované podobě formalismus v ekonomické základně společnosti. Politická sféra pak svou činností formalismus v hospodářské sféře buď tlumí, nebo naopak rozšiřuje a prohlubuje. Praktické prosazení sociálně ekonomických mechanismů, v nichž budou fungovat zmíněná objektivní kritéria, současně postupně odstraní nenáročné a úzce utilitární, resortní, skupinové i individuální subjektivní přístupy a měřítka.

Při překonávání uvedených a dalších nedostatků a rozporů, které nepříznivě působí na utváření vztahu mládeže k reálnému socialismu, lze počítat s mládeží jako s důležitým subjektem změn. Vycházíme přitom z poznatků, že na jedné straně jsou mladí lidé značně kritičtí k existujícím nedostatkům (a tato kritičnost v průběhu osmdesátých let poněkud vzrůstá), ale na druhé straně svou perspektivu jednoznačně spojují se socialismem. Čtyři pětiny mládeže jsou přesvědčeny, že v socialistické společnosti budou moci realizovat své životní plány a cíle.

Výzkumný kolektiv zabývající se v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV problematikou mládeže v současnosti zahajuje práce na řešení základního tématu *Postavení mládeže v socialistické společnosti* v kontextu základního úkolu vytyčeného XVII. sjezdem KSČ — *urychlení sociálně ekonomického rozvoje naší společnosti*. Toto téma bude zkoumáno v dialektické jednotě naplňování dvou dimenzí kategorie mládeže, subjekt-objektové. Předmětem zkoumání tedy budou jednak společenské procesy zaměřené na mládež jako objekt péče strany a celé společnosti, ovlivňující kvalitu mládeže jako společenského subjektu, jednak na procesy začleňování mládeže do společenských procesů a naplňování funkce společenského subjektu mladou generací.

Teoretická a empirická analýza bude zaměřena na faktory, které pozitivně, ale i negativně ovlivňují oba druhy těchto procesů. Lze očekávat, že poznání zákonitostí přípravy a začleňování mládeže do společenských procesů v současné etapě urychlování sociálního a ekonomického rozvoje (včetně komplexu závěrů a doporučení pro společenskou praxi) přispěje nejen k vyššímu využití potenciálu mladé generace, ale i k optimalizaci naplňování objektivně závažné

úlohy subjektivního činitele v současné etapě budování rozvinuté socialistické společnosti.

Vedle tohoto základního úkolu pro 8. pětiletku, který v souladu se závěry XVII. sjezdu KSČ bude zpřesněn především ve smyslu výzkumu upevňování socialistického vědomí mládeže a mechanismu jeho formování, bude v dlouhodobém programu věnována pozornost rozpracování marxisticko-leninské teorie mládeže, rozvíjené jako součást obecné teorie socialistické společnosti.

Použitá literatura

- Fragnière, G. — Doorten, K.: *Employment and Youth Policy*. European Centre for Work and Society, Maastricht 1983.
Husák, G.: *Výběr z projevů a statí I*. Praha, Svoboda 1982.
Lenin, V. I. *Projev na III. všeruském sjezdu Komunistického svazu mládeže Ruska*. Spisy, sv. 31. Praha, SNPL 1955.

Резюме

Я. Пецен: К некоторым вопросам развития чехословацкой молодежи

Проблемы развития молодежи приобретают в социалистическом обществе все большее значение, в первую очередь в связи со стратегической ориентацией на ускорение социально-экономического развития. Сегодняшняя молодежь будет главным социальным носителем этого качественного рубежа.

При решении всех вопросов и задач, связанных с дальнейшим развитием социализма, необходимо рассчитывать на молодое поколение как на знаменательный субъект инноваций в экономической, социальной, культурной и общественно-политической сфере. В настоящее время, когда, в первую очередь, в субъективном факторе можно искать источник динамизации социально-экономического развития, мы стремимся также к углубленному и более комплексному взгляду на молодежь и ее роль в обществе.

Молодежь — своего рода социальный продукт общественного воспроизводства, и поэтому аналогично тому, как мы анализируем экономическое воспроизводство и ищем резервы в научно-техническом развитии и в управленческой работе, также формирование молодежи мы должны более комплексно, научно анализировать и стремиться к более глубокому проведению динамичной функции молодежи в обществе так, чтобы сохранить преемственность поколений, необходимое условие строительства развитого социалистического общества.

При этом нельзя упускать из виду различия между молодежью, вытекающие из включения в социально-классовую структуру общества. В первую очередь, при посредстве молодежи путем подвижности между поколениями происходят сдвиги между классами и социальными группами. Молодежь является нынешним субъектом будущих общественных преобразований. Основным носителем сближения классов и социальных групп в чехословацком обществе является рабочий класс и его часть — рабочая молодежь.

Проведенные исследования подтверждают, что подавляющее большинство молодежи имеет положительное отношение к социализму, создающееся как следствие широкой возможности образования и подготовки для профессии, уверенности в применении в экономической жизни, наличия комплексной социальной заботы и возможности участия в управлении обществом.

Для молодого поколения принципиальное значение имеет последовательное проведение решений XVII съезда КПЧ относительно ускорения социально-экономического развития, преодоления отрицательных явлений в обществе, полного применения социалистического принципа вознаграждения, устранения формализма, объективной оценки кадров. Своё будущее, жизненные планы и цели молодые люди связывают с социализмом.

Summary

J. Pecen: On Some Issues of the Development of Czechoslovak Youth

In socialist society problems connected with the development of youth are growing in importance, particularly in connection with the strategic orientation to increasing the pace of socio-economic development. Young people of our time are going to be the main social bearers of this qualitative divide.

In solving all problems and tasks connected with the further development of socialism it is necessary to take account of the young generation as an important subject of innovations in the economic, social, cultural and sociopolitical spheres. In our days when the subjective factor is regarded as the primary source of the dynamization of socio-economic development, every effort is made to arrive at a deeper and more complex view of youth and its role in society.

Youth is a social product sui generis of social reproduction. In view of this fact, analogously to analyzing economic reproduction and seeking reserves in scientific-technological development and in management, also the formation of youth must be subjected to a more complex scientific analysis, and conscientious efforts must be made toward a more thoroughgoing fulfilment of the dynamic function of youth in society for the sake of preserving the continuity of generations, this being an essential precondition for building up an advanced socialist society.

Due attention must also be paid to the differences among young people ensuing from their position in the society's social-class structure. It is predominantly through the agency of youth that, on the basis of intergeneration mobility, shifts between classes and social groups are taking place. Youth is the present subject of future social change. In our society, the principal bearer of the homogenization of classes and social groups is the working class and its generation part — the working-class youth.

Research carried out up to now corroborates the fact that the clear majority of youth has a positive relation to socialism; this is consequent to the extensive possibilities of education and vocational preparation, the security of economic commitment, the existence of a complex social welfare, and the possibility to participate in social control.

Of basic importance for the young generation is an unconditional realization of the resolutions of the 17th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia relating to the acceleration of socio-economic development, the overcoming of negative phenomena in society, the full application of the socialist principle of remuneration, the elimination of formalism, the objective evaluation of cadres. Young people associate their future, their life plans and goals with socialism.

Usnesením vlády č. 197/1984 byl v ČSSR založen rozsáhlý prognostický systém souhrnné prognózy ČSSR do r. 2010, který má postihnout společenský rozvoj ve vzájemném působení základních stránek společenské existence — vědeckotechnické, ekonomické a sociální, zahrnující též územní průřezy společenským rozvojem v ČSR a SSR. V rámci tohoto systému byl Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV pověřen vypracováním prognózy tendencí sociálního rozvoje v ČSSR. Úkolem této stati je informovat o teoretických a metodologických východiscích a koncepci zpracování této prognózy v jejích vazbách na prognózu souhrnnou.

1. Geneze a objektivní podmínky rozvoje prognostiky

Již v šedesátých letech našeho století se ukázala metodologická neudržitelnost pokusů o zformování „vědy o budoucnosti — futurologie“, která, podobně jako někdejší Bogdanovova „všeobecná organizační věda — tektologie“, měla nahradit řadu vědních disciplín. Avšak každá vědní disciplína má co činit s dosud nepoznaným, je zaměřena do budoucnosti. Každá věda má v tomto smyslu svůj více či méně výrazný prognostický aspekt, každá vědecká prognóza je založena na využití tohoto od vědy neoddělitelného aspektu, který se nejvýrazněji projevuje ve vědách společenských. Futurologie jako „monopolní, nová“ věda o budoucnosti ztratila tak své oprávnění a dostala se do metodologické krize, i když některé její technicko-metodické postupy se ukázaly jako přínosné a využitelné v prognostické činnosti.

Na rozdíl od futurologie je marxistická prognóza společenského rozvoje *teoreticky zdůvodněnou a faktograficky podloženou představou o budoucnosti, založenou na využití poznatků celé řady vědních disciplín i poznatků progresivní společenské praxe*. Je to tedy určitý způsob vědeckého předvídání, které popisuje možný budoucí stav objektivního společenského vývoje. Prognostika je dílčí vědeckou disciplínou metodologického charakteru, těsně spjatou s obecnou teorií plánovitého řízení společenských procesů.

Jestliže futurologie odmítá cílové funkce prognózy, pak marxistická prognostika je zdůrazňuje ve vztahu ke společenské praxi.(1)

Cílevědomost a účelovost prognózy je spjata se společenskou cílevědomostí a účelovostí.(2) Na předvídání je založena jakákoli lidská činnost a především práce — před zahájením pracovního procesu si člověk musí vytvořit představu hotového výrobku ve své hlavě. To v širších měřítcích platí i o celospolečenských činnostech, které byly spjaty s předvídáním budoucnosti od nepaměti. Celá oblast vědy je založena na poznávání nepoznané budoucnosti. V té souvislosti klasické marxismu, jako zakladatelé vědy o společnosti, vytvořili řadu

(1) „... předvídání je kategorií poznání a cíl je kategorií poznání i praxe, spojovací články mezi teorií a praxí, „vnitřní zákon“ činů člověka, jeho ideální stimulační motiv“ [Kazakevič 1969 : 64].

(2) Viz blíže [Marx 1966 : 459, 461], [Marx 1953 : 197].

vědeckých prognostických předpovědí, jejichž správnost potvrdil další společenský rozvoj. Mohutným impulsem pro rozvoj marxistické prognostiky byl vznik socialismu, jehož nedílným atributem je plánování společenských procesů. V rámci tohoto systému plánování se prognostika rozvinula ve snaze prodloužit časový horizont plánování na úroveň inovací vyššího řádu, jejichž cyklus přesahuje časový horizont o 10 let. Tato snaha však naráží na zákonitost rostoucí neurčitosti plánovacího objektu s prodloužováním časového horizontu. Z praxe je známo, že jestliže krátkodobý roční plán lze poměrně snadno vybilancovat, pak již probilancování střednědobého pětiletého plánu naráží na značné obtíže v důsledku prohlubujícího se rozporu mezi strohým determinismem plánu a stochastickým charakterem jeho společenského objektu. Proto se bilanční metody pro prognózu nehodí a jejím metodickým základem jsou metody kvalitativní vědecké analýzy, pro něž jsou statistické kvantitativní metody jen metodickou pomůckou. To bylo zdůrazněno již v období vzniku národohospodářského plánování v Sovětském svazu dvacátých let. Hlavní myšlenka následujícího citátu platí dosud, i když se do současné doby možnosti kvantifikace sociálně ekonomických jevů v důsledku pokroku matematiky a heuristiky rozšířily: „Pole působnosti zákona velkých čísel a jiných postulátů a teorémů teorie pravděpodobnosti v současné sovětské ekonomice je ohraničeno daleko užšími rámci, než je tomu v kapitalistickém systému. Krajně ohraničené je proto i využití statistické metodologie, zvláště v analýze dynamických řad a pokusů o jejich extrapolaci. Vědecká příprava materiálů pro perspektivní plánování musí spočívat nejen v statistických manipulacích, ale především v kvalitativní ekonomické analýze struktury současného sovětského hospodářství a těch specifických zákonitostí, které právě z této struktury vyplývají. Přesněji řečeno, použití té či oné statistické metody musí být podloženo ani ne tak abstraktními úvahami, jako konkrétním vědeckým poznáním současné ekonomiky“ [Problémy 1928 : 38].

Základní metodologické principy perspektivního plánování, o něž se může prognostika opřít, vykrystalizovaly na poznatcích o principech historicko-materialistického prognostického myšlení K. Marxe a B. Engelse pod naléhavým tlakem společenské potřeby v revoluční atmosféře mladé sovětské moci, pod vedením V. I. Lenina, obklopeného řadou vynikajících vědců typu G. M. Kržižanovského, S. G. Strumilina, V. S. Němčinova a dalších.

V té době byly také formulovány rozdíly a vazby mezi živelností a plánovitostí, plánováním a předvídaním: „V každém plánu je třeba rozlišovat prvky objektivně podmíněné minulostí v jejich zákonitém vývoji proporci a disproporci, nezávisle na tom, jak na ně plánovitě z naší strany působíme, a prvky, které jsou ponechány záměrně volnému působení pák socialistického plánování. U prvních lze pouze předvídat jejich budoucí samostatný pohyb, u druhých je třeba jej nejen využít, ale i předurčit“ [Strumilin 1968 : 439].

Prognóza představuje určitý námět pro vypracování dlouhodobých programů, o něž se opírá plán.(3) Zároveň však cílový charakter tohoto plánu předpokládá určitou krátkodobější prognózu jako jeho součást: „Každý perspektivní plán národního hospodářství, ať je to generální plán, pětiletka, nebo kontrolní cifry, musí být syntézou direktivy a prognózy, to jest musí mít určitou cílovou část a genetické vědecké zdůvodnění uskutečnitelnosti... Teleologie a genetika nejsou konkurující si antagonisté, ale dialekticky druh s druhem spjaté momenty jediného harmonického celku“ [Problémy 1928 : 38].

Zároveň však direktivní plán nelze směšovat s pravděpodobnostním prognó-

(3) „V podmínkách SSSR je národohospodářský plán toliko kalendářním rozpracováním programu strany revolučního proletariátu“ [Strumilin : 26].

zováním, které spočívá ve stanovení možnosti působení na společenské procesy a vypracování základů strategického, politického rozhodování.(4)

Marxistická prognostika se snaží postihnout společenský rozvoj v komplexnosti a systémovosti především jeho stránky ekonomické a sociální.(5)

2. Teoreticko-metodologické základy a problémy sociální prognostiky

Vědecké předvídání vychází z analogie v objektivní realitě opakovaných jevů. V té souvislosti V. I. Lenin poukazoval na „...souvislost indukce s analogií — s dohadem (vědeckým předvídáním)“ [Lenin 1960 : 181]. Vyšším stupněm dohadu je empirická hypotéza, založená na syntéze řady známých faktů a pozorování. Porovnávání těchto hypotéz s opakovanými jevy společenské praxe dovolu- je dospět k stanovení zákonitostí na základě přechodu od konkrétního poznání k abstraktně vědeckému, což Lenin charakterizoval jako „přechod úsudku podle analogie (z analogie) k úsudku z nutnosti...“ [Lenin 1960 : 182]. Obecnost abstraktního zákona však nemůže postihnout jev v jeho konkrétní úplnosti: „Význam obecného je rozporný: je mrtvé, nečisté neúplné etc., etc., je však také stupněm k poznání konkrétního, neboť nikdy nepoznáváme konkrétní úplně. Nekonečná suma obecných pojmů, zákonů etc. dává konkrétní v jeho úplnosti“ [Lenin 1960 : 285].

Poznané obecné zákonitosti na vysoké úrovni abstrakce je třeba konkretizovat na základě průzkumu objektivní reality, v níž opakující se jevy dávají možnost poznání specifických zákonitostí jednotlivých sfér společenské existence v určitém stadiu jejího vývoje. Na tomto základě je možno oddělit jevy zákonité od nahodilých a promítnout zákonité tendence společenského rozvoje do budoucnosti.

Obecným teoreticko-metodologickým základem prognózy je dialektický a historický materialismus, na jehož základě byly formulovány nejobecnější zákonitosti společenského rozvoje. Ty byly konkretizovány praxí budování socialismu a jako zákonité tendence se promítly do programů komunistických a dělnických stran. Tyto zákonité tendence je možno shrnout asi takto:

- rozvoj politického systému a přerůstání všelidové politické organizace v komunistickou samosprávu na základě rozvoje socialistické státnosti a demokracie;
- rozvoj socialistické materiálně technické základny a budování materiálně technické základny komunismu na základě urychlení vědeckotechnického pokroku a zvyšování efektivnosti práce a výroby, vedoucí k neustálému růstu společenské produktivity práce a nové dělbě práce, specializace, kooperace a kombinace jako základu společenské sociální diferenciace a homogenizace;
- přerůstání socialistických výrobních a společenských vztahů v komunistické cestou překonávání sociálně třídních rozdílů;
- stírání sociálně třídních rozdílů mezi fyzickou a duševní prací, městem a vesnicí, mezi jednotlivými skupinami sociální struktury s cílem vytváření sociálně stejnorodé a beztřídní společnosti;
- neustálý růst životní úrovně, zlepšování pracovních a životních podmínek a jistot obyvatelstva, rozvíjení a sbližování socialistického životního způsobu skupin sociálně třídní struktury;

(4) „Prognózování spočívá v rozboru možného působení na ustálené objektivní procesy, jejich změny v souvislosti se sociálně ekonomickými úkoly socialistické společnosti a ve stanovení strategie politiky, která má tyto změny uskutečnit“ [Ančiškin 1967 : 63].

(5) Viz blíže [Kutta 1972 : 76—98].

- rozvoj ochrany, tvorby a zušlechťování životního prostředí ve všech jeho součástech přírodních, hmotných (architektura, urbanismus) a pracovních;
- rozkvět a sblížování národů a národností s cílem vzniku internacionálního komunistického společenství;
- rozvoj socialistických občanských a rodinných vztahů na základě prohlubování sociální rovnosti a spravedlnosti;
- rozvoj socialistických pracovních kolektivů, socialistického a komunistického kolektivismu;
- všestranný rozvoj vědy, vzdělání a rozkvět duchovní kultury společnosti na základě komunistické marxisticko-leninské teorie a ideologie;
- utváření harmonické, všestranně rozvinuté socialistické a komunistické osobnosti.

Zákonité tendence socialistické společnosti jsou závislé na uplatnění zákona plánovitého a proporcionálního rozvoje společnosti, realizujícího se prostřednictvím zdokonalování systému plánovitého řízení společenských procesů a rostoucí účasti všech občanů na všech formách řízení a na uplatnění zákona ekonomie času jako základu zvyšování efektivnosti společenského rozvoje.

Obecné zákonité tendence se prosazují dlouhodobě, přičemž reálný společenský vývoj „kolem nich osciluje“ v dialektice protikladných tendencí diferenciálních a homogenizačních, „kladných“ a „záporných“ rysů každého okamžiku objektivní reality. Tato dialektika „boje protikladů“ je také zdrojem rezerv, bariér, ztrát i vzniku progresivních prvků jako činitelů brzdících či podněcujících společenský rozvoj.

Společenský rozvoj jako přírodně společenský proces je jednotou všech stránek společenské existence, jejichž základem je lidská práce. Člověk, který svou prací získává z přírody prostředky své existence, je tvůrcem společenského bohatství, jehož neoddělitelnou částí a zdrojem je i bohatství přírody. Objektivním základem společenského rozvoje je rozvoj výrobních sil, jejich materiálních stránek (energetických, surovinových a technických) a jejich rozhodující stránky lidské. Všeestranný rozvoj člověka se stává v nejvyšší socialistické a komunistické fázi společenského rozvoje objektivní cílovou funkcí. Nejde tu jen o člověka jako pracovní sílu, ale jako všestrannou duchovně, kulturně a politicky rozvinutou osobnost, jejíž intelektuální úroveň je předpokladem rozvoje poznání a vědy a kulturně politická vyspělost předpokladem rozvoje celé ideologické a politické nadstavby společnosti, která zpětně působí na dynamiku technické a ekonomické základny. Všeestranný rozvoj člověka je podmíněn vztahy mezi ekonomickou základnou a politickou nadstavbou, zajišťující cílevědomé vedení a plánovité řízení společnosti. Proto v rámci socialistické společenské soustavy má rozhodující význam politický systém, jehož vrcholnou institucionální součástí je komunistická strana, avantgarda vládnoucí dělnické třídy, jejíž historická mise a objektivní společenský zájem je totožný se zájmy všeho lidu. Strana uskutečňuje svou nezastupitelnou funkci vedení, které se podřizují i politicko-řídicí funkce všelidového státu a funkce masových organizací pracujících v čele s Revolučním odborovým hnutím a Svazem mládeže. Základem rozvoje politického systému je zdokonalování socialistické demokracie, zajišťující realizaci základních socialistických principů demokratického centralismu, sociální spravedlnosti a stále plnějšího uplatňování socialistické lidové samosprávy na základě prohlubování účasti pracujících na všech formách řízení.

Tento v největší stručnosti vyjádřený model socialistického společenského systému, založený na působení řady hospodářských a sociálně politických mechanismů, obráží krajní složitost realizace souhrnné prognózy, jejíž efektivnost

je závislá na míře postižení všech přírodně společenských vazeb společenského vývoje na základě vědeckého poznání společenské reality.

Velký význam souhrnné prognózy pro další rozvíjení teorie i praxe spočívá v jejím poslání prozkoumat dynamiku společnosti v její totalitě, dialektice, systémové provázanosti. Plné realizaci tohoto poslání souhrnné prognózy však neodpovídá úroveň informačních zdrojů. Věda je ve stadiu značné diferenciace, každá vědní disciplína je zaměřena jen na určitou část společenského celku, který bude, podle předpovědi K. Marxe, postižen ve své komplexnosti jedinou vědou o budoucnosti. To podmiňuje interdisciplinární charakter prognózy.

Nadměrná složitost společenského objektu vyžaduje, aby byl metodou analytické abstrakce rozdělen na vědeckotechnickou, ekonomickou a sociální část, každá z nich byla podrobně analyzována a opět syntetizována. Analýza se přitom musí opírat o teorii a poznané zákonitosti společenského pohybu. Proto se dilčí prognózy v prvních svých analytických fázích člení na další sféry, např. politickou, demografickou, kulturní apod., a teprve v dalších, nejsložitějších a nejobtížnějších fázích jsou syntetizovány v prognózu souhrnnou.

V. I. Lenin zdůrazňoval, že společenské jevy v sobě zahrnují „zbytky minulosti, základy přítomnosti a zárodky budoucnosti“ [Lenin 1951 : 189].

Prognóza musí proto vycházet z hluboké analýzy přítomnosti, v níž je možno ve vztahu ke společenským zákonitým tendencím odhalit vnitřní protiklady a rozpory společenského rozvoje, jejichž řešení je nezbytnou podmínkou dalšího společenského růstu.(6)

Úkolem první fáze prognostických prací je především stanovení obecných cílů prognózy, odhalení rezerv jako potenciálních a dosud nevyužitých možností sociálního růstu, jež je nutno mobilizovat, bariér a překážek dalšího rozvoje, které je třeba odstraňovat, ztrát, jimž je třeba do budoucnosti čelit a především odhalení progresivních prvků či „zárodků“ budoucnosti, krystalizujících v současném vědeckém poznání i v praxi, které je třeba cílevědomě podporovat a rozvíjet. Na tomto základě lze vymezit hlavní vědeckotechnické, ekonomické, sociální a ekologické problémy, které je třeba řešit, metodou hlavního článku vybrat z obrovské řady problémů ty nejpodstatnější, jejichž řešení umožňuje řešení celých problémových řetězců. Konstrukce „stromu problémů“ zamezuje roztržité prognostických prací na řadu nepodstatných souvislostí, jejich soustředění na jevy podstatné, zákonité, rozhodující.

Pro vymezení role a obsahu prognóz sociálního rozvoje doporučuje Igor Bestužev-Lada využít dvou paradigmat — vědeckotechnická revoluce a životní způsob.(7) Z analogických paradigmat zformoval v polovině šedesátých let Radovan Richta koncepci výzkumu společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce, z nichž vzešla jedna z prvních globálních vědeckých prognóz společenského rozvoje [Civilizace 1966].

Vědeckotechnická revoluce jako revoluční převrat v totalitě výrobních sil je spjata s technicko-ekonomickou základnou společností, její společenské a lidské souvislosti se promítají do rozvoje životního způsobu jako integrované a integrující cílové funkce sociálního rozvoje, která zpětně působí na vědeckotechnický, ekonomický i ekologický rozvoj.

Rozvoj vědeckotechnické revoluce podmiňuje i převrat v trajektorii ekono-

(6) „Vědecký rozbor konkrétních rozporů socialistické společnosti a vypracování zdůvodněných doporučení k jejich řešení a rovněž spolehlivých ekonomických a sociálních prognóz jsou neodkladným úkolem společenských věd v nynější etapě vývoje.“ Návrh nové redakce Programu KSSS [Rudé 1985 : 6].

(7) Viz blíže [Bestužev-Lada 1984 : 56—58].

mického růstu od jeho extenzivního k intenzivnímu typu, spjatému s přechodem na řádově vyšší úroveň dělby, obsahu a charakteru práce, produktivity společenské práce spjaté s urychlujícím se pohybem všech objektivních i subjektivních společenských faktorů. V tom smyslu generální linie urychlování sociálně ekonomických procesů, vytyčená XXVII. sjezdem KSSS a XVII. sjezdem KSČ, plně odpovídá zákonitostem současného období budování rozvinutého socialismu.

Realizace hlavních směrů vědeckotechnické revoluce (přechod od klasických k novým zdrojům energetické a surovinové základny, od mechanizace k automatizaci výrobních i řídicích procesů, od tradičních metod výuky „pro život“ k vysoce technicky a vědecky vybavené výuce „po celý život“ etc.) je přímo závislá na rozvoji vědy jako zdroji investičně náročných inovací vyššího řádu. Realizace těchto inovací však naráží na investiční bariéru danou nízkou efektivností výroby v období extenzivního růstu. Proto se v dlouhodobé strategii společenského růstu dostává do popředí racionalizační princip, vyžadující mobilizaci rezerv růstu produktivity práce ve všech fázích společenské reprodukce, ve všech formách společenské práce a výroby. Tradiční racionalizace dílen, závodů, podniků se rozšiřuje do celých územních celků, přičemž model růstu produktivity práce, spjatý především s úsporami živé práce, se rozšiřuje o úspory práce minulé, materializované do energetických, surovinových a technických zdrojů. Důraz na kvantitativní nárůst produkce se přesouvá na její kvalitu, snižování hodnoty jednice výrobků je provázáno růstem jejich užitných hodnot. Požadavek úspor ve výrobě se rozšiřuje i do oblasti osobní spotřeby, exploatace přírodních zdrojů se přeměňuje v požadavek rozšířené reprodukce nejen v oblasti společenské, ale i přírodní, plně se prosazuje marxistické pojetí dějin jako přírodně společenského procesu.

Racionalizace je založena na zákonu ekonomie času, v rámci jehož využití je měřítkem společenského bohatství postupný přechod od pracovního k volnému času jako širokému prostoru pro všestranný rozvoj člověka. Spolu s tím se do popředí dostává úloha sociální sféry, která není jen důsledkem vědeckotechnického a ekonomického rozvoje, ale i mohutným zpětným intenzifikačním faktorem. Základní obsah sociální sféry vymezil soudruh Gorbačov v Politické zprávě ÚV KSSS XXVII. sjezdu KSSS takto: „Sociální sféra zahrnuje zájmy tříd a sociálních skupin národů a národností, vztahy mezi společností a jednotlivcem, pracovní a životní podmínky, zdraví a volný čas. Právě v této sféře jsou realizovány výsledky ekonomické činnosti, jež se dotýkají životních zájmů pracujících, zde jsou ztělesněny nejvyšší cíle socialismu... Je nutný rozhodný obrat plánovacích a řídicích orgánů, ústředních a místních hospodářských organizací k potřebám sociální sféry“ [Rudé 1986 : 4].

Předpokladem rozvoje sociální sféry je rozvoj sociální politiky strany, tak jak jej charakterizoval soudruh Husák v Politické zprávě ÚV KSČ na XVII. sjezdu KSČ: „Prvořadý význam přikládáme promyšlené sociální politice, sledující vzestup životní úrovně lidu, zdokonalování společenských vztahů, prohlubování reálného humanismu našeho společenského zřízení. Stále musíme mít na zřeteli zlepšování všech stránek života lidí, být pozorní k jejich potřebám, včas odstraňovat vše, co stojí v cestě vzájemnému porozumění, spolupráci a sbližování společenských tříd, sociálních skupin, našich národů a národností“ [Rudé 1986 : 4].

3. Obsah prognózy sociálního rozvoje

Prognóza sociálního rozvoje jako východisko plánovitého řízení sociálních procesů je nástrojem sociální politiky strany. V tom tkví její prvořadý význam. Vývoj jednotlivých sfér ekonomického, sociálního, politického a du-

chovně kulturního rozvoje podléhá zákonům dialektiky. Jejich společným základem je rozšířená společenská reprodukce.

K. Marx charakterizoval člověka jako „souhrn všech společenských vztahů“ a zdůrazňoval, že „všechny otázky, které se týkají vzájemných vztahů lidí, jsou sociální otázky“ [Marx 1958 : 308]. K. Marx také zdůrazňoval, že „utvářejí-li člověka okolnosti, je třeba dát okolnostem lidskou podobu“ [Marx 1958 : 151].

Prognóza sociálního rozvoje, vycházející z rozboru socialistických sociálních vztahů, se soustřeďuje ke zdrojům rozšířené reprodukce, všestranného růstu a aktivizace hlavního subjektivního faktoru společnosti — člověka jako součásti kolektivních subjektů sociálně třídní struktury.

Prognóza sociálně třídní struktury, která je jádrem sociální prognózy, musí zahrnovat všechny její subjekty v třídním průřezu (dělnická třída, rolnictvo ve vztahu k inteligenci), ve věkovém průřezu se soustředěním na mládež, jejíž aspirace predeterminují budoucnost, se zdůrazněním „základních buněk“ společenských, jimiž jsou pracovní kolektivy a rodiny v jejich funkcích demografických, sociálně ekonomických a etických.

Tato prognóza navazuje na vývoj *demografické struktury* ve vztazích plodnost-úmrtnost, předproduktivní-produktivní-postproduktivní věk, muži-ženy etc. Cílem by mělo být odhalení příčin „demografických výkyvů“, jejich vyrovnaní a nalezení cest k dosažení demografického optima.

Předpokladem optimálního sociálního rozvoje je *rozvoj politického systému*, socialistické demokracie a státnosti, zvyšování vedoucí úlohy komunistické strany, mechanismu socialistického státu, prohlubování úlohy Národní fronty, rozvoj lidové samosprávy a postižení dialektiky faktorů ovlivňujících další vývoj sociálně politické nadstavby socialistické společnosti.

Politický systém je základem *plánovitého řízení sociálních procesů*, v němž je třeba komplexně postihnout proces formování sociálního plánování a řízení v celém inovačním cyklu: prognózování-programování-plánování-projektování-implementace-rozvoj expertizy a poradenství a „zpětných vazeb“ mezi rozhodovací a realizační sférou na základě rozvoje informační základny. Zvláště ní pozornost bude třeba věnovat analýze vzdělání, kvalifikace a řídicích funkcí vedoucích kádřů.

Prímý vztah prognózy sociálního rozvoje k prognóze rozvoje ekonomického je patrný v „krajních bodech“ rozšířené reprodukce výroba-spotřeba.

V oblasti výroby je to problematika *sociálních aspektů vědeckotechnického rozvoje*, postihující na základě charakteristik dosavadního stupně vědeckotechnického pokroku a inovačních trendů, jakož i vývoje vědeckovýzkumné základny, vliv hlavních progresivních směrů (především jaderné energetiky, elektronizace, komplexní automatizace, uplatnění nových materiálů a energií a biotechnologií) na změny v obsahu a charakteru práce, vzdělání a kvalifikace pracujících, možnosti zvýšení kvality jejich průpravy, životního způsobu obyvatelstva etc. Úkolem bude odhalení hlavních sociálních rozporů, bránících rychlejšímu a efektivnějšímu pronikání inovací do společenské praxe a vypracování námětů na jejich řešení.

Základním problémem ve vztahu k výrobě je *rozvoj obsahu práce a zaměstnanosti* řešením sociálně ekonomických problémů zvyšování produktivity a efektivnosti práce. V té souvislosti je třeba směřovat k optimalizaci pracovního času a pracovních režimů ve vztahu ke snižování přesčasové práce, zkracování pracovní doby etc. V oblasti využití pracovních zdrojů a struktury zaměstnanosti bude třeba ve vazbě na demografický vývoj postihnout vývoj komplexu pracovních zdrojů, včetně jejich odborné přípravy, vývoj odvětvové a oblastní struktury zaměstnanosti směrem k jejímu optimálnímu rozměru.

Oblast rozdělování postihuje *prognóza vývoje rozdělovacích procesů a rozvoje životní úrovně obyvatelstva*. Cílem zde bude souhrnný prognostický pohled na růst životní úrovně obyvatelstva. Analýza bude obsahovat dynamiku národního důchodu a struktury jeho užití z hlediska relací mezi osobní a společenskou spotřebou, vývoj mezd a cen, příjmy obyvatelstva, vzájemné vazby mezi sociální, mzdovou a cenovou politikou — nominální a reálné důchody, formování potřeb a způsobů jejich saturace, problémy vyváženosti trhu a služeb obyvatelstvu, společensky žádoucí i nežádoucí difference v životní úrovni. Zvláště bude třeba postihnout problematiku sociálních jistot obyvatelstva a jejich zabezpečování.

Na rozvoj životní úrovně navazuje *rozvoj životního způsobu*, který komplexně obráží kvalitativní charakteristiky společenského blahobytu v rámci společenské formace. Tato část prognózy bude charakterizovat jak jednotu životního způsobu, vyplývající z jednotných sociálně ekonomických podmínek, tak jeho modifikace, vyplývající z pracovních a životních podmínek jednotlivých tříd a vrstev sociálně třídní struktury. Prognóza životního způsobu má výrazné syntetizující charakter, zdůrazňující rozvoj politických, světonázorových, duchovních, kulturních, estetických a etických aspektů. Základem analýzy je vztah mezi pracovním a volným časem s důrazem na odstranění společensky neefektivních pracovních funkcí a rozšiřování efektivního využití volného času. V oblasti životní úrovně se rozbor soustředí na racionalizaci potřeb a spotřeby, odstraňování negativních spotřebních trendů (konzumní společnost, pseudopotřeby etc.) a vytváření optimálních modelů životního způsobu.

Zvláště je třeba postihnout rozvoj vzdělanosti, kultury a umění a zvyšování jejich role ve formování marxisticko-leninského uvědomění. Zdůraznit bude nutno úlohu politické a kulturní aktivity v širokém smyslu kultury pracovní, fyzické (sport, turistika), duchovní, včetně podmínek jejího rozvoje, postihnout i jevy sociálně patologické a oblast mezilidských vztahů socialistického kolektivismu.

Sociální rozvoj je spjat s *rozvojem životního prostředí*, které je rozhodující měrou utvářeno vlastními výtvyry člověka. Proto se analýza soustředí na jeho složky přírodní a složky hmotné (architektura, urbanismus v rozvoji území). Část ekologická bude vycházet z analýzy vývoje kvality základních složek přírodního prostředí (ovzduší, vody, půda, odpady), postihne sociální důsledky jeho znečištění (škody na zdraví, vegetaci, zemědělství, lesnictví etc.), dopad na ekonomiku a sociální oblast (životní úroveň, životní způsob). Na základě analýzy příčin znečišťování přírodního prostředí budou odhaleny možnosti jejich odstranění a dosahování ekologické rovnováhy krajiny.

Jádrem rozvoje hmotného prostředí je formování optimální koncepce rozvoje sídelní sítě, městských aglomerací a venkovského území s cílem optimalizace vazeb mezi nimi. Tato část prognózy se soustředí na řešení problémů krajních polů velikostní škály sídel (velká města—nejmenší sídla), regeneraci dochovaných stavebních fondů, architektonického zkvalitnění nové výstavby a doplnění chybějící občanské vybavenosti (sociální infrastruktury).

Sociální prognóza je doplněna *prognózou sociálního rozvoje územních celků*. Obsahem této průřezové a shrnující části prognózy bude odhalení vývojových problémů a tendencí prostorových stránek procesů v sociální sféře. Nutnost jejího začlenění do prognózy je dána tím, že v územních celcích se komplexně realizují všechny sociální aktivity, ne však stejným způsobem. Prostorové struktury se podílejí na celospolečenské reprodukci v nestejně míře a podobě, což vyplývá z jejich různých geografických, demografických, ekonomických, sociálních, kulturních i ekologických podmínek a nerovnoměrnosti vývoje indus-

trializace, urbanizace a osídlení. V územích se projevují a koordinují zájmy ústředně řízených organizací se zájmy obyvatelstva, národních výborů a místních hospodářství a jsou v nich obsaženy velké zdroje a rezervy, které je možno mobilizovat cestou územní racionalizace a prohlubování demokratického centralismu.

Obsahem této průřezové části prognózy sociálního rozvoje budou vývojové tendence prostorové diferenciacie a homogenizace z hledisek města a venkova, sídel různých typů a velikostí, regionů a oblastí a vývojové tendence sociálních stránek osídlení, urbanizace a migrace.

Jádrem analýzy a syntézy bude utváření a rozvoj společenských vztahů z hlediska jednotlivých složek obyvatelstva, sociálně třídní struktury, životní úrovně a způsobu života z hlediska změn v sociální infrastruktuře, vzdělanosti a socioprofesionální struktury. Cílem tu bude využití územních specifík a rezerv cestou územní racionalizace na základě řízení komplexního rozvoje územních celků národními výbory a prohlubování lidové samosprávy.

Vymezení obsahu prognózy sociálního rozvoje představuje model otevřený dalším změnám a korekcím, vyplývajícím z analýzy objektivní sociální reality. První vymezení obsahu prognózy sociálního rozvoje je jakýmsi kompromisem mezi komplexním postižením sociální reality a skutečným stavem vědeckých výzkumů, které tuto realitu plně nepokrývají.

Hlubší vymezení obsahu prognózy je úkolem první analytické fáze prognostických prací do konce r. 1986. V této fázi bude třeba hluboce analyzovat současný stav a vymezit hlavní, rozhodující problémy, na jejichž řešení a promítnutí do budoucnosti bude nutno soustředit pozornost. Prognóza sociálního rozvoje bude dokončena do konce r. 1988, aby ji bylo možno v tomto roce začlenit do souhrnné prognózy 2010.

Vypracování prognózy sociálního rozvoje ČSSR a souhrnné prognózy ČSSR 2010 je mimořádně závažným, politicky angažovaným úkolem, jehož se společenskovědní fronta chápe s velkou iniciativou. Splnění tohoto úkolu bude mít značný význam pro rozvoj společenskovědní teorie i praxe budování rozvinutého socialismu v ČSSR.

Literatura

- Ančiškin, A. — Jeršov, E.: *Metodologičeskije voprosy narodnochozjajstvennogo prognozirovanija*. Voprosy ekonomiki 1967, No 5.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Poiskovoje socialnoje prognozirovanije*. Moskva, Nauka 1984.
- Civilizace na rozcestí*. Praha, Svoboda 1966.
- Kazakevič, T. A.: *Celesoobraznost i celj v obščestvennom razvitiji*. Izd. Leninskogo universitěta 1969.
- Kutta, F.: *Problemy socialnoj i ekonomičeskoj prognostiki*. In: *Obščije principy upravlenija v otdělnych socialističeskich stranach*. Moskva, izd. SEV-IEMSS 1972.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4. Praha, Svoboda 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha, Svoboda 1966.
- Problemy planirovanija*. Planovoje chozjajstvo 1928, No 2.
- Rudé právo* 26. 10. 1985.
- Rudé právo* 26. 2. 1986.
- Rudé právo* 25. 3. 1986.
- Sociologický časopis* 6/1973.
- Strumilin, S. G.: *Problemy planirovanija v SSSR*. Leningradskoje izd. 1932.
- Strumilin, S. G.: *Izbrannyje proizvedenija*. Vospominanija i publicistika. Moskva, IPL 1968.

Ф. Кутта: Проблемы прогноза социального развития

В статье рассматривается концепция прогноза социального развития, над которой в ЧССР начинают работать в рамках совокупного прогноза «Чехословакия 2010». Этот совокупный прогноз содержит помимо прогноза социального развития и прогнозы научно-технического и экономического развития в рамках всей страны и территориальных сечений ЧСР и ССР.

В статье сосредоточивается внимание на генезисе и объективных условиях возникновения и развития прогностики, теоретико-методологических основах и проблемах социальной прогностики и определении ее содержания. Автор рассматривает различия между футурологией и марксистской прогностикой, марксистскими теоретико-методологическими исходными пунктами, позицией прогноза в рамках плановой системы, различия в связи между прогностической, программной и плановой системами, так же, как и основные методические принципы при проведении прогноза.

Проведение прогноза основано на научном фундаменте познания закономерностей социального развития и опирается на генеральные программы и решения съездов коммунистических и рабочих партий.

Прогноз социального развития, исходящий из анализа социалистических социальных отношений, сосредоточивается на источниках расширенного воспроизводства, всестороннего развития и активизации основного субъективного фактора общества — человека, развивающегося в рамках коллективных субъектов социально-классовой структуры. Анализ и развитие этой структуры, опирающийся на развитие демографической структуры, является ядром, образ жизни — интегрирующая и интегрирующая целевая функция прогноза социального развития, содержащая развитие дальнейших источников всестороннего развития человека: развитие политической системы содержания и характера труда, окружающей среды, жизненного уровня, социальных аспектов научно-технического развития, развития планомерной системы управления социальными процессами. Прогноз социального развития содержит и территориальное сечение, включающее развитие пространственной социальной дифференциации и гомогенизации с точки зрения отношения город—сельская местность, жилые массивы, регионы в области.

В заключение статьи автор подчеркивает, что разработка прогноза социального развития как компонента совокупного прогноза «ЧССР 2010» — исключительно значимая, политически знаменательная задача, дающая научному фронту возможность изучить общество в его совокупности, задача, за которую научный фронт принимается с великой инициативой.

Summary

F. Kutta: Problems of the Prognosis of Social Development

The present paper is concerned with the conception of the prognosis of social development whose elaboration within the scope of the comprehensive prognosis Czechoslovakia 2010 has just been launched. Besides the social-development prognosis referred to here, this comprehensive prognosis also includes forecasts of scientific-technological and economic development within the framework of the whole country on the one hand and of regional cross-sections of the Czech and the Slovak Socialist Republic on the other.

Attention is focussed on the genesis and objective conditions of the rise and development of prognostics, on the theoretico-methodological bases and problems of social forecasting, and on the delimitation of its content. The main topics of discussion are differences between futurology and Marxist prognostics, Marxist theoretico-methodological starting points, the position of prognosis within the framework of the planning system, differences and interconnections among the prognostic, programme and planning systems, as well as basic methodological approaches applied in realizing the prognosis.

The realization of the prognosis is based on scientific principles of the cognition of laws governing social development and is supported by general programmes and resolutions passed by congresses of communist and working-class parties.

The prognosis of social development, proceeding from an analysis of socialist relations, concentrates on the sources of expanded reproduction, general development and activation of the principal subjective factor of society, man, who is developing within the framework of collective subjects of the social-class structure. The analysis and development of this structure, based on the development of the demographic structure, represents the core, the way of life is an integrated and integrating goal function of the social-development prognosis which involves the development of other sources of man's all-round development: the development of the political system, the content and character of work, the living environment, the living standard, social aspects of scientific and technological development, the development of a planned system of controlling social processes. The prognosis of social development also contains a regional cross-section involving the development of spatial social differentiation and homogenization from the points of view of town-country, residences, regions and districts.

In conclusion the fact is accentuated that the elaboration of the social-development prognosis as a part of the comprehensive prognosis Czechoslovakia 2010 is an extraordinarily important, politically committed task providing the scientific front with the possibility to examine society in its totality — a task which the scientific front is taking up with plenty of initiative.

Řízení sociálního rozvoje velkých resortních sociálních systémů

Obecná teoretická východiska
a speciální problematika ve stavebnictví

VLADISLAV CHLUMSKÝ

Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví
Bratislava, pracoviště Praha

Tak jako je výrobně ekonomická činnost výrobních resortů podmínkou celospolečenského sociálně ekonomického rozvoje, je sociální rozvoj pracujících ve výrobních resortech podmínkou úspěšné výrobně ekonomické činnosti. Tato souvislost „ekonomického“ a „sociálního“ je těsnější a hlubší, než se obvykle má za to. Ve skutečnosti není v procesu výroby čistě sociálních nebo čistě ekonomických problémů. Práce je vždy společenskou prací a není jenom proměňováním přírody ve výrobky, ale je současně i proměňováním lidské přirozenosti. Stať se pokouší odpovědět na otázku, co to znamená z hlediska práce velkých resortních sociálních systémů. Speciální problematika ve stavebnictví poskytla hlavní empirický podklad pro teoretické úvahy.

1. Teoretická východiska

Aby bylo možno provést analýzu problematiky ve výrobních resortech a konkrétně ve stavebnictví, je nutno vymezit výchozí teoretický rámec.

1.1 Kategorie „sociální rozvoj“ obecně

Kategorie „sociální rozvoj“ v obecně teoretické rovině je v současnosti chápána v širším a užším slova smyslu. V širším významu je společenským vývojem tedy vývojem všech stránek společenské existence (tj. politické, ekonomické, kulturní a sociální sféry) v jejich jednotě. V tomto smyslu je sociální rozvoj směřováním společnosti ke komunismu. V užším pojetí se sociální rozvoj chápe jako rozvoj sociální stránky společenské existence. S využitím analytické abstrakce části od celku se tato stránka postihuje jako relativně samostatná sociální sféra, jako specifická stránka společenského pohybu. Toto užší pojetí chápe sociální rozvoj jako směřování k překonávání rozdílů podmíněných třídě, skupinovými zvláštnostmi a zájmy, biologicko-fyziologickými podmínkami a individuální situací lidí [Kutta a kol. 1980 : 91, 92; Čerkasov-Kohout a kol. 1979 : 24; Šolcová 1981 : 470]. Při aplikaci na sociální rozvoj ve výrobních resortech uvidíme, že tato problematika odráží obě tato hlediska — jak společenské, tak i specificky sociální, zejména ve vazbě na procesy ekonomické.

1.2 Sociální rozvoj velkých sociálních systémů ve výrobních resortech

Pokud jde o tak zvaný lidský faktor ve výrobě, představuje pracovní činnost jednotlivce či pracovního kolektivu „mikrobuňku“ společenského vývoje [Kutta a kol. 1980 : 74]. Sociálním rozvojem je zde proto míněn rozvoj pracovních a výrobních kolektivů, všestranný rozvoj osobnosti pracujících a soustavné zlepšování pracovních a životních podmínek.

O tyto cíle se v současnosti usiluje pomocí plánů přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje (plán PKPSR). Zavedením těchto plánů v sedmé pětiletce byla posílena plánovitost řízení sociálního rozvoje ve výrobních podnicích a nadpodnikových celcích. V jejich účinnosti jsou však značné rezervy. Ty jsou

dvojího druhu: za prvé nejsou tyto plány dostatečně propojené se soustavou ekonomického řízení a za druhé nejsou na vertikální ose řízení náležitě úrovnově diferencované.

Nedostatečná propojenost s ekonomickým řízením není především a jenom formálně metodické povahy.(1) Spíše jde o to, že dané a navyké způsoby návrhů a rozpisů plánu práce a mezd a plánu přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje nejdou za elementární kvantifikace počtů pracovníků, potřeby kvalifikovaných pracovníků a mzdových prostředků. Neexistují takové rozborové modely kádrových a personálních struktur a stimulací, které by v sobě spojovaly strukturální i motivační aspekty a tak umožňovaly rozbor ekonomické účinnosti existujících výrobně ekonomických sociálních systémů. Proto také nemohou existovat obdobné modely plánové, které by vyjadřovaly vzájemnou závislost profesně kvalifikačních nároků na počty pracovníků (se zřetelem ke konkrétnímu i dlouhodobému výrobnímu zaměření) s přesvědčivou stimulační účinností ekonomického mechanismu, včetně mzdových soustav a soustav usměrňování mzdových prostředků.(2)

Druhý nedostatek plyne z celostátně nedořešené problematiky vymezení působnosti na ose řízení ve výrobních resortech. Plány PKPSR historicky vycházejí z metodik rozpracovaných především pro podniky. Viceméně mechanická, v podstatě sumarizační aplikace na větší celky, tj. VHJ (výrobně hospodářské jednotky) a celé výrobní resorty nevyjadřuje postulát, že by tyto větší články měly mít svoji specifickou řídicí působnost v řízení sociálního rozvoje.

Dvě právě zmíněné výhrady k existujícímu způsobu řízení sociálního rozvoje ve výrobních resortech mají teoretické, dialekticko-systémové pozadí:

Za prvé, ve výrobním kontextu je řízení sociálních procesů, a tedy i sociálního rozvoje, nerozlučně spojeno s účelovou funkcí, tj. s výrobou, a tak i se základním problémem naší ekonomiky — s nezbytností zvyšovat její efektivnost. Teoretickým podkladem této první teze je poznatek, že práce je současně „sociální prací“(3) ve smyslu proměňování lidské přirozenosti (tím, že člověk mění vnější přírodu, mění současně i sebe) a sebestproměňování společnosti [Marx 1954 : 196]. Práce je proto ve výrobních resortech nejen prostředkem ekonomických efektů a ekonomického rozvoje, ale i základním „polem“ a prostředkem sociálního rozvoje. Tato souvislost mezi „ekonomickým“ a „sociálním“ je souvislostí vzájemné podmíněnosti a působení, tedy souvislostí dialektickou. Rozvoj osob-

(1) Například *Pokyny ministerstva stavebnictví CSR a Českého výboru odborového svazu pracovníků ve stavebnictví a výrobě stavebních hmot pro vypracování pětiletého plánu přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje na léta 1986–1990 a ročních prováděcích plánů přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje na 8. pětiletku* obsahují výslovné ustanovení o povinnostech zabezpečit vazby plánu PKPSR na ostatní části hospodářského plánu.

(2) Problém je složitý. Nedostatečná motivace reprodukuje extenzivní přístupy. Zejména při nedostatečné stimulační účinnosti mezd klesá (anebo nestoupá) individuální i kolektivní produktivita, a proto vzrůstají zpravidla nároky na počty pracovníků. Z toho vzniká převaha potřeb nad zdroji pracovních sil a ta zase snižuje motivaci k výkonnosti. Je např. známo, že neformální výkonové a odměňovací standardy ve stavebnictví se odvozují právě z této skutečnosti, že totiž výše mzdy je spíše náborovým a stabilizačním činitelem, cenou za to, že pracovníci je ochotni do stavebnictví, do příslušného podniku či závodu jít a tam zůstat. S výjimkou výjimečných případů cílových odměn nebo dobře založených brigádních forem organizace práce a odměňování apod. *mzda většinou k výkonnosti a iniciativě příliš nemotivuje*. Na to se váže malá účinnost norem spotřeby práce a nízká poznávací hodnota celé normativní základny a soustavy technickohospodářských ukazatelů z hlediska tvorby plánu vůbec a plánu práce a mezd zvlášť.

(3) Termín „sociální práce“ je převzat z díla [Charvát 1975] a nemyslí se jím charitativní činnost ani péče o pracující, ale sebeutváření člověka a společnosti prací.

nosti pracovníků, pracovních kolektivů i širších sociálních celků(4) odvisí ve výrobním kontextu od obsahu, podmínek a způsobu práce, a naopak.

Za druhé, velké sociální systémy, jimiž výrobní resorty, ale i VŘJ a podniky jsou, nelze považovat za prostý souhrn prvotních pracovních skupin, resp. kolektivů, či druhotných kolektivů výrobních, podnikových atd. Jsou to sociální celky s novými celostními vlastnostmi, jimiž se kvalitativně liší od svých komponentů. Teoretickým podkladem této druhé teze jsou nejenom poznatky teorie systémů, ale především zákon vzájemného přechodu kvantitativních a kvalitativních změn, jak se projevuje v růstu sociálně ekonomických subjektů. Tento růst vytváří v uzlových bodech měř kolektivy různého velikostního, strukturně organizačního a hierarchického řádu a tomu odpovídající kvalitativně specifické aktivity těchto kolektivů. Obdobně pak — na základě vzájemné podmíněnosti ekonomického a sociálního — musí mít své kvalitativní zvláštnosti i sociální rozvoj v odvislosti od řádu kolektivu (četa, dílna, provoz, závod, podnik, VŘJ, resort). Praxe doposud málo přihlíží k těmto zákonitostem platným ve vztazích mezi částmi a celkem a souvisejícím s růstem celků. Hierarchická struktura hospodářských organizací a hierarchické vymezování řídicích působností nebývají proto optimální.

Spojení první (souvislost ekonomického a sociálního) a druhé (celek není soumou částí a růst celků si vynucuje v uzlových bodech měř jejich kvalitativní změny) teorem vyvolává v našem tématu otázku, jak chápat sociální rozvoj různých kvalitativně odlišných celků, od prvotních pracovních kolektivů až po celoresortní sociální systémy. Jinak řečeno vzniká otázka, co je *předmětem* řízení sociálního rozvoje tehdy, jestliže se za jeho jádro považuje práce a jestliže objektem řízení jsou velké výrobní sociální systémy různého hierarchického řádu.

V zamýšlení nad touto problematikou si připomeňme:

a) Neplatí tvrzení, že je-li každá jednotlivá operace nejvýkonnější, je optimalizována i množina operací, neboť v množině operací je třeba dosahovat organizačních efektů, aby se z ní stal uspořádaný proces. Pro úspěch kolektivního díla a s ním spjatý sociální rozvoj kolektivu *jako celku* nestačí, aby každý jednotlivý pracovník pracoval individuálně co nejlépe. Myšlenka a zkušenosti brigádní formy organizace práce a odměňování ilustrují, jak je důležitý rozvoj kolektivismu na bázi práce kolektivně organizované. Takový *kolektivismus* je nejenom výrobní silou, ale i výrobním vztahem, základní sociálně rozvojovou charakteristikou. Kolektivismus je sociálním aspektem uspořádané, organizované integrovanosti pracovních operací realizovaných sociálními systémy a jako takový

(4) Jak uvádí Kohout [Kohout 1981 : 134, 135, 138], je termín „pracovní kolektiv“ intenzivně podrobován vědeckým analýzám ve srovnání s termínem „skupina“. „Kolektiv je sociální skupina. Avšak ne každá skupina může být kolektivem... Kolektiv je vyšší formou sociální organizace, která se zakládá na ideovém společenství lidí a vztazích soudružské spolupráce a vzájemné pomoci členů“. Má tyto znaky: jednotu cílů, ideovou jednotu, spolupráci a vzájemnou pomoc, vedení kolektivu, demokratismus, veřejné mínění a kolektivní paměť. Na těchto citacích z Kovaleva (Kovalev, A. G.: Kollektiv i socialno psichologičeskije problemy rukovodstva, Moskva, Izd. političeskoj literatury 1978) a dalších sovětských autorů Kohout dokládá mnoho-rozumnost problému. Upozorňuje i na rozdílné a shodné rysy mezi primárním pracovním kolektivem a kolektivem podniku. Obdobně i širší sociální celky, jako např. sociální systémy výrobně hospodářských jednotek, vyžadují analýzu z hlediska pojmu „kolektiv“. Zde vycházíme z toho, že libovolný objekt vystupuje jako systém pouze v tom rozsahu, v jakém se jeho vnější projevy (vlastnosti, funkce) zakládají na jeho vnitřním uspořádání (vztahy, struktura, vzájemné působení apod.) [Dráb 1981 : 58]. Je zjevné, že v tomto smyslu jsou výrobní resorty a jejich sociální systémy a podsystémy reálnými celky.

je jejím *obecným* rysem. Specifické zvláštnosti pracovní uspořádanosti, a tedy i kolektivismu, se odvozují od kvalitativních *specifik* výrobně ekonomické působnosti hospodářských celků různých řádů.(5) Problém vytváření předpokladů jak pro sociálně obecné, tak i pro výrobně ekonomicky specifické rysy integrovanosti velkých sociálních systémů různých řádů není doposud dořešen.

b) Další chybná domněnka ztotožňuje organizační efekty (efekty uspořádanosti) s efekty ekonomickými. Organizační, resp. organizačně technické efekty(6) jsou pro ekonomické efekty nezbytné, ale nedostačující. Při vzniku ekonomických efektů spolupůsobí řada výrazných determinant. Zejména objektivní činitele soustavy ekonomického mechanismu a řízení a vzniklých ekonomických skutečností spolupůsobí nejen při vzniku organizačních a technicko-technologických efektů, ale především výrazně ovlivňují ekonomické efekty. Na tyto determinanty reagují sociální systémy různého řádu ve shodě se svými vlastnostmi a tyto vlastnosti se zpětně v odvislosti od vlivů těchto determinant utvářejí. Například poměr inovačních aktivit k setrvačným způsobům myšlení a práce je nejvýrazněji ovlivněn řídicími návyky a myšlenkovými stereotypy vyvolanými fungujícím ekonomickým mechanismem, a naopak tyto vlastnosti pak tento mechanismus chrání a reprodukuje. Pracovní, sociálně rozvojové vlastnosti sociálních systémů jsou tedy v těsné vzájemné závislosti s ekonomickými determinanty. Můžeme z toho vyvodit, že obecné, tj. sociální rysy kolektivismu sociálních systémů různého hierarchického řádu se formují nejen na základě vlastních skupinových sociologických zákonitostí, ale především na základě právě daných institucionalizovaných forem socialistického výrobního způsobu. Že tyto formy ovlivňují i technicko-ekonomicky specifické rysy kolektivismu je nasnadě.

c) Je třeba dále vzít do úvahy, že v dnešních složitých ekonomických podmínkách vzrůstá význam okolí, vnějších činitelů. S tím roste i význam schopnosti reagovat celistvě a účinně, tj. mnohé vnější změny vyžadují přiměřené vnitřní změny v činnostech a funkcích, event. i ve strukturách sociálních systémů. Takovými změnami jsou jednak *adaptace* jako změna umožňující přežiti

(5) Například integrovanost prvotního pracovního kolektivu je sice technicko-ekonomicky podmíněna jeho zapojením do výrobně ekonomického procesu na základě dělby práce a její organizace a potud má případ od případu různé, specifické podmínky, odvozené ze specifik pracovního procesu: jádrem kolektivismu jsou zde však sociálně psychologické, neformální organizační vztahy. Naproti tomu integrovanost velkých sociálních systémů nemůže být založena na bezprostředních komunikacích tváří v tvář. Jednotné, integrované úsilí podnikového kolektivu několika set nebo tisíc lidí musí být zabezpečeno soustavou vnitropodnikového řízení. Integrovanost VJH jakožto sdružení podniků různého typu musí být zabezpečena specifickým nadpodnikovým řízením, různým podle typu sdružení (kombinát, trust atp.). Ve všech těchto případech, tj. případech sociálních celků různých řádů, vyplývají specifické rysy kolektivismu ze specifických rysů řízení. I když rozpětí bezprostředních sociálně psychologických vztahů je omezené, nevylučuje to možnost dosažení jednotného ducha daného hospodářského celku, např. proinovačního klimatu.

(6) Organizační efekty jsou způsoby místního, časového a funkčního uspořádání struktury systému [Habr — Vepřek 1973 : 33] a efekty řízení uspořádaných struktur. Jako takové nejsou jenom „zvýšením (užitečných) výsledků dobře organizované hromadné činnosti“ [Zeleniewski 1967 : 69], neboť v nich nejde jenom o kvantitativní aspekt, ale i o dosahování nových kvalit, jichž bez organizace nelze dosáhnout. Na druhé straně je sporné, zda součástí organizačního efektu je vždy „zvýšení kladného podílu mezi cenností tohoto výsledku a cenností celkových nákladů dané činnosti“ [Zeleniewski tamtéž], neboť toto je spíše ekonomický efekt, který nemusí být obsažen vždy v efektu organizačním. Např. růst produktivity práce jako důsledek organizačně technických efektů nemusí být sledován růstem rentability atp. Za technický efekt považujeme účinky nasazených výrobních prostředků do pracovního procesu (v tomto smyslu je technickým efektem určitá technologie) a materiální výsledky pracovního procesu (tj. výrobky).

a fungování systému při zachování jeho podstatných proměnných, jednak *inovace* (7), tj. uvedení v život nových idejí ve strukturách a funkcích výrobně ekonomických procesů. V těchto projevech vyrábějících sociálních systémů jsou tedy obsaženy další jejich sociálně rozvojové vlastnosti. Adaptační efekty jsou plodem pružnosti sociálního systému, inovační efekty pak plodem jeho tvořivosti. Spolu s *integrováností* je třeba považovat *pružnost a tvořivost* za ty kvality, jimiž se individuální práce umocňuje do organizované, ekonomicky efektivní práce společenské. Současně — ve shodě s poznatkem o člověkotvorné a společenskovtorné povaze práce — jsou tyto kvality žádoucími sociálně rozvojovými vlastnostmi, jejichž synergie rozvíjí socialistický kolektivismus velkých výrobních sociálních systémů.

d) Bez dobré práce a jejího celistvého výrazu v projevech integrovánosti, pružnosti a tvořivosti velkých výrobních sociálních systémů nelze úspěšně plnit program intenzifikace naší ekonomiky. Předmět řízení sociálního rozvoje ve výrobních resortech je však třeba odvozovat nejen z těchto aktuálně funkčních potřeb naší ekonomiky, ale i z dlouhodobých strategických cílů budování rozvinuté socialistické společnosti a směřování k beztrždní společnosti, ke komunismu.

Směřování ke komunismu se ve výrobních resortech projevuje v procesech postupné strukturní *homogenizace* tříd a vrstev: jednak dochází u různých druhů prací (profesí, zaměstnání) ke stírání rozdílů mezi prací fyzickou a duševní, a tedy i ke sblížování dělníků a pracujících inteligence, dále pak k progresivnímu vyrovnávání pracovních a životních podmínek v různých oborech výroby. Podstatné je, že aktuálně funkční požadavky dobré práce a strategicko-strukturní cíle homogenizace společnosti jsou v principiálním souladu: Odstraňování rozdílů mezi fyzickou a duševní prací je podmíněno zvyšováním *tvořivosti* v obsahu práce, a to postupným odstraňováním těžké fyzické práce, zvyšováním kvalifikačního a tvůrčího obsahu práce dělnické a odstraňováním rutinných a monotónních prvků v každém druhu živé práce, to vše na bázi technického rozvoje. Je nasnadě, že tvořivá, iniciativní a potřebám dosahování inovačních, organizačních a ekonomických efektů přizpůsobivá práce jednotlivců je jednou ze základních podmínek rozvoje kolektivismu ve velkých sociálních systémech. Kloubí se zde tedy harmonicky všestranný rozvoj osobnosti s všestranným rozvojem kolektivů ve službách bezprostředně aktuálních i dlouhodobých cílů výstavby socialismu a komunismu.

Pro řízení sociálního rozvoje velkých výrobních sociálních systémů mají předchozí vývoody svoje konsekvence, které prozatím nebyly v existující metodice sociálního plánování vyjádřeny. Transformovat tyto teoretické poznatky do praktických metodik by si vyžádalo velkou výzkumně aplikační práci. K jejímu úspěšnému zvládnutí je nutné vyjasňovat nejen základní povahu předmětu řízení sociálního rozvoje, ale usilovat i o pochopení celé složitosti *objektu a nástrojů* řízení sociálního rozvoje velkých výrobních sociálních systémů.

1.3 Objekt řízení sociálního rozvoje

Objektem řízení sociálního rozvoje jsou v našem případě velké sociální systémy a podsystémy výrobních resortů. Tyto systémy mají svoji výstavbu, jejíž obecný model je následující [volně podle Afanasjeva in Dialektika 1979 : 64—75]: 1. Systémově *komponentní* aspekt, tj. především soustava pracovních cyklů (operací a procesů) a jejich prvky (jednotliví lidé a jejich kolektivy, výrobní

(7) Nejde jenom o inovace týkající se techniky, technologie a výrobků, ale i jakýchkoli jiných stránek společenské existence, tedy v procesu výroby např. inovace v nástrojích a metodách řízení atp.

prostředky, ale i společenské ideje, sociální normy, hodnoty a vzory jednání). 2. Systémově *strukturní* aspekt, zejména formální organizace, v našem případě hlavně strukturní organizace celků podniků, VHJ a celých výrobních resortů, a na jejich základě vyrůstající neformální organizace, tj. vztahy shody či neshody zájmů, postojů, vztahy sympatie či antipatie atd.

3. Systémově *funkční* aspekt, zejména ekonomické činnosti výkonné a řídicí, dále činnosti politické, sociální (např. komunikační, mobilitní, výchovně vzdělávací atp.) a bezprostředně výrobní procesy [viz též Růžička-Tomšík 1976 : 178—181].

4. Systémově *integrační* aspekt, v jehož rámci se zajišťuje zachování kvalitativní specifiky systému, jeho fungování a vývoj. Každý reálný objekt je dialektickou jednotou totožnosti a rozdílu. Integrace a vývoj velkých resortních sociálních systémů jsou determinovány vnějšími dialektickými souvislostmi s celkem společnosti a národního hospodářství, dále vnitřními dialektickými souvislostmi ekonomického se sociálním, sebezáchovy a proměny prvků a komponentů ve vztahu k celku, bytí a vědomí atp.(8) „Každý společenský systém, ať jde o společnost nebo stát, třídu, stranu, pracovní kolektiv atd., má svoje dějiny, svůj počátek i konec a prochází stadiem vzniku, vývoje, rozkvětu... Komponenty společenského systému nejsou rovnocenné nejen z hlediska jejich místa a úlohy ve fungování systému, ale i z hlediska perspektiv a možností jejich zdokonalování a vývoje...“ [Afanasjev in Dialektika 1979 : 73—74]. Na bázi zákona souladu výrobních sil a výrobních vztahů, cestou vzniku, vyjevování a řešení neantagonistických rozporů se ve velkých výrobně resortních sociálních systémech realizuje aktivita lidí, směřující do okolí i do systémů samotných, a procesy řízení a samofízení.

Jestliže předmětem řízení sociálního rozvoje ve výrobních resortech je práce všech pracovníků (a její podmínky) synergizovaná — z hlediska aktuálních potřeb intenzifikace ekonomiky a dlouhodobých cílů směřování ke komunismu — do integrovanosti, tvořivosti a pružnosti, pak dosahování těchto vlastností velkých výrobních sociálních systémů se uskutečňuje rozvojem jejich komponentů, struktur a funkcí. Bez porozumění systémové integrační, dialektické podstatě velkých sociálních systémů nelze jejich rozvoj úspěšně řídit.

1.4 Metody a nástroje řízení sociálního rozvoje

Jako činitele soustavy řízení jsou metody a nástroje pomocníky subjektů řízení, ale i jejich nepominutelným prostředím. Jsou objektivní determinantou subjektivního výrazu řízení, tj. osobního stylu řídicí práce. V odvětvovém pohledu se postulují jejich vnitřní *konzistence*, kterou je možno vidět jako konzistenci *průřezovou* (synchronní součinnost všech nástrojů), *fázovou* (zohledňující přípravou, realizační a kontrolní fázi výrobně ekonomického procesu) a *územní* (koordinace odvětvového a oblastního plánování).

Z hlediska adresátů působnosti metod a nástrojů, tedy z hlediska objektu řízení, vystupuje jako základní tendence proces tzv. *subjektivních optimalizací*. Rozumíme jimi transformační motivační procesy, tj. způsob přeměny motivačních stimulů v určitou motivační intenzitu a program. V procesu subjektivních optimalizací pracovníci zhodnocují všechny činitele, které na ně v práci působí a optimalizují je do výsledného chování podle subjektivních osobních či skupinových strategií.

(8) Výčet dialektických souvislostí nemůže být nikdy vyčerpávající a nelze je řadit vedle sebe. Aplikace obecných dialektických zákonů a kategorií na konkrétní systém (tedy jejich využití nejen jako vědy o nejobecnějších zákonech bytí, ale i jako konkrétní vědní metodologie [Ursul in Dialektika 1979 : 111, 112] vyžaduje konkrétní analýzu a zkoumání všech podstatných souvislostí.

Základní zákonitostí řídicího vztahu: subjekt — objekt — předmět — nástroje řízení je tedy nezbytnost vnitřní objektivní konzistence metod a nástrojů řízení se zřetelem na procesy subjektivních optimalizací a objektivní dialektickou povahu velkých výrobních sociálních systémů. Tato zákonitost vyplývá ze vzájemné podmíněnosti bytí a vědomí a ze skutečnosti, že i když prostředí hraje významnou roli ve fungování a vývoji sociálního systému, jeho podstata a vývoj jsou určovány především jeho vnitřní povahou (která je ovšem vždy i výrazem jeho historie, a tedy i vnějších vlivů). Aktuální vnější působení se vždy modifikuje vnitřními vlastnostmi systému [Afanasjev in Dialektika 1979 : 73].

Vrátíme-li se v této souvislosti k výchozí kritice platné metodiky plánu přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje, je nyní plastičtější zřejmé, jak složitým úkolem je vyvinout vhodné metody a nástroje řízení sociálního rozvoje v jednotě s rozvojem ekonomickým. Úkoly plánu a celá soustava nepřímých ekonomických nástrojů (od cen, přes úvěr a úrok, různé finanční fondy a různé odvody až po mzdové soustavy), ale i strukturální organizace a organizace řízení, nejsou jen ekonomickými skutečnostmi, ale vzhledem k jejich působení na lidský faktor i skutečností sociální. Specifické nástroje kádrové, personální a sociální práce a styl řídicí práce musí působit v jednotě s těmito ekonomickými nástroji. Tento úkol zůstává nedořešen.

2. Sociálně rozvojová problematika v resortech stavebnictví

Aplikace teoretických východisek na sociální systémy resortů stavebnictví je pokusem přispět k porozumění hlubším dimenzím sociálního rozvoje ve stavebnictví a současně i pokusem ilustrovat praktickou upotřebitelnost těchto východisek.

2.1 Dialektika ekonomického a sociálního rozvoje

Ve smyslu předchozích vývodů nechápeme sociálně rozvojovou problematiku ve stavebnictví v zúženém pojetí plánu PKPSR, ale v těsné vzájemné závislosti s rozvojem ekonomickým, tedy ve vzájemné podmíněnosti lidské práce a jejích ekonomických determinant a jejích ekonomických i sociálně rozvojových důsledků. Uveďme si příklady:

- Nepříznivé tendence ve vývoji stavebnictví jsou spojeny s přežíváním dlouhodobé extenzivní orientace jeho rozvoje a důraz na objemové ukazatele vyvolává deformované motivační účinky, neboť podniky se zaměřovaly spolu s umělým zvyšováním podílu kooperací na snadnější plnění v objemech výroby jednostranným preferováním objemově výhodných směrů stavění a na ekonomicky a technologicky neodůvodněný růst rozpočtových nákladů staveb,
- tato orientace na určité pro podnik bezprostředně výhodné směry stavění vyvolává dlouhodobě takovou strukturu kapacit stavebních podniků (pracovních sil i základních fondů), která je nedostatečně přizpůsobivá k potřebám strukturálních změn v ekonomice,
- rozptýlenost stavebních kapacit — často vyvolávaná tlaky investorů na nadměrné zahajování — a s ní spojená vysoká rozestavenost a dlouhé lhůty výstavby zhoršují předpoklady pro racionální organizaci práce a řízení stavebních prací a nepříznivě též ovlivňují pracovní a sociální podmínky stavbařů,
- systémy odměňování jsou příliš složité, administrativně pracné, avšak málo účinné [Programová 1982],

- stavební organizace nejsou zainteresovány na úsporách ani na technickém rozvoji, neboť rozpočtové náklady staveb jsou v rozhodující míře předurčeny vnějšími činiteli, tj. investorem a projektantem a ceny jsou neměnné, položkové a celostátně platné, což neumožňuje promítat do cen stavebních prací cenové zvýhodnění např. stavebních hmot, či lepší kvalitu, nebo inovace [Hodnocení 1982 : 21],
- nestatejně velká kooperační závislost mezi útvary zabezpečujícími například dopravu, mechanizační prostředky či práce tzv. přidružené stavební výroby na straně jedné a stavbami na straně druhé není kompenzována dostatečnou hmotnou zainteresovaností těchto útvarů na optimálním průběhu staveb [Havlík 1979],
- nutnost získat a udržet pracovníky na stavbách vede k tlaku na zvyšování mezd bez dostatečné vazby na zvyšování výkonnosti, event. s negativní vazbou (viz pozn. č. 2).

Je tedy zřejmé, že ekonomické determinanty vytvářejí stimuly, které nevedou k tomu, aby se každý stal hospodářem na svém pracovišti, aby sociální systémy podniků a VHH byly pružné přizpůsobivé potřebám strukturálních změn v ekonomice, aby se z dobře organizované práce rodil duch kolektivismu a aby bylo integrováno úsilí různých organizačních jednotek či útvarů podniků v zájmu hladkého průběhu stavění; obdobně mzda neplní náležitě svoji motivační a etickou funkci, takže vznikají nivelizující neformální mzdové a výkonové standardy a společně s nízkou stimulační účinností cen to podvazuje ducha tvořivé iniciativy, nevytváří dostatečné proinovační klima.

Uvedené příklady ekonomické determinace pracovního jednání ve stavební výrobě ilustrují především negativní motivační konsekvence. Bylo by však možné upozornit i na některé nepříznivé dopady na kvalifikační kulturu řídicí práce, neboť extenzivní přístupy nevyžadují zpravidla od řídicích pracovníků vysoce kvalifikovanou tvořivost. Indikátorem tohoto jevu je například nechuf k náročnějšímu využívání počítačů v řídicí práci a v důsledku takto deformované „objednávky“ i všeobecně nízká obsahová úroveň řešení ASŘ (automatizovaných systémů řízení). Svědčí o tom i skutečnost, že mnozí absolventi vysokých škol brzy ztrácejí iluze o tom, že by v praxi mohli aplikovat složitější modelové přístupy k rozhodování atp.

Tyto jevy jsou potud zákonité, že jednotliví pracovníci, kolektivy i celé velké sociální systémy reagují na dané ekonomické determinanty podle principu již zmíněných subjektivních optimalizací. Ale role sociálního systému zde není jenom reaktivní. Jednou do stereotypů, zvyků, tradic a sociálních norem a hodnot fixované myšlení a jednání se zdráhá změnit například pod dojmem jenom nepodstatných dílčích změn v soustavě řízení a ekonomického mechanismu. To je negativní ilustrací toho, jak povaha práce a její podmínky mění povahu lidí a jejich seskupení, jaké má dopady na sociální systémy. Současně to signalizuje i pozitivní možnosti, dané působením pozitivních ekonomických faktorů.

Ostatně nejde jenom o možnosti. Je nesporné, že za stavbaři zůstalo dílo dříve nevidané. Socialistické stavebnictví zvládlo výstavbu rozsáhlých sídlišť, velkých průmyslových i inženýrských stavitelských komplexů, které nemají v naší historii obdoby. Došlo k velkému růstu vzdělanostní a kulturní úrovně stavbařské populace, pracovní a životní podmínky jsou na vysoké úrovni a soustavně se zlepšují. Tomu odpovídají i pocity hrdosti stavbařů na vykonané dílo a připravenost zvládnout i nejnáročnější úkoly. Jestliže stavbaři budou postaveni do podmínek kategoricky intenzifikačních, budou se umět s nimi vyrovnat. Je ovšem zřejmé, že překonat setrvačné tendence znamená vést za to uvědomělý zápas. To souvisí s problémy dynamiky sociálních systémů.

2.2 Některé problémy dynamiky sociálních systémů

V současné době je patrný rozpor mezi rychlým rozvojem výrobních sil a jejich nedostatečnou účinností ve stavebnictví. Na jedné straně jsou zde dynamizující činitele v růstu vybavenosti základními prostředky, ve zprůmyslnění stavebnictví, v růstu kvalifikace pracovníků a v růstu jejich mezd, na druhé straně klesá účinnost základních prostředků a jak signalizují některé výzkumy, leckde klesá i motivace pracovníků. Pokud se zaměříme na hledání příčin těchto nedostatků v sociálních systémech a jejich řízení, objevují se rezervy zejména v překonávání setrvačných tendencí ve prospěch tendencí vývojových a v integraci rozmanitých zájmů uvnitř resortů.

Dialektika setrvačných a vývojových sil

Rozvojové, *progresivní* síly resortních sociálních systémů spočívají v iniciativě, kooperativnosti, tvořivosti a pružnosti pracujících (řídících i výkonných) a kolektivů a v jejich účasti na řízení, ve stimulech, impulsech a tlacích přicházejících z ekonomických podmínek, ze soustavy ekonomického řízení, především však z politických, sociálně politických a ekonomických úkolů vyplývajících z usnesení sjezdů KSČ a z jejich rozpracování do konkrétních resortních podmínek.

Setrvačné síly jsou podmíněny činiteli jednak vzhledem k sociálnímu systému vnitřními (endogenními), jednak vnějšími (exogenními). Tyto činitele působí ve vzájemné podmíněnosti. Mezi *vnitřní* činitele patří individuální a skupinové pracovní a řídicí stereotypy, dané tradicemi, fixováním dovedností a sociálně ekonomickým klimatem (sociálními normami, hodnotami, vzory chování). Jsou to činitele sociálně regulační, které udržují systém vnitřně stabilním až hyperstabilním (tj. nepružným a netvořivým). Jsou zakotveny v tradiční síti profesionálních pozic a rolí, tedy na půdě formální organizace a pojí se s nimi výrazné zájmové zázemí, vyrůstající z potřeb bezpečnosti a jistoty, z potřeb skupinové konformity a z potřeb orientace o budoucnosti. Za *vnější* činitele setrvačnosti je třeba považovat ty vlivy, které sociální systémy resortů sice přijaly za své, internalizovaly je, ale jsou implantovány zvenčí. Jsou to zejména některé činitele soustavy řízení a ekonomického mechanismu: soustava plánových, kontrolních a evidenčních ukazatelů a hmotné zainteresovanosti směřovala výrobce po celá desetiletí především k plnění objemů výroby a až v druhé řadě k uživatelské a ekonomické efektivnosti [Programová RP 1982]. Tak vzniklo sociálně ekonomické vědomí, ovzduší prioritizující kvantitu na úkor věcných kvalitativních úkolů a hospodárnosti. Hodnota *S* (celkový objem produkce) měla ve stavebnictví po celou sedmou pětiletku značný význam, například pro přepočít mzdových prostředků.

Trvalým úkolem řízení je, aby svár setrvačných a progresivních sil stále dovádělo do optimálních variant dynamické rovnováhy.

Dialektika obecného a zvláštního

Resorty stavebnictví jsou začleněny do národohospodářského celku, z něhož jsou současně podle principu odvětvové dělby práce vyděleny. Je zjevné, že by ztratily svoje opodstatnění, kdyby nerespektovaly superioritu celospolečenských zájmů a uzavíraly se do „resortismu“, resortně zúžených přístupů. Na druhé straně má stavebnictví svá specifika, která by měla být respektována.

Stavební výroba například trpí tím, že kusová výroba s víceletým výrobním cyklem se musí adaptovat na celostátně uplatňovanou krátkodobost (v ročních až měsíčních intervalech) plánování, mzdové regulace a odměňování a ekonomického vyhodnocování. Tato nedořešená problematika obecného a zvláštního

vyvolává ve stavebnictví řadu únikových stereotypů — od spekulativního vyhledávání „výhodných“ prací až po nekorektní fakturace, nárůsty rozpočtů atp. Ačkoli tyto únikové, z hlediska intenzifikace ekonomiky a sociálního rozvoje disfunkční stereotypy spadají do kategorie subjektivních příčin, je třeba si uvědomit, že jsou objektivně podmíněny.

Dialektika částí a celku

Jeden pól práce řídicích pracovníků spočívá v tom svazovat celospolečenské s resortním, oborovým či podnikovým. Druhý pól jejich řídicího úsilí spočívá v jejich odpovědnosti k jim podřízeným organizačním jednotkám a pracovníkům. Jejich postavení je tedy vícerozměrné.

Je třeba v této souvislosti připomenout rozsah a velkou strukturovanost stavebnictví. Sestává z odvětví stavební výroby a z průmyslového odvětví stavebních hmot. Rozhodující úlohu mají organizace ministerstev stavebnictví, tedy resorty stavebnictví obou republik. V odvětví stavební výroby na ně připadá 66 % dodavatelských stavebních kapacit a cca 60 % tj. cca 340 tisíc pracovníků, v odvětví průmyslu stavebních hmot cca 110 tisíc pracovníků. Kromě toho ministerstva stavebnictví mají odvětvovou gesci nad místním stavebnictvím, na něž připadá cca 110 tisíc pracovníků. V organizacích s jinou hlavní činností než stavební (např. v jednotných zemědělských družstvech apod.) zajišťuje cca 214 tisíc pracovníků více než pětinu z celkového objemu stavebních prací.

*Tabulka 1. Počty pracovníků nejmenších a největších hospodářských organizací a jednotek v resortním stavebnictví**

	nejmenší	největší
VHJ	14000	64000
podniky	300	10500
závody či provozovny	10	1900

* Údaje jsou zpracovány podle podkladů Ústavu racionalizace ve stavebnictví a jsou zaokrouhleny.

Abychom si uvědomili velikostní charakteristiky, jednotnou organizaci a současnou různorodost těch sociálních systémů, které spadají pod tzv. velké nebo resortní stavebnictví, uvedeme několik čísel: Cca 450 tisíc pracovníků bylo v minulé pětiletce (9) rozmístěno v 18 VHJ (výrobně hospodářských jednotkách), v jejichž rámci působilo asi 130 podniků o cca 1160 závodech či provozovnách. Velikost těchto organizací či jednotek charakterizuje tabulka č. 1.

Tyto závody a provozovny jsou umístěny na cca 900 místech po celé ČSSR. K tomu je nutné dodat, že v odvětví stavební výroby je územní rozptýlenost o to větší, že každý závod má značný počet různě umístěných staveb či provozoven.

Celospolečenská soustava ekonomického mechanismu a řízení determinuje postavení těchto hospodářských, organizačních jednotek a tím i postavení řídicích

(9) V zájmu zlepšení přizpůsobivosti stavebnictví potřebám komplexní bytové výstavby došlo od začátku osmé pětiletky ke změnám organizačního uspořádání v pozemním stavitelství. Byly zrušeny dvě trustové VHJ (výrobně hospodářské jednotky) v Praze a Ostravě a v rámci organizačního přeskupení bylo zřízeno šest nových oborových podniků. Aby se zpružnilo spojení výroby v panelárnách s potřebami staveb, byly do nových oborových podniků začleněny některé podniky nebo závody vyrábějící stavební dílce pro bytovou a občanskou výstavbu.

hospodářských pracovníků. Toto postavení by bylo bezrozporné jenom tehdy, kdyby nebylo podstatnějšího rozdílu mezi celkem a jeho částmi. To nelze v případě sociálních systémů předpokládat ani z teorie, ani na základě praxe.

Zvláštní význam zde má problematika *úrovňové diferenciace řízení*: dělba práce na ose resortního řízení souvisí zaprvé s hierarchickou strukturně organizační výstavbou resortních hospodářských organizací a jejich komplexů a zadruhé s jejich začleněním do soustavy ekonomického řízení a mechanismu. Obojí vymezuje rozhodovací prostor a tím vytváří základní determinantu postavení řídicích pracovníků. Ze sociálně rozvojového hlediska a ovšem i z hlediska ekonomického jde v této souvislosti především o prostor pro tvořivost. Tvořivost myšlení, tvořivost v práci vyžaduje jako svůj nezbytný předpoklad adekvátní míru samostatnosti. I když platí, že v každé problémové situaci je možné hledat optimální řešení, je současně zřejmé, že řád tvořivosti (inovace) zpravidla nemůže přesahovat řád prostoru pro tvořivost.

Možnost rozvinout tvořivou iniciativu v zájmu intenzifikace snižuje ve stavebnictví tzv. „zrcadlová“ strukturní organizace, v níž každá z řídicích úrovní má obdobnou strukturu pracovních míst jako úroveň vyšší i nižší. To vede k přebujelým funkčním vztahům na vertikálách obdobných útvarů. Zrcadlová organizace vyrůstá z předpokladu, že různé řídicí procesy složitých systémů jsou stejnorodé. Avšak „složitě systémy jsou jednotou různorodého a ne sumou stejnorodého“ [Chartonov 1976 : 134], anebo by alespoň takovými měly být. Zůstává nezodpovězenou otázkou, jak vymezit specifickou celistvost a působnost podniků, VHJ a celých resortů stavebnictví tak, aby plnily svoje nezastupitelné poslání. V této souvislosti je třeba připomenout, že povaha celistvosti celých resortů je jiná, než povaha celistvosti VHJ a podniků nejenom pro kvantitativní velikostní rozdíly (které by v uzlových bodech měr měly přinášet i kvalitativní odlišnost), ale i proto, že ministerstva nemají chozrasčotní odpovědnost, kdežto podniky a VHJ ano.

Nedostatek prostoru pro samostatné tvořivé rozhodování plyne ve stavebnictví i z přeúčtenosti a přehlcenosti úkoly(10) (z přebujelého systému priorit a z minimální možnosti volby výrobního programu) a z přeúčtenosti prostředků (zejména finanční, mzdové, investiční, metodické apod. reglementace).

Jiný aspekt rozporů mezi částmi a celkem je možno pozorovat v *horizontálních vztazích*, do nichž musí podniky a VHJ ve stavebnictví vstupovat. Stále zůstává nedořešena problematika dodavatelsko-odběratelských vztahů v materiálně technickém zásobování a v technologických dodávkách. Pro nedostatek informací a podkladů na obou stranách se nedaří realizovat dlouhodobější smluvní vztahy [Hodnocení 1982 : 7, 11]. To souvisí s nedořešenými vztahy mezi účastníky výstavby, zejména s nedostatky v investorské a projektové přípravě, ale jistě i s výrobní a distribuční nepohotovostí dodavatelů. Nedostatky ve výrobně technických i ekonomických podmínkách stavění, které z toho plynou, mají svoje negativní sociálně rozvojové dopady zejména v tom, že si vynucují nadměrnou pozornost pro řešení operativních, resp. havarijně operativních problémů i v těch článcích řízení, které by měly rozhodovat především koncepčně.

V jaké míře řídicí pracovníci, zejména vrcholoví, vyvažují v popsanych pod-

(10) Ředitel Výzkumného ústavu Pozemních staveb s. Austerlitz k této problematice říká: „Neúspěchy nutno přičíst na vrub zcela nezvládnutelné šíři pracovní fronty, kde plán ukládá stavebním podnikům pracovat zhruba na dvojnásobném počtu pracovišť, než je technicky možné, ekonomicky únosné a v zahraničí obvyklé. Úměrně se stavem rozestavenosti se také délka trvání staveb v Československu prodlužuje až na dvojnásobek proti únosným lhůtám. Tento stav nejen rozvrací organizaci výstavby, znesnadňuje řízení a pohyb pracovníků, ale je také velmi nepříznivý pro aplikaci nových technických poznatků na staveništích“ [Austerlitz 1982].

mínkách vícerozměrnost svých sociálně profesních úloh, to odvisí nejen od jejich postavení v daném systému řízení, ale i od toho, jak jsou ideově politicky vyspěli, jakými sociálně politickými a sociálně ekonomickými vzory chování se řídí, jak hodnotí jednotlivé složky celého souboru kritérií, podle nichž je posuzována jejich práce kompetentními místy, zejména nadřízenými orgány KSČ. Od tohoto hodnocení, a tedy od procesu subjektivních optimalizací, odvisí řídicí přístupy, tedy míra objektivní optimality v realizaci všech dimenzí řídicí práce.

Vertikální a horizontální vztahy v resortech stavebnictví nevyčerpávají všechny podstatné aspekty vztahů částí a celku. Tuto dialektickou problematiku nelze také redukovat jen na postavení a činnosti řídicích hospodářských pracovníků. V podnicích a VJH je možno setkat se s povědomím, že lidský činitel od zdola až nahoru je jenom jedním ze „zabezpečovacích“ činitelů, jako například materiálně technické zásobování. To souvisí s již zmíněnou přeurčeností cílů a prostředků. Tato přeurčenost je v rozporu s poznatkem o rostoucí roli subjektu v řízení a realizaci výrobně a sociálně ekonomických procesů. Sociální systém nelze nazírat jako jenom jeden ze subsystémů mezi ostatními subsystémy, v nejlepším případě rovnocenný se subsystémem zásobování, dopravy, řízení výroby, se subsystémem ekonomickým, technickým či obchodním atp. Nejenom z důvodů výrobně ekonomických, ale i z důvodů socialistického humanismu je třeba vidět v *sociálním systému hlavního činitele* výroby, a tedy i „sociální výroby“ (ve smyslu rozvoje člověka).⁽¹¹⁾ Proto jsou i subjekty řízení hlavními činiteli soustavy řízení. Otázky postavení řídicích hospodářských pracovníků a všech pracovníků, jejich pravomocí a odpovědností, jejich způsobilosti a hmotných i nehmotných motivací, forem účasti pracujících na řízení umocněných do integrovanosti, tvořivosti a pružnosti velkých sociálních systémů jsou stěžejními otázkami ekonomického a tím i sociálního rozvoje.

2.3 Technický a sociální rozvoj

Tvrzení, že sociální systém je hlavním činitelem v procesech sociálně ekonomického rozvoje není v rozporu s poznatkem, že osou intenzifikačních snah v ekonomice je technický rozvoj. Vědeckotechnický rozvoj se neprosadí jako hlavní činitel intenzifikace jakoby mimo sociální systém. Linie orientace na technický rozvoj najde svoje naplnění jenom přes hlubokou zainteresovanost lidského činitele, přes člověka. Spojovat přednosti socialismu s vědeckotechnickou revolucí mohou jenom lidé.

V technické vybavenosti má stavebnictví specifické postavení. Je pro ně charakteristické, že pracuje s velkými objemy hmot, ale srovnáme-li vybavení stavebními stroji a zařízeními na jednoho pracovníka (v r. 1984 Kčs 58439) s vybaveností v ostatních odvětvích v celé ČSSR, je v celém národním hospodářství méně vybaven jen konfekční průmysl (v r. 1984 Kčs 21950 na jednoho dělníka). Průmysl stavebních hmot je ve vybavení stroji a zařízeními v r. 1984 na sedmém místě mezi sedmnácti průmyslovými odvětvími [Statistická 1985 : 241].

Ve stavebnictví je stále značný podíl těžké tělesné práce, kvalifikované i ne-kvalifikované, prováděné často v obtížných klimatických, geografických či fyzikálních podmínkách. Výrobní kolektivy se na stavbách střídají v odvislosti od výrobních fází. Ve výrobě stavebních hmot bývá náročné pracovní prostředí způsobené zejména hlučností, prašností, teplotami, vlhkem a chemickými výpary.

Zhruba od sedmé pětiletky se pod vlivem *Souboru opatření* přehodnotila

(11) I plně automatizované výroby si pracující vytvářejí v socialismu „ke svému obrazu“, tedy připravují si jimi půdu pro svůj všestranný rozvoj; tím zůstávají jejich hlavním, dominantním činitelem.

a přeformovala ve stavebnictví technická politika resortů směrem ke zvýraznění hledisek ekonomické efektivity [Hodnocení 1982 : 29]. Dosavadní hlavní směr technického rozvoje ve stavebnictví, zejména jeho zprůmyslnění, svoji funkci urychlovače růstu, extenzity stavební výroby již splnil. Byl mocným činitelem růstu produktivity, otázky rentability výrobních činitelů však ponechával více méně stranou, strukturu stavebních kapacit činil nepružnou.

Jestliže použijeme pro odhad úrovně technického rozvoje klasifikaci o 10 stupních,⁽¹²⁾ úroveň techniky ve stavební výrobě se nachází na 1. až 3. stupni. Stavebnictví bývá charakterizováno jako „vyspělá manufaktura“, v níž se realizuje proces zprůmyslnění: roste podíl montáží nekompletizovaných i kompletizovaných prvků na vrub tradičních technologií a ve výrobě stavebních hmot roste podíl výroby těchto konstrukčních prvků [Schmidt 1980 : 11, 78]. Stupeň mechanizace se týká především zemních, betonářských a omítkářských prací. V pozemním a průmyslovém stavitelství je trend přesunu stavebního pracoviště do průmyslových výroben, v inženýrském stavitelství má perspektivu využívání těžkých mechanismů přímo na staveništi. Ve stavebních hmotách se u některých oborů výrob dostává technický rozvoj až na úroveň automatizace technických procesů (výroba cementu).

Na úroveň technického rozvoje se váže řada sociálně rozvojových úkolů. Technický rozvoj bezprostředně ovlivňuje obsah práce, její namáhavost, stupeň intelektuální, její skupinové charakteristiky (např. stupeň osobních komunikací atp.), úroveň pracovních podmínek. Směry technického rozvoje podstatně ovlivňují i technické komponenty pružnosti stavebních a průmyslových organizací, jejich sociálních systémů [viz Sobotka 1982 : 141—143]. V rozvoji automatizovaných systémů řízení jsou velké rezervy, pokud jde o zkvalitnění řízení a účasti na řízení.

2.4 Hlavní rezervy v sociálním rozvoji resortů stavebnictví

Dlouhodobé strategické směřování ke strukturální homogenizaci stavbařské populace předpokládá zvýšení tvořivosti v obsahu práce, postupné odstraňování těžké a rizikové práce fyzické, takový rozvoj profesně kvalifikačních struktur, který zvyšuje pružnost a tvořivost sociálních systémů a další zlepšování pracovních a životních podmínek — vše na bázi technického rozvoje.

V trvale aktuálních stránkách sociálního rozvoje, spojených s bezprostředním individuálním i kolektivním výkonem práce, jsou rezervy zejména v rozvoji integrovanosti, pružnosti a tvořivosti velkých resortních sociálních systémů a podsystémů. K tomu je nezbytné překonávat setrvačné tendence a mít odvahu k novým formám řízení a organizace práce, hlavně kolektivním; rozpracovávat optimální úrovně diferenciací řídicí práce; v zájmu bezporuchovosti pracovních a výrobních rytmů usilovat o zvládnutí dodavatelsko-odběratelských vztahů; hledat účinné, neformální i formální, institucionalizované formy účasti pracujících na řízení, tj. na plánování, realizaci a kontrole a na oceňování dosažených výsledků. To vše je možné jen při ustavičném zřeteli na postavení a motivaci (subjektivní optimalizace) pracovníků a na vliv metod a nástrojů řízení.

(12) Podle Schmidta [Schmidt 1980 : 40—42] 1. stupeň technického rozvoje se vyznačuje ruční prací s ručními nástroji, člověk vykonává všechny funkce ve výrobním procesu; 2. stupeň reprezentuje malou mechanizaci, kdy je ruční práce vykonávána nástrojem poháněným mimolidskou energií (např. pneukladivo); 3. a 4. stupeň jsou charakterizovány mechanizací, kdy buď člověk řídí operace na stroji, na nějž přechází vedení nástroje, nebo pořadí a návaznost jednotlivých operací jsou určeny konstrukcí stroje a obsluha stroj spouští, zastavuje, kontroluje, měří a reguluje průběh procesu atp.; 5. stupeň je komplexní mechanizací, tj. práce na mechanizované lince; 6. až 8. stupeň představují stupně automatizace; 9. a 10. stupeň představují komplexní automatizaci.

V sociálním systému, který disponuje vlastnostmi integrovanosti, pružnosti a tvořivostí, je rozpor mezi setrvačnými a rozvojovými tendencemi řešen optimální mírou stability (zdravé socialistické tradice) a progresivní změny. Rozpor mezi národohospodářsky obecným a zvláštním, pro stavebnictví specifickým, by měl být řešen adekvátními modifikacemi soustavy národohospodářského řízení podle zvláštností stavebnictví. Rozpor mezi částmi a celkem by měl být řešen optimální mírou relativní samostatnosti i centrální integrovanosti. Takové řešení je trvalým úkolem a je zřejmé, že v mnohém jde za kompetence resortů stavebnictví. Bylo by však zdrojem nejen zlepšování účelové funkce resortů, ale samo v sobě obsahuje sociální rozvoj, neboť jen v náležitě zkoordinovaném a tvořivém kolektivním úsilí může člověk dosáhnout plné pracovní sebe-realizace a pocitu smysluplnosti, celospolečenské užitečnosti vlastní práce, tedy všestranného rozvoje osobnosti.

V současnosti našeho stavebnictví lze pozorovat „boj“ mezi tlakem na pohyb směrem k ekonomickému a sociálnímu rozvoji a různými setrvačnými, brzdícími vlivy. Ministerstva stavebnictví reagovala řadou opatření na kritiku obsaženou ve stanovisku předsednictva ÚV KSČ k situaci ve stavebnictví a jeho neodkladným úkolům při plnění 7. pětiletky. Z opatření uvedených v *Souboru realizačních opatření MSv ČSR* [Soubor 1985] mají sociálně rozvojové konsekvence nejen ta opatření, která se bezprostředně vztahují k prohloubení postavení stavbyvedoucích a mistrů, ke stabilizaci pracovníků a k regulaci pohybu pracovních sil, ale i opatření ke zdokonalení plánování, řízení, cen, prohloubení chozrasčotu a brigádního chozrasčotu, restrukturalizace některých VHJ apod. Jedním z kritérií úspěšnosti těchto opatření bude také to, zda velké sociální systémy podniků, VHJ, ale i celých resortů budou vykazovat podstatně větší organizační, adaptační a inovační efekty ve službách sociálně ekonomického rozvoje stavební populace a celé společnosti.

Literatura

- Austerlitz, H.: *Výzkum stavební praxe*. Rudé právo 18. 3. 1982.
- Čerkasov, G. N. — Kohout, J. a kol.: *Sociální aspekty řízení pracovních kolektivů*. Praha, Práce 1979.
- Dialektika a systémový přístup*. Praha, Svoboda 1979.
- Dráb, Z.: *Systémové inženýrství*. Praha, Svoboda 1981.
- Habr, J. — Vepřek, J.: *Systémová analýza a syntéza*. Praha, SNTL 1973.
- Havlík, J.: *Zpráva o výzkumu meziúrovňové vertikální a horizontální kooperativnosti*. Brno, interní materiál podniku 1979.
- Hodnocení účinnosti Souboru opatření za rok 1981 za stavebnictví řízené MSv ČSR*. Návrh, MSv Praha 1982. Zpracovali: Malec, K. — Novotný, Z. za ÚEOS.
- Charitonov, V. L.: *Upravení, informacija, intelekt*. Moskva, Mysl 1976.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
- Kohout, J.: *K teorii pracovního kolektivu*. Sociologický časopis 1981, č. 2.
- Kutta, F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1980.
- Marx, K.: *Kapitál, díl 1*. Praha, SNPL 1954.
- Programová základna k výraznému zlepšení práce a výkonnosti stavebnictví. Ze stanoviska k situaci ve stavebnictví a jeho neodkladným úkolům při plnění 7. pětiletky, schváleného předsednictvem ÚV KSČ 11. června 1982*. Praha, Rudé právo 9. 7. 1982.
- Růžička, J. — Tomšík, M. a kol.: *Psychologie a sociologie pro ekonomy*. Praha, SPN 1976.
- Schmidt, A.: *Pracovní síly v období vědeckotechnického rozvoje stavebnictva*. Bratislava, Ústav vzdelávania v stavebnictve 1980.
- Sobotka, M.: *Adaptabilita výroby staveb, zvláště v pozemním stavitelství*. Ekonomika stavebnictva 1982, č. 5.
- Soubor realizačních opatření k zabezpečení úkolů „Harmonogramu postupu, koordinace a kontroly opatření k realizaci závěrů PÚV KSČ z 2. září 1983“*. Praha, MSv.

Statistická ročenka Československé socialistické republiky. Praha, SNTL—ALFA 1985.
Šolcová, M.: *K vymezení sociální sféry a sociálního rozvoje socialistické společnosti*.
Sociologický časopis 1981, č. 5.
Zeleniewski, J.: *Teorie organizace a řízení*. Praha, Svoboda 1967.

Резюме

В. Хлумски: Управление социальным развитием крупных ведомственных социальных систем (Обще-теоретические исходные пункты и специальная проблематика в строительстве)

Статья делится на две части: первая, теоретическая, решает теоретические и методологические проблемы управления социальным развитием крупных социальных систем в производственных ведомствах. Вторая, теоретико-эмпирическая, является попыткой содействовать — за использованием обще-теоретических выводов из первой части — пониманию более глубоких размеров социального развития в ведомствах строительства.

Обще-теоретические выводы исходят из того, что крупные производственные социальные системы являются не только совокупностью, суммой своих частей, далее из того, что в производственных ведомствах социальное развитие неразрывно связано с их трудом, который является средством их самообразования. Следовательно, целостное выражение этого труда, как он проявляется в достижении организационных, адаптационных и инновационных эффектов (как предпосылок производственно-экономических эффектов) и развитие условий труда и быта — актуальный, ежедневный предмет управления социальным развитием крупных производственных социальных систем. Это соответствует долгосрочным целям гомогенизации общества, ибо сближение классов и слоев достигается постепенным устранением различий между физическим и умственным трудом путем повышения творчества в содержании труда и постепенного устранения тяжелого физического труда и т. п. Дело в том, что в актуально функциональных требованиях добросовестного коллективного труда (представляемого интегрированностью, эластичностью и творчеством социальных систем) и в стратегической программе социально-структурной гомогенизации объединяются возможности всестороннего развития личности с всесторонним развитием коллективов на службе производственно-экономической миссии.

Для успешного управления социальным развитием необходимо лучше понять диалектический характер управляемых объектов, т. е. крупных производственных социальных систем. Как каждый объект, они всегда являются единством тождества и различий, их компоненты неравноценны с точки зрения возможностей усовершенствования и развития.

Основная закономерность соотношения субъект—объект—предмет—инструменты управления — это необходимость объективной слаженности методов и инструментов управления с учетом процессов субъективных оптимизаций и объективного диалектического характера социальных систем. Субъективные оптимизации — трансформирующие мотивирующие процессы, с помощью которых индивиды и их разные группировки реагируют на стимулы (относительно заработной платы, режимов работы, стиля, с помощью которого ими управляют, задач, как они их понимают, и т. п.), так, что они оптимизируют надежду на «вознаграждение» и угрозу «наказаниями» в результирующее поведение согласно разным индивидуальным и групповым стратегиям. Слаженность методов и инструментов состоит в том, что специфические методы кадровой, персональной и социальной работы, ежедневное управление людьми и экономические инструменты (план, цены, системы финансов и заработной платы и т. п.) должны действовать в единстве, в желательном направлении и в желательной силе.

Относительно строительства, проводится анализ проблематики его социального развития с точки зрения того, как в нем проявляются диалектические связи между предметом, объектом и инструментами управления. Приводятся позитивные и негативные проявления взаимообусловленности экономического поведения (под влиянием данного экономического механизма) и возникших стереотипов мышления и поведения. Социалистическое строительство овладело строительством в объеме и целевом разнообразии, не имеющим себе равных в истории. Одновременно, однако, переживает ряд недостатков, на которые указал Президиум ЦК КПЧ в 1982 г.: речь идет, в частности, о длинных сроках строительства, о большом объеме незавершенных строек и о неэкономности.

Некоторые экономические детерминанты, как, напр., ударение на объемных показателях, давление заказчиков на излишнее количество начинаемых строек, слишком сложные системы вознаграждения, избыточная экономическая регламентация и т. п. вызывают искаженные мотивирующие эффекты, инерцию социально-экономического

сознания и поведение, предпочитающее количество за счет вещных задач и экономности. Они снижают и квалификационную культуру управленческого труда. Силы инерции в свою очередь рождают гиперстабильность социальных систем за счет эволюционных сил интегрированности, эластичности и творчества.

Строительство страдает далее от того, что поштучное производство с многолетним производственным циклом (что является его особенностью в сравнении с прочими отраслями) должно адаптироваться к общей и народнохозяйственной точке зрения общегосударственно применяемой более или менее кратковременной календарной периодизации экономического управления (в годовых или месячных интервалах). Это дальнейшая причина ряда дисфункциональных стереотипов.

Также в недорешенной проблематике частей и целого в ведомственном строительстве долгосрочно проявляются последствия: несовершенная дифференциация уровней управления и связанная с ней «зеркальная» организация ведомств, недорешенные соотношения поставщиков и потребителей и недооценка роли социальных систем делают проблематичными возможности социальных систем проявляться интегрированно, эластично и творчески. Ядром здесь является недостаточная самостоятельность предприятий и производственно-хозяйственных объединений (ПХО).

Из этих фактов и из среднего состояния технического развития в строительстве выводятся основные резервы в социальном развитии: в связи с процессами индустриализации строительства, с развитием механизации и т. п. имеются резервы в устранении тяжелого физического труда, далее имеются резервы в повышении творчества в содержании труда, в развитии квалификационно-профессиональных структур, в улучшении условий труда и быта. Улучшение эластичности и творчества зависит от повышения самостоятельности предприятий и ПХО и от более четкого определения роли субъектов и объектов управления социальным развитием.

Summary

V. Chlumský: Social-development Control in Large-scale Departmental Social Systems General Theoretical Starting Points and Special Problems in the Building Industry

The paper consists of two parts. The first part is theoretical, solving theoretical and methodological problems of social-development control in large social systems in production departments; the second theoretico-empirical part is an attempt to contribute (on the basis of general theoretical starting points elaborated in the first part) to the understanding of more profound dimensions of social development which is under way building-industry departments.

The generally theoretical argumentation is based on the assumption that large production social systems are far from being a simple complex, a sum total of their parts, and that social development in production departments is inseparably connected with their work which is a means of their self-transformation. Consequently the total expression of this work as it manifests itself in the attainment of organizational, adaptational and innovational effects (as preconditions of production-economic effects), and the development of working and living conditions are an actual, everyday *object* of social-development control in large production social systems. This is in harmony with long-term goals of the society's homogenization on account of the fact that the homogenization of classes and strata is achieved through a gradual elimination of differences between manual work and brainwork by way of enhancing creativity in the content of work and a gradual elimination of hard manual labour, etc. In the actually functional claims of good collective work (represented by the integrity, flexibility and creativity of social systems) and in the strategic programme of socio-structural homogenization, the possibilities of an all-round personality development are interlinked with the mansided development of collectives in the services of the production-economic mission.

A successful social-development control necessitates a deeper understanding of the dialectical nature of controlled *objects*, i. e. of large production social systems. Just like every other object they always represent a unity of identity and differences, their components are never equivalent from the point of view of possibilities of improvement and development.

The principal law of the relation subject-object-topic-tool of control is the necessity of an objective consistence of *methods and tools* of control with a view to the processes of subjective optimizations and to the objective dialectic character of social systems. Subjective optimizations are transformative motivational processes

by means of which individuals and their various groupings react to stimuli (wage stimuli, working regimes, the style in which they are managed, tasks as they are conceived, etc.) by way of optimizing hopes of „reward“ and threats of „punishment“ into the resulting behaviour in accordance with various personal and group strategies. The consistence of methods and tools lies in that the specific methods of cadre, personnel and social work, the everyday guidance of people and the economic tools (plan, prices, financial and wage systems, etc.) must operate in unity in the desirable direction and in the desirable intensity.

As far as the building industry is concerned, an analysis of the problem area of its social development is carried out from the point of view of how the dialectic interconnections among the subject, object and tools of management manifest themselves in this area. Both positive and negative manifestations of the mutually conditioned character of economic behaviour (under the impact of the given economic mechanism) and the arisen stereotypes of thinking and action are introduced. The socialist building industry has mastered construction within a range and richness of purpose that are unprecedented in our history. At the same time, however, a number of deficiencies prevail which have also been pointed out in the resolution of the Presidium of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia in 1982. What is involved here are first of all long construction terms, an excessive construction rate (large amount of started and long unfinished construction), lack of economy.

Some economic determinants — e. g. the stress laid on voluminal indicators, excessive pressure from the part of investors on starting construction, much too complicated remuneration systems, excessive economic regulation, etc. — give rise to deformed motivational effects, an inertial socio-economic consciousness, and action giving priority to quantity to the detriment of objective tasks and economy. Moreover, they lower the qualification culture of managerial work. Inertial forces subsequently lead to a hyperstability of social systems to the detriment of the developmental forces of integration, flexibility and creativity.

The building industry also suffers from the fact that piecework with a production cycle of several years (this being its specific feature in comparison with other branches) must become adapted to the economically general, more or less short-term calendar periodization of economic management (in yearly to monthly intervals) which is applied on a nation-wide scale. Herein lies another cause of a number of dysfunctional escape stereotypes.

Long-term consequences also manifest themselves in the so far unsolved problems of the parts and the whole of departmental building: an imperfect level differentiation of management and the „mirror“ organization of departments connected herewith, incompletely solved supplier-customer relations, and the underestimation of the role of social systems render the possibilities of social systems to manifest themselves integrally, flexibly and creatively rather problematic. Here the core lies in an insufficient independence of enterprises and production-economic units.

From the above facts as well as from the average state of technological development in the building industry the main reserves of social development can be derived: in connection with the processes of industrialization of the building industry, with the development of mechanization, etc., reserves consist in the elimination of hard manual labour; further reserves lie in increasing creativity in the content of work, in the development of qualification-professional structures, in the improvement of working and living conditions. The enhancement of flexibility and creativity is dependent on increasing the independence of enterprises and production-economic units, as well as on more clearly determining the position of subjects and objects of social-development control.

K jednomu z kritérií zásluhovosti v oblasti
odměňování a utváření životní úrovně*

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Požadavek intenzifikace ekonomiky klade se stále větší naléhavostí otázky vzájemné spjatosti a provázanosti ekonomických a sociálních procesů, vzájemné podmíněnosti ekonomických a sociálních cílů rozvoje. Dnes již není pochyb o tom, že prosazení intenzifikačního programu bude do značné míry záviset na pochopení a vědomém využívání dialektiky krátkodobých a dlouhodobých cílů rozvoje. V této souvislosti se otevírá i široké spektrum problémů a otázek spojených s adekvátním zhodnocením významu jednotlivých aspektů sociální diferenciace v ekonomickém rozvoji.

Problém souvislostí mezi „sociálním“ a „ekonomickým“ a zejména pak otázka vzájemného sepětí individuální životní reprodukce se společenskou a zejména ekonomickou reprodukcí se v prvé řadě koncentruje do oblasti práce a těch aspektů utváření a diferenciace způsobu života, které právě prostřednictvím společenské práce nehlouběji pronikají do sféry ekonomické reprodukce a ekonomického rozvoje. O jaké aspekty utváření způsobu života a individuální životní reprodukce v této souvislosti především jde? Z požadavku, aby se základním momentem obratu od extenzivních k intenzivním faktorům rozvoje ekonomiky stalo hlubší začlenění pracovních dispozic a individuálního pracovního výkonu do efektivního systému ekonomické stimulace je zřejmé, že se v prvé řadě jedná o posílení významu společenské práce v ekonomických vrstvách životní reprodukce, tj. o užší sepětí mezi charakterem práce i vlastním pracovním výkonem na jedné straně a podmínkami, v nichž se jedinec reprodukuje především jako pracovní síla, na straně druhé. Čím hlouběji totiž pronikáme k ekonomickým vrstvám životní produkce, tj. k základnímu zprostředkování mezi individuální a společenskou reprodukcí, tím zřetelněji se rýsuje reálný význam principu zásluhovosti v oblasti odměňování, který nevyplývá pouze z potřeby ekonomické stimulace pracovního výkonu, ale rovněž z objektivních rozdílů v charakteru práce, a tudíž i nároků na reprodukci pracovní síly v závislosti na postavení a dělbě práce.

Relativně novou dimenzi v uvažování o makrostrukturních podmínkách intenzifikace ekonomiky představuje skutečnost, že dnes v mnohem větší míře než kdykoliv v minulosti je intenzifikační program závislý na výrazném urychlení vědeckotechnického rozvoje. Tento fakt staví do centra pozornosti otázku existujících ekonomických a zejména sociálních zdrojů akcelerace inovačních procesů i bariér jejich hlubšího zhodnocení v ekonomickém rozvoji. Prolomení existujících bariér vědeckotechnického rozvoje do značné míry souvisí mimo jiné s nastolením podmínek pro aktualizaci produktivních a výkonových potencií skrytých ve vzdělání a kvalifikaci, tj. výkonových orientací u osob s nejvyšším dosaženým vzděláním či na nejvyšších stupních složitosti práce.

Hovoří-li většina politických dokumentů poslední doby o nutnosti efektivního využívání mzdového fondu, fondu pracovních sil, kvalifikace a vzdělání atd. jako důležitých nástrojů prosazení intenzifikačního programu, znamená to mimo

*) Stať se zabývá otázkou vzdělání, ačkoli se jedná spíše o postavení šířeji pojaté kvalifikace. Analýza úlohy kvalifikace ve zkoumaných procesech a vztazích je však zatím omezena empirickou evidencí v dostupných statistických materiálech.

jiné, že je třeba znovu „vyplnit“ zvětšující se mezeru mezi principy sociální diferenciace na jedné straně a principy ekonomické reprodukce na straně druhé. Zvláštní význam v tomto procesu je připisován důslednějšímu uplatňování *principu zásluhovosti* (či — jak to bylo formulováno na XXVII. sjezdu KSSS — novému pojetí sociální spravedlnosti). Jak ekonomická teorie, tak společenské vědy jsou v této souvislosti postaveny před nikoli zcela nový, avšak zcela nově formulovaný problém určení základních *kritérií* zásluhovosti. Ačkoli tento problém nelze redukovat pouze na sféru mzdové diferenciace (zcela zásadní význam má například i v oblasti alokace a reprodukce vzdělání), otázka nového pojetí sociální spravedlnosti se nyní koncentruje zejména do oblasti mzdové a příjmové diferenciace a diferenciace životní úrovně. Jako prvořadý problém se v této souvislosti ukazuje stanovení optimálního systému kritérií mzdové diferenciace a takového jejího rozpětí, v jehož rámci by prosazení žádoucích kritérií významným způsobem vedlo k prohloubení ekonomicky efektivního vztahu nejen mezi prací a mzdou, ale rovněž mezi mzdou a ekonomickými vrstvami životní reprodukce, tj. v první řadě mezi mzdou a životní úrovní.

Jednou z teoreticky i prakticky otevřených otázek je, jaké místo v tomto systému kritérií zásluhovosti či sociální spravedlnosti zaujímá vedle samotného pracovního výkonu vzdělání a kvalifikace. Teoretická relevance této otázky má svůj základ a východisko v souvislostech mezi vzděláním, kvalifikací a složitostí práce na jedné straně a produktivními potencemi individuální práce na straně druhé. Tyto souvislosti — které v podobě vztahu mezi prací jednoduchou a prací složitou popsal z ekonomického hlediska Marx — jsou jedním z hlavních principů „výstavby“ pracovního profesionálního systému socialistické společnosti, kde ve srovnání s kapitalistickou společností nabývají zvláštního významu. Jestliže totiž formální vzdělání figuruje jako hlavní kritérium pro obzazování pracovních míst, pak zákonitě tvoří i jednu z hlavních os, podle níž by se měla rozvířat i mzdová diferenciace, a to tím spíše, že formální vzdělání ztrácí v socialistické společnosti charakter třídně askriptivní klasifikace jedinců a přirozeně se tak zvyšuje jeho význam jakožto kritéria „kompetence“ k výkonu složitější práce asociované s vyššími potencemi produktivity. Výkon složitější práce vyžadující vyšší kvalifikaci je navíc spjat s určitými předpoklady v oblasti reprodukce pracovní síly. Jakkoli za socialismu ztrácí pracovní síla charakter zboží a mzda tudíž není vyjádřením její hodnoty, diferencované nároky na reprodukci pracovní síly nelze ze mzdového systému vyloučit jako irelevantní a socialismu cizí princip odměňování.(1)

Význam vzdělání a kvalifikace v systému kritérií diferenciace odměňování je pozitivně reflektován i ve vědomí populace. Poukazují na to mimo jiné i výsledky šetření k otázkám společenských zdrojů urychlení vědeckotechnického rozvoje v ČSSR.(2) Konfrontace reálných mzdových průměrů ve vybraných

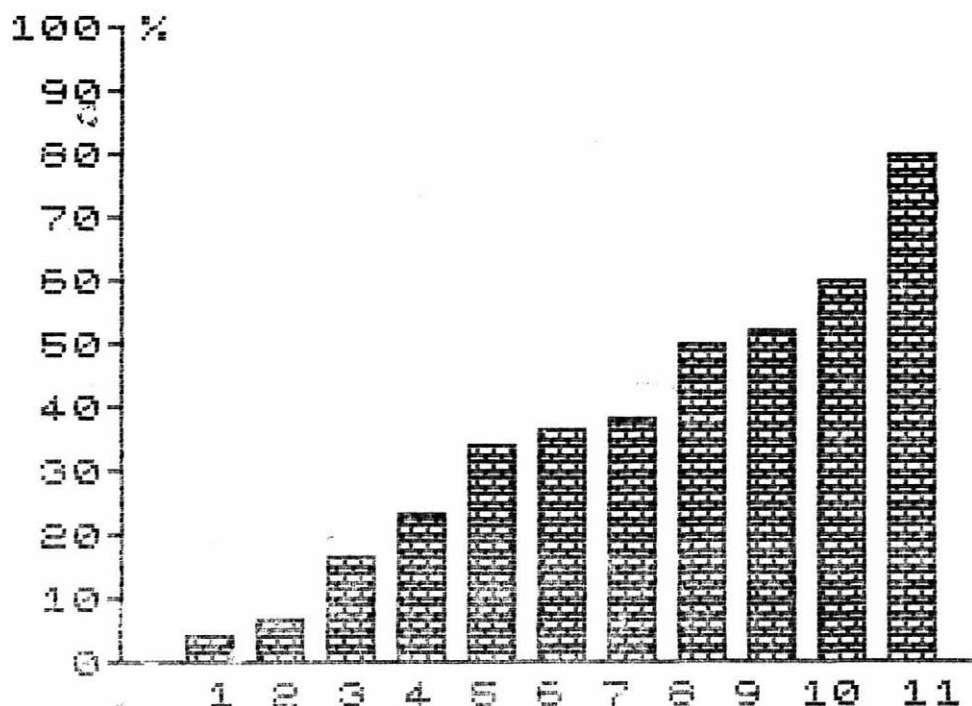
(1) Zde se dotýkáme jednoho z klíčových problémů politické ekonomie socialismu, tj. otázky zprostředkování mezi diferencovanými nároky na reprodukci pracovní síly (tedy tím, co v politické ekonomii kapitalismu představuje hodnotu pracovní síly) a mzdou (která je za kapitalismu vyjádřením hodnoty pracovní síly). Vyloučení tohoto hodnotového vztahu jak z politické ekonomie socialismu, tak z principů výstavby mzdového systému v socialistické společnosti je pouze prvním krokem, který však nutně předpokládá „pozitivní“ určení tohoto vztahu v nových společensko-ekonomických podmínkách a jim vlastních reprodukčních procesech. Zavedení kritéria společenské užitečnosti a společenského přínosu individuální práce však uvedený problém neřeší, resp. vytváří značný prostor pro prvky voluntarismu ve mzdové politice. Domníváme se, že politická ekonomie socialismu by měla v souvislosti se současným úsilím o hlubší pochopení a zejména využití právě *ekonomických* mechanismů v sociálním rozvoji na tento problém reagovat a nalézt teoretické východisko jeho adekvátního řešení.

(2) Jedná se o výzkum sociálních souvislostí vědeckotechnického rozvoje provede-

skupinách profesí s názory expertů na žádoucí mzdovou úroveň (viz graf 1) ukazuje, že vzdálenost mezi skutečným mzdovým průměrem, který je pro danou kategorii považován za „spravedlivý“, se obecně zvětšuje s růstem vzdělání a kvalifikace. Ve výzkumu provedeném v PLR [Zaborowski 1979] bylo v této souvislosti mimo jiné zjištěno, že vzdělání a kvalifikace jsou nejčastěji kladeny na první místo mezi kritérii mzdové diferenciaci. a to dokonce před samotný pracovní výkon (36 % vs. 27 %), přičemž kvalifikovaní dělníci vyjadřovali tento názor dokonce častěji než příslušníci inteligence (42 % vs. 35 %). Jak v teoretické rovině [viz např. Marx: Kritika gothajského programu], tak v rovině společenského vědomí v socialistické společnosti je princip zásluhovosti a sociální spravedlnosti spojován v první řadě s kvalifikací, a tudíž i s dosaženým vzděláním, a to přinejmenším ve stejné míře jako s vlastním pracovním výkonem. Teprve okolo této dominantní osy systému odměňování založeného na principu zásluhovosti by tedy mělo docházet k oscilaci podle dalších kritérií, jejichž význam však vyplývá spíše z cílů sociální politiky než ekonomiky.

Graf 1. Vztah mezi skutečnou a žádoucí mzdou

(rozdíl mezi skutečným mzdovým průměrem v příslušné profesní skupině a odhadem žádoucí mzdy pro tuto skupinu – v %)

profesní skupina

Profesní skupiny:

1. nekvalifikovaný dělník

2. horník

3. kvalifikovaný dělník

4. mistr

5. primář v nemocnici

6. učitel na střední škole

7. ředitel podniku, náměstek

8. technolog

9. konstruktér, projektant

10. programátor

11. výzkumný pracovník, vědec

ný v Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV v roce 1984 na souboru 342 expertů – funkcionářů Československé vědecko-technické společnosti.

Reálný význam vzdělání a kvalifikace v utváření příjmových šancí je na jedné straně ovlivněn celkovým rozpětím mzdové diferenciace, na druhé straně pak relativním významem jednotlivých faktorů či dimenzí určujících ve svém souhrnu pozici konkrétního jedince v takto vymezeném mzdovém prostoru. Pokud jde o celkové rozpětí mzdové diferenciace, její analýzy [Večerník 1986] ukazují, že v socialistických zemích došlo k jejímu výraznému zkrácení, přičemž Československo dnes patří k zemím s nejmenším mzdovým rozpětím v rámci RVHP i na světě. Současně se ukazuje, že relativní význam vzdělání a kvalifikace v určení pozice jedince uvnitř mzdového prostoru se zmenšil, a to v rámci celkového zvětšení „entropie“ mzdového prostoru, tj. zvětšení té části mzdové diferenciace, kterou je třeba připsat vlivu „náhodných“ či lépe řečeno neidentifikovaných faktorů.(3)

Hodnocení stupně „ekonomizace“ mzdového prostoru na základě analýzy významu kvalifikačních či výkonových kritérií mzdové diferenciace však zůstává nanejvýš v deskriptivní poloze, nepřekračuje-li úzké hranice mzdové diferenciace, tj. abstrahuje-li od reálných procesů životní reprodukce a diferenciálních tras životní úrovně. Elementární, avšak nutnou extenzí takového hodnocení je tedy otázka vztahu mezi mzdovou diferenciací a tvorbou rozdílů v životní úrovni. Současně je však nezbytné si položit otázku, jaký je význam vzdělání a kvalifikace v určení tohoto vztahu. Jinými slovy: nejde pouze o to, identifikovat význam hlavních prvků či kritérií určujících „zásluhovost“ systému odměňování v utváření příjmových šancí, ale současně hledat odpověď na otázku, do jaké míry se tato kritéria prostřednictvím svého postavení ve mzdové diferenciaci prosazují až do určení rozdílů v životní úrovni.

Teprve tímto způsobem můžeme, byť i ve zjednodušené podobě odpovídající analýze vztahů na makroúrovni, nalézt klíč k pochopení mzdové diferenciace jako jednoho z nástrojů ovládnutí společenských rozdílů a jejich hlubšího začlenění do efektivního systému ekonomické reprodukce a stimulace. Ani zdaleka přitom nejde o uchopení vzdělanostní či kvalifikační dimenze diferenciace v utváření individuálních životních podmínek a podmínek reprodukce pracovní síly. Se stejnou naléhavostí se prosazuje i význam vlastního pracovního výkonu a dalších kritérií, která tvoří základ systému odměňování podle principu zásluhovosti v socialistické společnosti. Příjmová nivelizace, zkracující diferenciální rozpětí zejména v rovině vzdělání a kvalifikace, však zřejmě nejhlouběji proniká do oblasti utváření životní úrovně a projevuje se v deformaci systému hlavních faktorů její diferenciace a zřejmě i v oblasti reprodukčních mechanismů, které jsou zdrojem jejího vývoje.(4)

Naším cílem tedy bude na empirickém materiálu hlouběji prověřit postavení vzdělání jak ve mzdové diferenciaci, tak v diferenciaci životní úrovně, resp. pokusíme se ukázat, s jakou intenzitou a jakým způsobem vzdělání proniká do ekonomických vrstev životní reprodukce a reprodukce pracovní síly v oblasti životní úrovně. Již ze samotné šíře a složitosti uvedené problematiky vyplývá, že ji nelze postihnout v celé její komplexnosti a mnohostrannosti. Záměrně se

(3) Historická data vztahující se k tomuto problému v naší statistice chybí. Na uvedené skutečnosti však poukazuje srovnání s některými vyspělými kapitalistickými zeměmi, kde vzdělání a věk vyčerpávají mezi 25–50 % variance mezd mužů (v ČSSR pouze 13 %), přičemž rozdíly mezi mzdovými průměry se zde v průběhu individuálních pracovních drah zvětšují rychleji než v ČSSR, a to již na bázi podstatně diferencovanějších mzdových „startů“.

(4) V naší sociologii nebyl zatím tento problém podroben solidní empirické analýze. Výsledky výzkumů provedených v roce 1965 a 1976 v PLR [Slomczyński, Wesolowski 1977] však ukazují, že „korelace mezi úrovní dosaženého vzdělání a materiálním standardem života na jedné straně a mezi příjmem a materiálním standardem na straně druhé se zmenšily“ (viz též Koralewicz-Zebik 1984 : 229).

*Tabulka 1. Faktorová analýza položek životní úrovně na souboru domácností
(metoda hlavních komponent bez rotace)*)*

Proměnná	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 3
TV	.184	.049	.119
STR	.444	.114	.062
PR	.407	.043	.062
CHL	.267	-.095	.116
MR	.094	.083	.127
GR	.293	.182	.152
ROB	.393	.149	.056
VYS	.504	-.297	.043
KNIH	.468	.074	-.148
AUT	.452	.015	-.121
CHAT	.273	.145	.268
DOV	.308	.073	.055
BYT	.371	-.339	.049
% z celkové variance	13.0	2.5	1.5
% z vyčerpané variance	76.7	14.5	8.8

Pramen: TSS-78

*) Definice proměnných viz příloha.

omezujeme na co nejjednodušší analytický i výkladový rámec, neboť se domníváme, že teprve obnažení elementárních vazeb a souvislostí může být východiskem pro úvahy a analýzy směřující k subtilnějším a méně zřetelným vrstvám uvedených souvislostí.

Definice analytických proměnných, data a metody analýzy

Výchozí empirický materiál analýzy tvořil datový soubor ze šetření třídní a sociální struktury 1978 (TSS-78). Z uvedeného souboru byl vytvořen pod-soubor ekonomicky aktivních ženatých mužů - přednostů domácnosti (N=3175), který umožnil analýzu souvislostí mezi vzděláním přednosty domácnosti, jeho příjmem a životním standardem domácnosti, kterou reprezentuje.

*Tabulka 2. Korelace prvního faktoru s původními netransformovanými proměnnými
(Pearsonův koeficient korelace)*

Proměnná	R	Proměnná	R
černobílý televizor	.111	knihovna	.566
barevný televizor	.187	auto	.546
magnetofon	.449	chata, chalupa	.330
stereozařízení	.406	garáž	.350
standardní pračka	-.326	TV	.223
automatická pračka	.483	STR	.536
chladnička do 200 l	-.102	PR	.491
chladnička nad 200 l	.242	CHL	.322
mraznička	.113	DOV	.448
gril	.354	BYT	.372
elektrický robot	.474	mzda hlavy domácnosti	.320
vysavač	.609	příjem na hlavu	.209

Pramen: TSS-78

(5) Definice proměnných vstupujících do faktorové analýzy je uvedena v příloze.

Jednou z nejnáročnějších úloh při tvorbě analytických proměnných bylo definování proměnné vyjadřující životní úroveň domácnosti (materiální standard vybavení). Z proměnných obsažených ve výchozím datovém souboru bylo použito tří okruhů: 1. údaje o vybavení domácností předměty dlouhodobé spotřeby; 2. údaje o bydlení; 3. frekvenci dovolené v zahraničí během posledních tří let. Po očištění údajů o vybavenosti od vztahů komplementarity a substituce(5) byla provedena faktorová analýza, jejímž cílem bylo získat faktor umožňující určit pozici domácnosti na kontinuu životního standardu. Z tohoto důvodu byla aplikována metoda hlavních komponent bez rotace. Výsledky faktORIZACE a úplnější přehled o charakteru prvního identifikovaného faktoru, který se stal základem pro analýzu uvedených souvislostí, jsou uvedeny v tabulkách 1 a 2.

Interpretace získaného faktoru jako proměnné vyjadřující životní standard

Tabulka 3. Vybavenost vybranými předměty v jednotlivých kategoriích faktorů životního standardu) (v %)*

Předmět (položka)	Kategorie životního standardu					Celkem	Koef. ETA
	1	2	3	4	5		
Barevný televizor	.3	1.1	1.9	4.7	9.5	3.5	.182
	.7	3.0	4.0	7.2	15.0	3.5	.198
Magnetofon	12.5	31.2	42.0	58.1	78.8	44.4	.448
	22.1	45.6	62.5	75.4	83.6	44.4	.428
Stereofonní zařízení	.8	2.8	5.8	12.6	39.8	12.3	.434
	1.8	6.9	15.5	31.2	63.2	12.3	.473
Automatická pračka	3.7	8.8	23.1	38.9	66.3	28.1	.503
	6.3	27.6	40.5	61.8	80.1	28.1	.502
Chladnička nad 200 l	3.8	6.4	10.3	13.2	26.3	12.0	.240
	5.2	11.4	12.8	21.6	38.8	12.0	.257
Auto	13.2	33.1	58.3	74.7	89.6	53.8	.550
	23.4	61.3	81.0	88.0	94.0	53.8	.536
Chata, chalupa	.9	3.5	9.5	16.5	32.9	12.6	.343
	2.3	10.6	19.8	30.2	39.8	12.6	.347
Byt I. kategorie	18.0	53.4	63.0	73.3	79.9	57.7	.455
	36.3	64.9	76.9	78.1	85.1	57.7	.363
Dovolená v zahraničí (1)	4.0	4.9	10.6	16.6	30.1	13.2	.373
	4.4	12.0	18.3	25.0	44.8	13.2	.379
MAJ3 (2)	.0	.3	3.9	16.7	51.0	14.3	.792
	.1	6.4	23.4	50.5	70.2	14.3	.810
MAJ4	.0	.0	.0	.5	8.9	2.1	.792
	.0	.1	1.2	7.1	21.9	2.1	.810

*) Hodnoty tištěné kurzívou platí pro „pyramidovou“ kategorizaci.

(1) Alespoň jednou za tři roky.

(2) Proměnná vyjadřující majetkové poměry domácnosti. Definována počtem bodů získaných výskytem následujících položek: auto, chata, aut. pračka, dovolená v zahraničí alespoň jednou za poslední tři roky. Maximum je tedy 4 body. MAJ3 vyjadřuje získání 3 a více bodů, MAJ4 získání maxima, tj. 4 bodů.

domácnosti má samozřejmě řadu omezení, vyplývajících jak z charakteru vstupních proměnných, tak z vlastní definice faktoru. Pokud jde o omezení daná charakterem vstupních proměnných, narážíme na již tradiční problém sledování vybavenosti domácností pouhým výčtem předmětů, jejichž hodnotové vlastnosti (jak po stránce užitné hodnoty, tak z hlediska ceny) se pohybují v relativně značném rozpětí. V důsledku toho je pak analytická škála životního standardu oproti jejímu reálnému rozpětí výrazně zkrácena.

Pokud jde o omezení vznikající v procesu faktorizace, z obou uvedených tabulek je patrné, že životní standard domácnosti sleduje v první řadě diferenciaci ve vybavenosti předměty náležejícími již do oblasti nadstandardního vybavení (auto, chata, chalupa, automatická pračka), do oblasti vybavení pro volný čas a kulturu (magnetofon, stereogramofon, knihovna) a do sféry vybavení pro racionalizaci chodu domácnosti, tj. předmětů, jejichž vlastnictví úzce souvisí s kulturními vzorci spotřeby (vysavač, domácí robot, gril atd.). Z výsledků faktorové analýzy je navíc patrné, že do definice životního standardu výrazně vstupuje i úroveň bydlení a frekvence dovolené v zahraničí, přičemž vybavení některými zatím luxusními předměty má v tomto směru relativně nízkou váhu (barevný televizor, mraznička atd.).

Další analytické proměnné, figurující v základním explikačním modelu, jsou mzda a úroveň dosaženého vzdělání. Pro analýzu mzdové diferenciace byl použit hrubý měsíční příjem přednosty domácnosti z hlavního zaměstnání. Hodnoty životního standardu i mzda jejího přednosty byly pro potřeby další analýzy kategorizovány do pěti skupin, a to dvojím způsobem:

1. do pěti stejně velkých skupin definovaných na dané distribuci, tzn. že rozpětí hodnot dané proměnné v příslušné kategorii bylo stanoveno tak, aby v každé skupině definované touto kategorií bylo 20 % případů;
2. do pěti skupin definovaných „pyramidou“ na dané distribuci, tzn. že rozpětí hodnot dané proměnné v příslušné kategorii bylo definováno tak, aby v první skupině (nejnižší) bylo 40 % případů, ve druhé 30 %, ve třetí 15 %, ve čtvrté 10 % a v páté (nejvyšší) 5 % případů.

Kategorizace faktoru životního standardu i jeho vlastní obsah byly ještě prověřeny analýzou vybavenosti vybranými předměty v jednotlivých kategoriích tohoto faktoru, a to jak v jeho rovnoměrné, tak v pyramidové kategorizaci. Výsledek této analýzy je uveden v tabulce 3, z níž vyplývá, že oba typy kategorizací dosti citlivě vyjadřují značné diferenciační rozpětí ve vybavenosti domácností, v úrovni bydlení i v proměnné vyjadřující majetkové poměry domácnosti definované společným výskytem relativně nákladných položek životní úrovně.

Vzdělání bylo kategorizováno na čtyři základní skupiny (základní, vyučení, úplné střední, vysokoškolské) vyjadřující hlavní hierarchickou osu kvalifikace, nikoli tedy její horizontální aspekt.

K analýze daného problému byla mimo jiné použita metoda logaritmicko-lineárních modelů. Vzhledem k tomu, že podstatou této metody jsme se obsáhleji zabývali v samostatné stati [Matějů 1985], zde se omezíme pouze na interpretaci jejích výsledků.

Empirická reflexe základních souvislostí

Cílem empirické analýzy bylo v první řadě nalézt odpověď na otázku, do jaké podoby v naší společnosti vykristalizovala logika makrostrukturních vztahů mezi vzděláním, mzdou a životní úrovní, svědčící mimo jiné o průniku ekono-

mických principů do systému odměňování. Pokud jde o operacionalizaci této otázky, vynořuje se zde v první řadě problém, do jaké míry vůbec mohou být tyto vztahy považovány za přímočaré a bezprostřední. Vztah mezi úrovní dosaženého vzdělání a mzdou je zprostředkován zejména postavením vzdělání v obsazování pozic v pracovním profesním systému, tj. mírou souladu mezi požadovanou a skutečnou kvalifikací, která nemusí být na všech úrovních vzdělání a ve všech věkových skupinách stejná [Večerník 1986]. Navíc se zde otevírá otázka, nakolik je zjištěná míra souladu mezi požadovaným a skutečným vzděláním pouze nominální shodou, a naopak do jaké míry je výrazem reálných potřeb a kvalifikačních nároků ekonomiky. Z tohoto důvodu jsme neprovedli formální úpravu podsouboru pouze na jedince, kteří splňují kvalifikační požadavky pracovního místa a jejich vzdělání je přitom plně využito, ačkoli tato úprava by byla zdánlivě oprávněná. Záměrně ponecháváme tento problém „uvnitř“ analyzovaných dat, protože není-li dosažené vzdělání hlavním kritériem pro obsazování míst v pracovním profesním systému, či je-li soulad mezi požadovanou a skutečnou kvalifikací výsledkem přizpůsobování kvalifikačních nároků určitému poklesu reálné hodnoty vzdělání (tj. je podřízeno logice „inflačních“ tendencí ve vývoji vzdělání), dochází k poklesu ekonomické hodnoty vzdělání a zákonitě i k poklesu jeho mzdového ocenění i jeho významu v diferenciaci životní úrovně.

Pokud jde o vztah mezi mzdou a životní úrovní, je modifikován především formováním spotřebních možností domácnosti, do nichž se promítá jak celkový příjem domácnosti, tak jeho následné přerozdělování podle celkového počtu jejích členů. V této souvislosti je však třeba zdůraznit, že kritériem pro posuzování rozvinutosti ekonomické funkce mzdy není pouze stupeň jejího sepětí s produktivitou a společenským přínosem individuální práce, ale rovněž to, do jaké míry se mzdová diferenciace prosazuje jako jeden z hlavních faktorů diferenciace životní úrovně domácnosti, kde individuální mzda teprve nachází své reálné zhodnocení v procesu životní reprodukce, a tudíž i reálný diferenciační význam. Z toho ovšem vyplývá, že mzdová diferenciace začíná působit jako moment ekonomické stimulace prakticky až tehdy, pronikne-li procesem příjmové kumulace a přerozdělování uvnitř domácnosti a začne působit jako relativně samostatný a nezávislý faktor diferenciace životní úrovně. Jinými slovy, „intenzita“ individuálního pracovního nasazení (včetně jeho kvalifikační dimenze) by měla mít v diferenciaci životní úrovně domácnosti větší nebo alespoň stejný význam jako „extenzita“ ekonomické aktivity (zaměstnanosti) v rámci domácnosti (počet ekonomicky aktivních) a demografická skladba domácnosti (poměr ekonomicky aktivních k neaktivním členům). Je-li tedy zřejmé, že z hlediska posílení ekonomické funkce mzdy by měl být význam „produktivních“ charakteristik individuální práce ve mzdové diferenciaci co nejvyšší, pak z téhož hlediska se ukazuje jako žádoucí, aby byl co nejtěsnější i vztah mezi mzdovou diferenciací a rozdíly v životní úrovni, tj. aby individuální mzda figurovala jako jeden z hlavních faktorů utváření životní úrovně domácnosti.

Operacionalizace vztahu mezi vzděláním, mzdou a životní úrovní vychází navíc z toho, že role mzdy v utváření životní úrovně, či lépe řečeno hmotného standardu domácnosti, se nerealizuje pouze prostřednictvím kumulace disponibilních finančních prostředků vkládaných postupně do oblasti hmotného standardu či vybavení. Ukazuje se, že věkový průběh mzdy je „strmější“ než věkový průběh hmotného standardu domácnosti, který jakoby anticipoval vývoj mzdy a finanční situace domácnosti v celoživotní perspektivě. Lze tedy předpokládat, že mzdová diferenciace vstupuje do diferenciace životní úrovně nejen prostřednictvím kumulace finančních zdrojů v průběhu individuální pracovní

Tabulka 4. Výsledky analýzy rozptylu faktoru životního standardu domácnosti (ANOVA)

A. Podíly na vyčerpané varianci				
Zdroj variance	% vyčerpané variance	hladina významnosti		
Hlavní efekty (celkem)	26.4	.000		
v tom:				
vzdělání	14.6	.000		
mzda	3.6	.000		
věk	.5	.000		
Dvoustranná interakce	1.5	.007		
Trístranná interakce	1.0	.319		
Vyčerpaná variance celkem	28.9	.000		
B. Odechytky od průměru (celkový průměr = 0.0)				
Proměnná	hrubé	ETA	čisté	BETA
Vzdělání		.47		.40
základní	— .65		— .58	
vyučen	— .07		— .06	
úplné střední	.32		.28	
vysokoškolské	.59		.26	
Mzda		.32		.20
nejnižších 40 %	— .29		— .19	
dalších 30 %	.05		.05	
dalších 15 %	.11		.07	
dalších 10 %	.33		.18	
nejvyšších 5 %	.67		.41	
Věk		.11		.07
do 25 let	— .34		— .20	
25—34	.05		.05	
35—44	.07		.03	
45—54	— .01		.00	
55 a více	— .18		— .13	
R = .515				
R ² = .264				

Pramen: TSS-78

dráhy, ale rovněž prostřednictvím určitého „projektu“ hmotného standardu, který se formuje na bázi struktury potřeb a aspirací na jedné straně a více či méně spolehlivé projekce celoživotních příjmů na straně druhé. V tomto smyslu je pak určitý rozpor mezi průřezovým charakterem mzdy a kumulativním charakterem životního standardu méně ostrý, než se na první pohled jeví, nehledě na to, že vliv věkového průběhu hmotného standardu lze eliminovat aplikací multidimenzionálních technik analýzy.

K jakým závěrům tedy v rámci výše uvedených omezení a předpokladů docházíme, pokud jde o určení životní úrovně domácnosti stupněm dosaženého vzdělání jejího přednosty a jeho pozicí ve mzdovém prostoru? Použijeme-li tři

základních momentů utváření životního standardu (vzdělání, mzda a věk) pro vysvětlení jeho variance (viz tabulka 4), zjistíme, že tyto tři charakteristiky vyčerpávají necelých 29 % variance životního standardu domácnosti.

Pokud jde o význam jednotlivých momentů v jejich „čisté“ podobě, tj. po vyloučení vzájemných interakcí, ukazuje se, že extrémně nízký vliv na diferenciaci životního standardu má kromě věku (0,5 %) právě mzda přednosty domácnosti (3,6 %). Vliv samotného vzdělání je podstatně silnější (14,6 %). Extrémně nízký význam mzdy je patrný i z toho, že signifikantní vzestup nad průměrnou úroveň životního standardu lze identifikovat až v nejvyšší mzdové skupině, která je však definována nejvyššími 5 % mzdového prostoru, tj. mzdou vyšší než 5000 Kčs.

Hlubší proniknutí do vzájemných vztahů mezi vzděláním, mzdou a životní úrovní umožňuje aplikace modelového přístupu založeného na logaritmicko-lineární analýze. Vzhledem k tomu, že vliv věku na životní standard domácnosti se ukázal být zanedbatelný, byla tato proměnná z modelové analýzy vyloučena. Uvedený vztah pak můžeme vyjádřit řadou hypotetických modelů vyjadřujících různé varianty vzájemných souvislostí mezi vzděláním přednosty domácnosti (V), jeho mzdou (M) a životním standardem domácnosti (U) a hledat, který z těchto modelů nejlépe vystihuje reálnou situaci, tak jak ji reflektují empirické údaje se všemi omezeními a předpoklady, na něž jsme poukázali.

Východím a nejjednodušším modelem je *model úplné nezávislosti* (symbolicky vyjádřený V , M , U). Tento model postuluje hypotézu, podle níž mezi sledovanými rovinami diferenciacie neexistují žádné vztahy. Tento model nemá přirozeně žádnou šanci na přijetí. Jeho význam spočívá spíše v tom, že definuje situaci, vůči které se vztahují (jako k měřítku) ostatní modely.

Tabulka 5. Log-lineární analýza vztahů mezi vzděláním přednosty domácnosti (V), jeho mzdou (M)* a životním standardem (U) na souboru ekonomicky aktivních ženatých mužů ($N = 3175$)

Základní modely a asociace	df	G ²	p	G ² /df	% vyčerpané variance modelu A1
A1 V, M, U	88	1218.1	.000	—	—
A2 VM, U	76	849.1	.000	—	30.2
A3 MU, V	72	897.6	.000	—	26.3
A4 VU, M	76	556.6	.000	—	54.3
A5 VM, MU	60	528.6	.000	—	56.6
A6 VM, MU, VU	48	51.1	.000	—	95.8
D1 A1—A5 (VM, MU)	28	690.0	.000	24.6	56.6
D2 A1—A4 (VU, M)	12	661.0	.000	55.2	54.3
D3 A1—A6 (VM, MU, VU)	40	1167.0	.000	29.2	95.8
Marginální asociace					
VM (U vyloučeno)	12	368.5	.000	30.7	30.2
MU (V vyloučeno)	16	320.5	.000	20.0	26.3
VU (M vyloučeno)	12	661.9	.000	55.2	54.3
Parciální asociace					
VM (MU, VU odčerpáno)	12	185.4	.000	15.5	15.2
MU (VM, VU odčerpáno)	16	136.9	.000	8.6	11.2
VU (VM, MU odčerpáno)	12	541.9	.000	45.2	44.9

Pramen: TSS-78

*) Kategorie mzdy i faktoru životního standardu byly definovány pěti skupinami vymezujícími na těchto distribucích 40 %, 30 %, 15 %, 10 % a 5 % případů („pyramidová“ kategorizace).

Neúplný „ekonomický“ model (VM, U) je hypotézou, podle níž sice existuje vztah mezi vzděláním předností domácnosti a výší jeho mzdy, chybí však vliv mzdy na životní standard domácnosti. Reálně tato situace znamená, že vliv mzdové diferenciace na rozdíly v životním standardu domácnosti je zcela utlu-men přerozdělovacími procesy uvnitř domácnosti (tj. především demografic-kými faktory).

Opačnou situaci vyjadřuje substituční model (MU, V), který sice připouští existenci vztahu mezi mzdou a životní úrovní, avšak vylučuje vliv vzdělání na výši mzdy, tj. mzdová diferenciace je dostatečně veliká na to, aby pronikla do diferenciace životní úrovně, ale ve mzdové diferenciaci samotné je patrná převaha „horizontálních“ nad „vertikálními“ faktory (vzdělání, kvalifikace atd.).

„Kompenzační“ model (VU, M) vyjadřuje hypotézu, podle níž mezi vzděláním a mzdou na jedné straně a mezi mzdou a životní úrovní na straně druhé nejsou žádné přímé souvislosti, působí však určité „kompenzační“ efekty, které na-konec vedou k situaci, že úroveň dosaženého vzdělání se prosazuje jako vý-znamný faktor diferenciace životního standardu domácnosti.

Čistý „ekonomický“ („zásluhový“) model (VM, MU) je modelem, který vy-jadřuje hypotézu, podle níž rozdíly v životním standardu jsou spjaty se mzdovou diferenciací, která reflektuje v první řadě kvalifikační (vzdělanostní) aspekty práce, tj. definuje situaci, kdy rozdíly v životním standardu jsou vysvětlitelné mzdovou diferenciací v rovině dosaženého vzdělání.

Smíšený model (VM, MU, VU) předpokládá vedle čistého ekonomického (me-ritokratického) zřetězení i specifický a relativně samostatný vliv vzdělání na životní standard, který nelze tudíž vysvětlit pouze zprostředkováním přes mzdou-diferenciaci.

Podívejme se nyní optikou těchto hypotetických modelů na reálnou situaci a hledejme model, který nejlépe vysvětluje vztahy v empirických datech. Vý-sledky testování jednotlivých modelů v hodnocení jejich „vzdálenosti“ od rea-lity jsou uvedeny v tabulce 5. Pokud jde o testy významnosti rozdílů mezi hy-potetickou situací navozenou modelem a reálnými vztahy (tj. o testy význa-mnosti mezi očekávanými frekvencemi stanovenými příslušným modelem a sku-tečnými frekvencemi), je zřejmé, že nelze přijmout žádný z „čistých“ modelů, tj. že jako přijatelný se ukazuje být až tzv. smíšený model (model A6: VM, MU, VU). Tento závěr není nijak překvapující, neboť úloha vzdělání v utváření životní úrovně jen ztěží může být plně vysvětlena pouze ekonomickými mecha-nismy rozdělování. Vzdělání vstupuje do diferenciace životní úrovně rovněž jako kulturní faktor, jako moment restrukturalace potřeb a tudíž i vzorců spot-řeby, které formují životní úroveň relativně nezávisle na finančních zdrojích.

Byl-li jako přijatelný identifikován „smíšený“ model vztahů, můžeme se dále ptát, jakou váhu v tomto modelu mají jeho jednotlivé komponenty, tj. k jaké-mu z hypoteticky čistších modelů se přijatý „smíšený“ model svou vnitřní skladbou přibližuje. Jako relevantní referenční modely se zde jeví dva proti-kladné modely, tj. čistý „ekonomický“ (zásluhový) model (A5: VM, MU) a „kompenzační“ (kulturní) model (A4: VU, M). Podíváme-li se na daný pro-bém optikou jednotlivých relevantních závislostí, zjišťujeme, že závislosti defi-nující čistý ekonomický model mají výrazně menší intenzitu než závislosti defi-nující kompenzační model. Při pohledu na marginální asociace (tj. „hrubé“ závislosti) totiž zjišťujeme, že závislost mzdy na vzdělání (VM) a závislost život-ní úrovně na mzdě (MU) jsou mnohem slabší než přímá závislost životní úrovně na vzdělání (VU), a to jak z hlediska intenzity vztahu (vyjádřeno hodnotou G^2/df), tak z hlediska podílu vyčerpané variance.

Mnohem plastičtěji vynikají tyto závěry při porovnání parciálních asociací,

tj. „čistých“ efektů. Jestliže čistý vliv vzdělání na výši mzdy lze vyjádřit hodnotou G^2/df 15.5 (při 15 % vyčerpané variance) a čistý vliv mzdy na životní úroveň hodnotou 8.6 (při 11 % vyčerpané variance), pak čistý vliv vzdělání na životní úroveň dosahuje hodnoty 45.2 (při 45 % vyčerpané variance).

Je-li tedy smíšený model, který jsme identifikovali jako přijatelný pro explikaci reálných vztahů, kombinací dvou čistých modelů, tj. čistého „ekonomického“ modelu a „kompenzačního“ (kulturního) modelu, můžeme na základě výsledků naší analýzy konstatovat, že tento smíšený model je v mnohem větší míře tvořen prvky „kompenzačního“ modelu než prvky definujícími ekonomický (zásluhový) model. K prakticky stejným výsledkům jsme dospěli i analýzou založenou na rovnoměrných kategorizacích mzdy i životního standardu, a to bez ohledu na to, zda do analýzy vstoupilo dosažené vzdělání nebo kategorie složitosti práce.

Závěrem další otázky

Uvedená zjištění nutně vedou k otázce, jaké jsou reálné principy a mechanismy diferenciací životní úrovně v naší společnosti, jestliže předchozí analýza na makroúrovni vede k závěru, že vzdělání jako jedno ze základních kritérií kompetence k výkonu složitější a náročnější práce s vyššími potenciemi produktivity vyčerpává pouze 12 % variance mzdy mužů (13 % společně s věkem a pouze 8 % v případě, že do analýzy vstoupí i pohlaví) a že samotnou mzdou přednosty domácnosti jsme schopni vysvětlit pouze necelé 4 % variance životního standardu domácnosti? Lze se spokojit s vysvětlením, že pokud jde o vztah mezi vzděláním a mzdou, existuje řada zprostředkujících faktorů a jiných společensky závažných hledisek mzdové diferenciací, která zatlačují význam samotného vzdělání a složitosti práce do pozadí a pokud jde o vztah mezi mzdou a životní úrovní, že v tomto směru hrají důležitou roli procesy kumulace a přerozdělování příjmů v domácnosti, tzn. že se zde prosazují spíše demografické faktory než faktory ekonomické?

Za těmito makrostrukturními vysvětleními zůstává totiž skryt jeden z důležitých rysů způsobu života, resp. ekonomických vrstev reprodukce života, tj. že „intenzita“ pracovního nasazení, jejíž jednou z podstatných dimenzí jsou vedle vlastního pracovního výkonu i kvalifikační předpoklady a složitost práce, má ve svém konečném efektu (tj. v tvorbě životní úrovně) evidentně menší význam než „extenzita“ zaměstnanosti a způsob přerozdělování, doplňování či různých forem substituce pracovních příjmů uvnitř domácnosti. Lze přitom předpokládat, že právě tato charakteristika způsobu života se podílí i na formování určitého typu reprodukce pracovní síly, který je ve své podstatě protisměrný vůči perspektivám intenzifikace ekonomiky založené právě na hlubším zhodnocování subjektivních zdrojů a sil.

Potřeba hlubší analýzy tohoto problému vyniká zejména na pozadí skutečnosti, že vzdělání a složitost práce se prosazují v diferenciaci životní úrovně v mnohem větší míře *přímo* než prostřednictvím jejich úlohy ve mzdové diferenciaci. Na první pohled by se totiž mohlo zdát, že prosazení role vzdělání v diferenciaci životního standardu prakticky nezávisle na roli mzdy je samo o sobě dostatečným důkazem existence ekonomicky efektivního průniku vzdělání a kvalifikace do sféry životní reprodukce či životní úrovně (jak bývají často interpretovány údaje o diferenciaci vybavenosti v jednotlivých vzdělanostních skupinách). Jakkoli je tento průnik na výsledcích naší analýzy jednoznačně patrný, jeho ekonomická efektivita se ve světle výsledků předchozí analýzy jeví v mnoha ohledech pouze jako hypotetický předpoklad, který nemusí nutně platit.

Skutečnost, že vzdělání působí na utváření a diferenciaci životní úrovně relativně nezávisle na diferenciací funkci mzdy, má přirozeně své opodstatnění do jisté míry v tom, že je faktorem ovlivňujícím charakter životní reprodukce a utváření životní úrovně prostřednictvím celé řady jiných než čistě ekonomických momentů. Na druhé straně je ovšem nezbytné si položit otázku, do jaké míry jsou tyto ve svém výsledku „kompenzační“ efekty vzdělání pouze výrazem jeho kulturních aspektů (kulturní vzorce spotřeby a formování životní úrovně) a do jaké míry jsou spíše výsledkem řešení napětí mezi určitým „projektem“ života, úzce spjatým s charakterem reprodukce pracovní síly na jedné straně a podmínkami pro jeho realizaci uvnitř existujícího systému rozdělování na straně druhé. Není-li totiž toto napětí řešitelné právě *uvnitř* vlastního systému odměňování reflektujícího intenzitu pracovního nasazení a z něho vyplývající nároky na reprodukci pracovní síly, mohou být zmíněné „kompenzační“ mechanismy dokonce v rozporu s ekonomickou efektivitou diferenciací procesů. Orientace na „úsporný“ model životní reprodukce či na získávání dodatečných finančních zdrojů v rámci pracovních úvazků mimo hlavní zaměstnání či jejich substituci jinými zdroji (bezprostředně ekonomické nasměrování volného času), často vynucená úsilím o zajištění alespoň základních prvků životního standardu domácnosti v kritických fázích jejího vývoje (mladá manželství s malými dětmi), se tak dostává do nemalých konfliktů s „výkonovou“ či profesionální orientací, která předpokládá určitou finanční a ekonomickou stabilitu domácnosti.

Jako nanejvýš aktuální se v této souvislosti ukazuje být i potřeba hlubší analýzy reálných funkcí vzdělání a jeho reprodukce v naší společnosti, tj. mimo jiné úlohy vzdělávacího systému i vzdělání samotného nejen v sociální a kulturní, ale rovněž v ekonomické reprodukci, a to jak na společenské, tak na individuální úrovni. Úvahy o významu vzdělání v intenzifikaci ekonomiky nelze zakládat na představě o přímočarosti vztahů mezi růstem vzdělanostního potenciálu a ekonomickým rozvojem. Podstatným momentem v tomto vztahu jsou *okolnosti*, v nichž dochází ke zhodnocování tohoto vzdělanostního potenciálu, a to jak na úrovni jednotlivce, tak na úrovni společnosti.(6)

Ukazuje se, že význam vzdělání a kvalifikace ve společenské produktivitě na jedné straně a stupeň společenského ocenění vzdělání (vyjádřený mimo jiné i jeho významem ve mzdové diferenciaci) na straně druhé jsou zřejmě úzce spjaté veličiny, jejichž společným jmenovatelem je „hodnota“ vzdělání. Patří-li k hlavním zdrojům hodnoty vzdělání jeho produktivní kvalita, tj. potence jeho ekonomického zhodnocení, může být stupeň společenského ocenění vzdělání mírou jeho hodnoty. Je-li tomu tak, že hodnota vzdělání vzniká ve vztahu mezi „produkcí“ vzdělávacího systému na jedné straně a kvalifikačními požadavky ekonomického systému na straně druhé, pak je možné tvrdit, že pokles kvality vzdělání, neadekvátní struktura vzdělanosti či relativně nízký stupeň využití vzdělání a kvalifikace snižují jeho hodnotu, a tudíž zákonitě i stupeň jeho společenského ohodnocení.

Je mimo možnosti jedné stati podrobit analýze všechny uvedené problémy a otázky. Cílem této stati bylo ukázat pouze na jeden z aspektů postavení vzdělání ve společenské a individuální reprodukci. Výsledky analýzy vztahu mezi vzděláním, mzdou a životní úrovní nelze považovat za vyčerpávající odpověď na výše uvedené otázky. Spíše je lze považovat za určité obnažení rozporu mezi požadavkem na posílení významu tvůrčí práce spojené s vysokou kvalifikací v urychlování tempa vědeckotechnického rozvoje v naší společnosti a vývojem podmínek pro naplnění tohoto požadavku v ekonomických vrstvách reprodukce života a životního způsobu. Tento rozpor se podle našeho názoru manifestuje jako určité napětí mezi potřebami, zájmy a aspiracemi spojenými

s tvůrčí intelektuální prací a možnostmi jejich naplnění cestou společensky i individuálně efektivní orientace na adekvátní profesionální uplatnění a maximální výkon.

Je mimo veškerou pochybnost, že uvedené problémy a otázky dnes stojí v centru pozornosti společenských věd a že na jejich řešení do značné míry závisí uskutečňování programu společenského a ekonomického rozvoje vytyčeného jak na XXVII. sjezdu KSSS, tak na XVII. sjezdu KSČ. Lze dokonce říci, že kritériem efektivnosti vědecké práce na poli sociologie a ekonomie bude schopnost vědecké fronty tyto problémy nejen analyzovat, ale rovněž poskytnout návrhy na jejich postupné řešení.

Příloha:

Definice proměnných vstupujících do faktorové analýzy životního standardu domácnosti

Zkratka a význam		Definice
TV	televizor	0 žádný 1 černobílý 2 barevný
STR	stereozařízení	0 žádné 1 magnetofon 2 stereogramofon 3 magnetofon, gramofon
PR	pračka	0 žádná 1 standardní 2 automatická
CHL	chladnička	0 žádná 1 do 200 litrů 2 nad 200 litrů
MR GR ROB VYS KNIH AUT	mraznička gril kuchyňský robot vysavač knihovna nad 100 svazků auto	0 ne 1 ano
DOV	dovolená v zahraničí za poslední tři roky	0 ne 1 jednou 2 vícekrát
BYT	úroveň bydlení	0 byt IV. kategorie 1 byt III. kategorie 2 byt II. kategorie 3 byt I. kategorie v bytovém domě 4 byt I. kategorie v rodinném domku postaveném do roku 1945 5 byt I. kategorie v rodinném domku postaveném po roce 1945

(6) Podstatnou úlohu zde samozřejmě hrají i kvalitativní a obsahové aspekty vývoje vzdělání, jimiž se zde nezabýváme. Analýza a hodnocení jejich významu a role v ekonomické reprodukci se však ukazuje být stále naléhavější.

Literatura

- Gadomska, M.: *Swiadomość nierówności*. Przegląd Techniczny 1981, č. 21.
- Jallade, L. A.: *Niveau d'instruction et salaires*. Revue française de pédagogie 1972, s. 40—60.
- Koralewicz-Zebik, J.: *The Perception of Inequality in Poland*. Sociology 1984, č. 2, s. 225—237.
- Marx, K.: *Kritika gothajského programu*. Vybrané spisy, díl 4. Praha, SNPL 1977, s. 7—31.
- Matějů, P.: *K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze mobilitních dat*. Sociologický časopis 1985, č. 1, s. 53—70.
- Slomczynski, K. M. — Wesolowski, W.: *Przemiany struktury społecznej i jej percepcji*. Varšava, PAN 1977.
- Večerník, J.: *Sociologická analýza ekonomických procesů*. Sociologický časopis 1986, č. 2, s. 117—130.
- Večerník, J.: *Mzdová a příjmová diferenciacie: analýza některých problémů*. Praha, ÚFS ČSAV 1986.
- Wesolowski, W.: *Stratification and Meritocratic Justice*. In: Treiman, D. J. — Robinson, R. V.: *Research in Social Stratification and Mobility*, Vol. 62, Connecticut, JAI Press 1981, s. 249—266.
- Winn, S.: *Social Class and Income. Returns to Education in Sweden. A Research Note*. Social Forces 1984, č. 4, s. 1026—1034.
- Zaborowski, W.: *Jak dzielić dóbra?* Przegląd Techniczny 1981, č. 5.
- Zaborowski, W.: *Potoczna percepcja struktury społecznej i dystrybucji dóbr*. Varšava, Instytut socjologii, Uniwersitet Warszawski 1979.

Резюме

И. Матею: Образование — заработная плата — жизненный уровень.

К одному из критериев учета заслуг в области вознаграждения и создания жизненного уровня

Требование интенсификации экономики ставит со все большей настоятельностью вопросы взаимосвязанности экономических и социальных процессов, взаимообусловленности экономических и социальных целей развития. Сегодня уже нет сомнений в том, что проведение программы интенсификации будет в значительной мере зависеть от понимания и сознательного использования диалектики краткосрочных и долгосрочных целей развития. В этой связи открывается и широкий спектр проблем и вопросов, связанных с адекватной оценкой значения отдельных аспектов социальной дифференциации в экономическом развитии.

Проблема связей между «социальным» и «экономическим» и, в частности, вопрос взаимосвязи индивидуального жизненного воспроизводства с общественным и в частности с экономическим воспроизводством, в первую очередь сосредоточивается на области труда и на тех аспектах создания и дифференциации образа жизни, которые именно при посредстве общественного труда наиболее глубоко проникают в сферу экономического воспроизводства и экономического развития. Статья рассматривает один из основных аспектов этой связи, т. е. роль образования и квалификации в дифференциации заработной платы и в создании жизненного уровня. Она исходит при этом из предпосылки, что образование и квалификация создает основную ось структуры профессионально-трудовой системы в социалистическом обществе, и следовательно, и одно из основных критериев учета заслуг в области вознаграждения (наряду с самым исполнением рабочих действий), причем этот критерий несет в себе и точку зрения дифференцированных требований к воспроизводству рабочей силы, связанных с характером и сложностью труда.

По указанным соображениям в статье проверяется на основе эмпирического материала реальная позиция образования как в области дифференциации заработной платы, так в области создания жизненного уровня. Анализ данных на основе исследования классовой и социальной структуры СССР (СССР-78) приводит к заключению, что значение образования для дифференциации заработной платы в нашем обществе крайне слабо и что образование воздействует на создание и дифференциацию жизненного уровня относительно независимо от дифференцирующей функции заработной платы. В этой связи ставится вопрос, в какой мере этот факт можно объяснить только культурными формулами, проникающими в сферу жизненного уровня, и насколько он является результатом решения напряжения между определенным «проектом» жизни, тесно

связанным с требованиями к воспроизводству рабочей силы с одной стороны и условиями для его осуществления внутри существующей системы вознаграждения со стороны другой. Если это напряжение нельзя решить именно **внутри** собственно системы вознаграждения, отражающей интенсивность труда и вытекающие из него требования к воспроизводству рабочей силы, то «компенсирующие» механизмы его решения могут находиться в противоречии с экономической эффективностью дифференцирующих процессов.

Summary

P. Matějů: Education — Wage — Living Standard. Comments on One of the Criteria of Meritoriousness in the Area of Remuneration and Living-standard Formation

As time goes on, the call for an intensification of economy is posing increasingly urgent questions of the interconnection and interdependence of economic and social processes, of the mutually conditioned character of economic and social goals of development. At present it has already become indubitable that the enforcement of the intensification programme will largely depend on the comprehension and conscious application of the dialectics of short-term and long-term goals of development. In this connection, a broad spectrum of problems and questions arises relating to an adequate evaluation of the significance of single aspects of social differentiation in economic development.

The problem of interrelations between the „social“ and the „economic“ and, in particular, the question of the interconnection between the individual reproduction of life and the social — especially the economic — reproduction is concentrated primarily in the area of work and such aspects of the formation and differentiation of the way of life which, actually through the mediation of socially productive work, most profoundly penetrate into the sphere of economic reproduction and economic development. In the present paper, attention is focussed on one of the most important aspects of this relation, i. e. on the role of education and qualification in wage differentiation and in the formation of the living standard. Here the underlying assumption is that education and qualification form the main axis of the development of the working-professional system in socialist society, and hence also one of the main criteria of meritoriousness in remuneration (besides working performance itself); this criterion simultaneously involves the aspect of differentiated claims for the reproduction of labour power connected with the character and complexity of work.

For the reasons mentioned above, the real position of education both in wage differentiation and in the living-standard formation are verified here on empirical material. The analysis of data obtained by the investigation of Czechoslovakia's class and social structure (TSS—78) leads to the conclusion that in our society the significance of education in wage differentiation is extremely small, and that education affects the formation and differentiation of the living standard relatively independently of the differentiation function of wage. In this connection the question arises in what measure this ascertainment is explainable solely by cultural patterns penetrating into the sphere of the living standard, and to what extent it ensues from solving the tension between a particular „project“ of life narrowly connected with claims for the reproduction of labour power on the one hand, and preconditions for its realization within the existing system of remuneration on the other. Should this tension be insolvable within the actual remuneration system reflecting the intensity of working exertion and the hence ensuing demands on labour-power reproduction, the „compensation“ mechanisms of its solution may be at variance with the economic effectiveness of differentiation processes.

Ke koncepci banky dat výzkumů veřejného mínění

PAVEL DVOŘÁK

Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ,
Praha

Náročné úkoly rozvoje socialistické společnosti kladou nároky i na zintenzívnění procesů formování socialistického společenského vědomí. Ideologická práce strany, celý široký komplex úkolů, cílů, obsahů, prostředků, forem a metod se ani v této souvislosti neobejde bez odpovídající poznatkové základny. Poznávání stavu vědomí lidí je složité a mnohostranné, jeho výsledkem je celá hierarchie poznatků o jeho různých stránkách, druzích a formách.

Současné úkoly výzkumu veřejného mínění jako jednoho ze zdrojů poznatků o společenském vědomí jsou úzce spojeny s prohlubováním vzájemného působení vědecké činnosti Ústavu pro výzkum veřejného mínění a ideologické práce strany.(1) Jednou z cest prohloubení této vazby je vytváření automatizovaných informačních systémů, uchovávajících, zpracovávajících a stranickým orgánům operativně zprostředkovávajících údaje z realizovaných výzkumů veřejného mínění.

Banky dat empirických sociologických výzkumů jsou jedním z významných nástrojů informační politiky související s uplatněním sociologie v řídicí praxi různých orgánů. Měly by umožnit efektivnější ukládání, uspořádání i využívání již získaných dat. Jsou také prostředkem *realizace kumulativního charakteru* sociologického poznávacího procesu.

V souvislosti s výzkumy veřejného mínění, prováděnými ÚVVM při FSÚ, je nutno podtrhnout význam banky dat pro realizaci informační politiky komunistické strany. Ústav realizoval řadu výzkumů podle konkrétních požadavků stranických orgánů. Současně s orientací na získávání informací potřebných pro řízení ideologické práce, je zkvalitňován celý výzkumný proces, rozvíjena metodologie a metodika výzkumů. Jedním z úkolů ústavu, uložených usnesením sekretariátu ÚV KSČ v srpnu 1981 a v listopadu 1983, je výstavba banky dat výzkumů veřejného mínění, jež by měla umožnit racionální a efektivní využití všech podstatných údajů, shromážděných dosavadními výzkumy.

Zatímco v oblasti ekonomických a vědeckotechnických informací jsou již řadu let budovány automatizované faktografické systémy, je v oblasti automatizovaných informačních systémů o vědomí lidí jen málo zkušeností.

Vytvoření automatizovaných informačních systémů navazuje na dřívější snahy o archivaci výsledků empirického výzkumu [Illner — Foret 1980 : 374]. Určitému zobecnění a shrnutí zkušeností z archivů sociálních dat v západních zemích se věnoval M. Illner(2) [Illner : 1977], který je také autorem vymezení

(1) Předkládaná stať je prvním příspěvkem k prezentaci zkušeností ÚVVM při FSÚ v budování a využívání banky dat výzkumů veřejného mínění. Návazné stati se budou věnovat konkrétním přijatým metodickým řešením banky dat a zkušenostem z jejího využívání.

(2) Prvé pokusy o systematické uchování výsledků empirických sociologických výzkumů jsou z určitého hlediska spojeny s krizí pozitivisticky orientované sociologie [Illner—Foret 1980]. Archivy výzkumů vznikají zhruba v polovině padesátých let. Mezi ně patří např. The Roper Center v USA. Dále se uvádí jako jeden z nejvýznamnějších Ústřední archiv pro empirický sociální výzkum při univerzitě v Kolíně nad Rýnem.

archivu sociálních výzkumů jako „instituce, která získává, archivuje, zpracovává, shrnuje a pomáhá využívat empirická sociologická data vyprodukovaná různými pracovišti“. Podle něho plní archivy sociologických výzkumů v zásadě tři hlavní funkce:

- „1. získávají sociální informace a manipulují s nimi;
2. působí navenek prostřednictvím činnosti informační, expertizní, konzultační a pedagogické;
3. provádějí svou vlastní analytickou, zobecňující a výzkumnou činnost“ (tamtéž).

V podmínkách socialistické společnosti je pro výstavbu systémů uchování sociologických dat vytvořen potencionálně širší prostor, než je tomu v západních zemích. Tyto předpoklady jsou dány zejména teoreticko-metodologickým základem získávání, sjednocování a shrnování uchovávaných materiálů. Další momenty vyplývají z objektivní potřeby vědeckých informací o společnosti.

Jaká je situace v ostatních socialistických státech?

Velkou pozornost možnostem ukládání výsledného empirického materiálu věnují sovětští sociologové. Zdůrazňují význam archivace informací pro potřeby řízení [Osipov a Andrejev 1981, Krjučkova 1977, Molčanov 1980, Doktorov-Firsov 1980, Andrejenkov-Čeredničenko 1982] i pro rozvoj sociologie. Většinou také píší o koncepcích sítí bank dat nebo o komplexních automatizovaných informačních systémech pro sociologii. Zatím jsou však spíše formulovány požadavky a očekávané efekty, ale již podstatně méně návody, postupy a zejména zkušenosti z fungujících bank či archivů dat. Dosavadní praxe sociologických pracovišť se zde zatím v tomto směru koncentruje na řešení otázek využití výpočetní techniky pro zpracování dat ze sociologických výzkumů.

Obdobná situace je dosud i v ostatních socialistických státech. Snaha o vytvoření archivu sociologických dat je výrazná zejména v BLR, kde jsou data výzkumů centrálně uložena ve výpočetním centru při ÚV KSB a zároveň bulharští sociologové intenzivně pracují na klasifikaci sociálních ukazatelů, která může být pro pořádání informací v bance dat efektivně využita.

Jak se otázka banky dat odráží v metodologické literatuře?

Problém uchovávání a následného opakovaného využívání dat z výzkumů není v běžné produkci sociologické metodologie z oblasti empirického sociologického výzkumu rozváděn. Příslušné publikace (jinak fundované a užitečné) se zpravidla spokojují s poznámkou o potřebě takového systému, který by bylo (možná) možno řešit s pomocí výpočetní techniky. V lepším případě si lze přecíst o tom, co vše by mohl takový systém přinést pro výzkumnou praxi a pro vstup výsledků sociologie do řídicí praxe. Zpravidla nejsou (v naší literatuře s výjimkou práce M. Illnera a M. Foreta) podrobněji analyzovány různé konkrétní aspekty problému výstavby skutečně fungujícího systému.

Značné podněty lze však čerpat z literatury věnované automatizovanému zpracování dat (tedy vlastně jedné z podstatných částí proponované banky dat) a otázkám matematicko-statistického zpracování.

Při shrnutí situace můžeme konstatovat, že na rozdíl od jiných oblastí společenského života, kde jsou již intenzivně budovány automatizované informační systémy, není tento proces v sociologické praxi plně respektován.

Termíny „archivy sociologických dat“, „banky sociologických dat“ nebo „knižní sociálních výzkumů“ se používají zpravidla jako synonyma, přičemž termín „archiv“ je možno spíše spojit s klasickými archivačními prostředky,

zatímco termín „banka dat“ je spíše spojován s automatizací, s využitím výpočetní techniky pro ukládání a vyhledávání informací. V některých případech se také hovoří o „automatizovaných informačních systémech v sociologii“.(3)

Důležitým zdrojem podkladů pro posouzení možností výstavby banky dat výzkumů veřejného mínění je aplikace „banky dat“ v teorii a praxi využívání výpočetní techniky.

V. Chvalovský, autor dvou vydání (1976, 1984) shrnující a reprezentativní publikace o bankách dat, uvádí, že v odborné literatuře z oboru výpočetní techniky se objevují výklady pojmu banka dat od poloviny šedesátých let. Banka dat je zde definována jako určitá část informačního systému, skládající se ze dvou základních součástí — báze dat (databáze, základny dat) a systému řízení báze dat [Chvalovský 1984 : 210].

Termín „banka dat“ úzce souvisí s rozvojem využití výpočetní techniky. Řada autorů [Veselý 1984 a další] oprávněně charakterizuje banky dat jako vyšší stupeň automatizace, reprezentující specifickou jednotu báze dat a systému řízení báze dat [srv. např. Chvalovský 1984, Veselý 1984 a další]. S rostoucími nároky řízení na využívání počítačů a výpočetní techniky i s rozvojem technických možností (počítače tříapůlté generace) je možno sledovat rozvoj databankových technologií.

Objevují se různé teoretické koncepce (hierarchický, síťový či relační model banky dat) i konkrétní aplikace těchto koncepcí v určitých oblastech. Banky či báze dat jsou uváděny v souvislostech s různými informatickými systémy i ve vazbě na automatizované systémy pro potřeby řízení. Zdá se, že je možno v souvislosti s rozvojem využití výpočetní techniky v sociologii hovořit o uplatnění databankové technologie zpracování a uchovávání dat.

Jde o soustavu principů, metod, postupů a technik, umožňujících racionální a efektivní využití výpočetní techniky při ukládání, vyhledávání a výběru dat z určité báze dat.

„Výroba“ programových prostředků — systémů řízení báze dat (databázové systémy) — je zatím v počátečních etapách. V praxi se využívá konkrétních standardních systémů řízeníází dat.

Je nesporné, že banka dat výzkumů veřejného mínění patří do kategorie automatizovaných informačních systémů. V rámci vývoje informačních systémů realizovaných prostředky výpočetní techniky jsou zpravidla rozlišovány tři základní typy: dokumentografické, faktografické a poznatkové [viz např. Afanasjev 1978, Cigánik 1981].

Dokumentografické informační systémy jsou zaměřeny na vyhledávání relevantních dokumentů. Uživatelé tedy poskytují informaci o tom, kde je dokument, odpovídající jeho požadavku, uložen.

Na rozdíl od dokumentografických systémů předávají faktografické informační systémy uživatelé přímo konkrétní údaje, fakty, poznatky různého druhu a stupně obecnosti.

V současné době jsme svědky rychlého růstu nejrůznějších bank dat dokumentografického i faktografického typu. Již v roce 1979 bylo v Evropě více než 1 100 automatizovanýchází dat orientovaných například na patenty, dokumen-

(3) V ČSSR však zatím nebylo možno hovořit o realizovaných archivech sociologických dat. Určité pokusy byly prováděny v kontextu celostátní evidence sociologických výzkumů bývalým Sociologickým ústavem ČSAV v letech 1968—70. Obdobné pokusy na základě evidence výzkumů uskutečňoval odbor pro mládež Úřadu předsednictva vlády ČSSR. Nové podněty přinesla problematika soustav sociálních ukazatelů pro potřeby sociálního plánování a ve vazbě na vytváření automatizovaných informačních systémů pro ASŘ.

tační záznamy řady vědních a technických oborů. Postupně jsou tyto báze dat integrovány do sítí.

Z oblasti rozvoje soustavy VTEI je nutno vyzdvihnout v souvislosti s koncipováním automatizovaného faktografického systému v sociologii veřejného mínění zejména oblast vývoje selekčních informačních jazyků. Tyto jazyky (selekční jazyky, informacinnoposkovyj jazyk, information-retrieval language) jsou určeny k záznamu, pořádání, ukládání a vyhledávání informací [Kovář 1981].

V soustavě SEI — zejména v soustavě státní statistiky — je systematicky rozvíjen statistický informační systém ve vazbě na zdokonalení plánovitého řízení národního hospodářství. Je samozřejmé, že i v oblasti statistiky je intenzívně využívána výpočetní technika. Databankové technologie umožňují vytváření celé sítě bank dat, respektujících obsahovou, prostorovou a časovou dimenzi statistických informací.

Podnětné jsou v této souvislosti systematické práce věnované problematice metainformačního systému, související s rozvojem databankové technologie, resp. některých jejích částí [např. Šoltéz 1979, Melísková-Fischer 1982 a další].

K základním funkcím banky dat výzkumů veřejného mínění

Při návrhu koncepce banky dat výzkumů veřejného mínění je nutno, obdobně jako je tomu v případě jiných automatizovaných informačních systémů, vymezit její účel, funkce, předmět a strukturu.(4)

Prvou skupinu funkcí tvoří informační služby ve vztahu k politické praxi. Jde o uspokojování různých typů informačních požadavků nabídkou operativních, komplexních, syntetizovaných a přehledně zpracovaných údajů.

Uvedené rysy poskytovaných informací jsou podmíněny vlastním obsahem banky dat.

Operativnost, pohotovost produkované informace je snad jedním z nejvýraznějších efektů banky dat. Zvláště se může projevit při zpracování relativně jednoduchých informačních požadavků formulovaných dotazy typu „Co si myslí občané ČSSR o uplatnění výpočetní techniky?“ Méně se již projeví při vypracování souhrnných a rozsáhlých studií. Přesto však právě pohotovost informace zprostředkované bankou dat je ve vztahu ke stranickým orgánům velmi významná.

Komplexnost informace určují ve vztahu k bance dat tyto momenty:

- časové období získání uložených údajů
- sociální skupiny, resp. názory různých sociálních skupin
- obsahové souvislosti, spočívající v zachycení různých stránek mínění, vazby na jiné názorové struktury a celkový kontext zjišťovaných údajů.

Poslední z uvedených momentů má samozřejmě vliv na vlastní výzkumný proces — zdroj údajů pro banku dat.

Je zřejmé, že primární zpracování dat výzkumu veřejného mínění nemůže zachytit všechny momenty potenciální informace obsažené v datech. V kontextu konkrétního informačního požadavku stranického orgánu je možno právě prostředky banky dat využívat fond uložených údajů tak, aby byly postiženy dostupné údaje z hlediska:

- vývoje v čase, tendence, dynamiky

(4) V daném kontextu uvažujeme funkce banky dat pouze ke konkrétní situaci ÚVVM, odpovídající tak místu výzkumu veřejného mínění v řízení ideologické práce strany. V různých dalších institucionálních a věcných kontextech bychom mohli specifikovat i další funkce banky dat. Například jako operativní informace pro řízení práce hromadných sdělovacích prostředků.

- různé diferencované populace, sociální skupiny
- významných souvislostí, podmínek apod.

Požadavek na komplexnost informace se nutně promítá do *potřeby variabilních přístupových cest* k údajům banky dat. Banka dat by měla poskytovat politické praxi informace v určité souhrnné podobě. Tvorba syntetických údajů však již předpokládá analytickou činnost banky dat, konstrukci různých „ukazatelů“ veřejného mínění. Přes složitost vytváření syntetických údajů je nezbytné, aby poskytované informace byly zpracovány utříděně, ve sdělné podobě pro uživatele, jehož pochopitelně nezajímají metodické souvislosti, výklad různých koeficientů atp. Zde se jistě uplatní i různé možnosti například grafické prezentace údajů i metody analýzy dat umožňující odvodit souhrnné a interpretované údaje.

Objektivnost zprostředkovávaných údajů vyplývá v první řadě z uložených údajů. Kvalita uchovávaných údajů v zásadě určuje kvalitu sekundárně odvozených informací.

Zde je opět patrná jednoznačná podmíněnost realizace funkcí banky dat výsledky výzkumného procesu. Na druhé straně však banka dat poskytuje možnost systematických sekundárních analýz s metodologickým cílem — ověření kvality dat apod.

Informační požadavky na banku dat je možno (mimo vlastního obsahu a účelu) třídit podle různých hledisek:

- pohotovosti požadovaného výstupu
- charakteru požadované informace — stupně zobecnění údajů o mínění občanů a komplexnosti této informace
- formy zpracování výstupu.

V souvislosti s rozmanitostí informačních požadavků připomínáme závažný implicitní předpoklad — zadavatel poměrně přesně reflektuje svou objektivní informační potřebu a dokáže ji pro banku dat formulovat. Ve vztahu k politické praxi se tak při fungování banky dat otevírá široká oblast interakce banky a zadavatele. Je více než zřejmé, že mezi uživatelem a bankou dat musí stát prostředník — obsluha banky dat.

Pro koncipování banky dat je důležitý i další podstatný moment. V řadě případů uspokojování informačních požadavků zadavatele bude nutno nejdříve explikovat jeho požadavek na informaci tak, aby odpovídal možnostem banky dat. V takovém případě musí mít zadavatel nejdříve informaci nikoli o názorech a mínění určité skupiny, ale o tom, jaké údaje, v jakých časových obdobích a v kterých sociálních skupinách jsou u banky dat k dispozici.

Požadavky se tedy mohou týkat jak jednoduchých údajů o tom, co banka dat obsahuje, tak zobecňujících a komplexních studií. Takové studie stojí však spíše mimo vlastní informační procesy banky dat, která funguje především jako producent relevantních podkladů umožňujících další analýzu, interpretační a zobecňující práci.

Druhá skupina funkcí banky dat je spojena s rozvojem výzkumu veřejného mínění. Musíme konstatovat, že banka dat může být „jen“ funkční částí celého systému výzkumu veřejného mínění. Z tohoto celostního pohledu je také nutno interpretovat následující možnosti jejího využití ve vztahu k výzkumné praxi.

Uložení získaných údajů prostřednictvím banky dat umožňuje efektivnější a kvalifikovanější *sekundární analýzy* různého typu, které mohou být orientovány:

- k empirickému ověřování složitějších teoretických předpokladů o veřejném mínění (vlastností, procesů, podmíněnosti) na širokém spektru dat

- ke konstrukci různých odvozených, syntetických ukazatelů o stavu veřejného mínění
- k identifikaci sociálně diferencovaných tendencí v změnách názorů na určitý problém
- k tvorbě hypotéz o veřejném mínění a jejich uspořádání do určitých typových projektů, které by zachycovaly jak zjištěné, tak i teoretické poznatky
- ke koncipování námětů na obsah výzkumných šetření apod.(5)

Se sekundární analýzou úzce souvisí *metodologické využití* údajů banky dat, která může fungovat jako jeden ze zdrojů údajů pro *metodologické analýzy*. Může jít například o zpětné ověřování určitých syntetizujících postupů, postupů operacionalizace, verifikaci vybraných závěrů apod. Metodologické analýzy by mohly vytvořit předpoklad pro využití zkušeností z dosavadní výzkumné praxe i k využití banky dat v racionalizaci výzkumu veřejného mínění.

Proces racionalizace empirického výzkumného procesu a využití banky dat spolu úzce souvisí. Jde například o uplatnění banky dat při konkrétních výzkumech — zpracování podkladů pro přípravu projektu, vyhledání opakovaných a ověřených otázek, zjednodušení předvýzkumu, zprostředkování interpretace a výsledných údajů z dříve provedených výzkumů na dané téma. Banka dat může být také využita pro metodologické konzultace výzkumného týmu — „které otázky, jaký způsob zpracování se osvědčily apod.“. To přispěje k větší kontinuitě empirického výzkumu jako celku a k respektování kumulativního charakteru poznávacího procesu i v tomto směru.

Součástí racionalizace výzkumného procesu je také uplatnění *standardizace* — zejména identifikačních, ale i meritorních otázek, postupů výběru, zpracování a prezentace informací. Zde banka působí dvojím způsobem — na jedné straně předpokládá určitý stupeň standardizace ukládaných údajů a na straně druhé jej podněcuje.

V souvislosti s racionalizací výzkumného procesu je nutno připomenout také možné využití údajů o výzkumu a jeho výsledcích pro jeho *řízení a organizaci*. Banka dat by tak měla umožnit produkovat relevantní informace o stavu výzkumů, tendencích v jeho obsahu, metodách a dalších parametrech.

Sama práce na výstavbě banky dat a v budoucnosti zřejmě i její provoz *stimulují formulaci a řešení řady teoretických a metodologických otázek* výzkumu veřejného mínění. Využití těchto možností v rozvoji výzkumného procesu však nelze chápat jako automatismus. Banka dat musí být zapojena do racionalizačního procesu v složité interakci mezi potřebami výzkumného procesu a jejími možnostmi.

Nelze také opomenout vazbu mezi uspokojováním informačních požadavků politické praxe a vstupu banky dat do výzkumného procesu. Tyto dva momenty se vzájemně ovlivňují a podmiňují. Výsledek jednoho využití banky dat v racionalizaci výzkumného procesu vystupuje jako podmínka adekvátního uspokojení určitých informačních požadavků. Naopak podklady pro politickou praxi ukazují na životnost zjištěných údajů výzkumné práce, jsou specifickou kritikou výsledků výzkumné činnosti.

Předmět informačních procesů banky dat

Při stanovení koncepce databanky výzkumu veřejného mínění je nutno se za-

(5) Sekundární zpracování výsledků výzkumů veřejného mínění, uložených v bance dat, otevírá samozřejmě širokou metodologickou a metodickou problematiku otázek kumulace empirického poznání, srovnávání a syntézy údajů apod. Je nutno poznamenat, že existence banky dat není nutnou podmínkou pro provádění sekundárních analýz.

bývat jejím obsahem. Co vlastně bude banka dat obsahovat a co tedy od ní můžeme očekávat?

Problém obsahu banky dat, jejích informačních fondů není jen otázkou technickou, ale i problémem začlenění automatizovaného systému do určitého širšího kontextu, v tomto případě do kontextu *výzkumu veřejného mínění*.

Bezprostředním výsledkem realizační etapy výzkumu veřejného mínění je ta úroveň sociální informace, která je tradičně označována jako *empirická data*. Jaký je jejich charakter? Zcela jednoznačně je třeba odmítnout pozitivistické stanovisko, spojené s představami o tom, že souhrn výpovědí je možno chápat jako základ, východisko pro rozvoj teoretického poznání a že tato data jsou nezávislá na teoretickém poznání. Tato scestná představa byla již mnohokrát podrobena fundované kritice [Zich 1977; Rychtařík 1978 : 273].

Podívejte se podrobněji na strukturu empirických dat. Na rozdíl od běžných sociologických výzkumů je situace ve výzkumu veřejného mínění zdánlivě poněkud zjednodušená tím, že jde zatím zejména o „zjištění struktury odpovědi respondentů“ [Zich 1977 : 195].

Veřejné mínění tedy zkoumáme prostřednictvím výpovědí reflektujících individuální vědomí a odraz společenského bytí či vědomí v něm. Metodologické otázky související s kvalitou, genezí a gnozeologickou potencií tohoto typu dat byly podrobně rozebrány například v pracích F. Zicha [Zich 1974].

Z formálního hlediska lze v struktuře empirických dat odlišit *zkoumané jednotky* (dotazované respondenty) a *zjišťované proměnné* (zpravidla je můžeme ztotožňovat s jednotlivými otázkami či podotázkami dotazníku). *Pomocí výpovědí respondentů zachycených v datech indikujeme jejich vztah k určitému sociálnímu objektu* (vědeckotechnickému rozvoji, válce atp.). Zde upozorňujeme na stanovisko F. Charvát, který zdůrazňuje, že sociální vztahy nelze jednoduchým způsobem přiřadit k zjišťovaným proměnným. Připomíná, že „empirický popis společenské reality je v sociologickém poznání vázán na pojem proměnná...“ a dále „v konceptu sociologické proměnné je založena parcialita tradičního empirického pohledu na skutečnost“ [Charvát 1974].

Tuto skutečnost je možno doložit exemplárně i na další, vyšší rovině výsledků poznávacího procesu, která je obsažena přímo v závěrečných zprávách výzkumu, tj. v rovině *sociologicko-statistických faktů*.

Prvotní data jsou materiálem pro vytvoření agregovaných, shrnujících popisů výpovědí respondentů jako celku nebo jejich jednotlivých dílčích skupin. Pro obě úrovně informací o veřejném mínění je typické, že se opírají o znaky, proměnné jako stěžejní datovou strukturu. V případě prvotních dat jsou to hodnoty zjišťovaných proměnných u jednotlivých jednotek. Pro úroveň sociologicko-statistických faktů je využíváno celé řady syntetických statistických měr, jako jsou:

- relativní a procentní četnosti hodnot jednotlivých proměnných
- míry střední polohy a variability znaků
- statistiky, charakterizující statistickou vazbu mezi dvojicemi proměnných (např. asociační a korelační koeficienty).

Všechny tyto míry vycházejí z modelového předpokladu, že specifickým nošitelem sociologické informace v datech je proměnná, znak zkonstruovaný v procesu operacionalizace a realizovaný sběrem dat.

Sociologicko-statistické fakty vznikají v procesu *kritiky, výběru, sumarizování a syntézy* prvotních individuálních údajů. Jsou *převažujícím druhem sociologické informace v závěrečných zprávách výzkumů veřejného mínění*. V kontextu zpráv jsou však určitým způsobem *systematizovány, uspořádány* a vhodně *prezentovány* (textem, graficky nebo v tabulkách).

Závěrečné zprávy samozřejmě obsahují nejen jednoduché sociologicko-statistické fakty (např. procenta určité odpovědi na otázky dotazníku), ale i složitější fakty. Mezi ně patří například různé komparační výroky (srovnávající procento odpovědí na určitou otázku v různých sociálních skupinách) nebo výroky konstatující statistickou vazbu mezi určitými proměnnými. Tyto složitější informace jsou v některých případech *argumentovány a vysvětlovány* nebo *hodnoceny* z hlediska určitých norem, resp. předpokladů. Tímto způsobem jsou v praxi výzkumu veřejného mínění zařazovány do určité soustavy poznatků. Důležitým momentem je jejich vazba na systém hypotéz.

Není snad třeba dokazovat, že v běžné zprávě výzkumu není zachycena veškerá potenciální informace, obsažená v získaných prvotních datech. Obsah zprávy, vybrané sociologicko-statistické fakty jsou tak kompromisem mezi nutnou redukcí rozsahu poskytované informace a požadavku na úplnost informace. Zprávy obsahují jen zlomek potenciální odvoditelné informace v datech. Pro závěrečné zprávy je také typické, že jejich struktura se řídí obsahem jednotlivých prezentovaných proměnných.

Pro dlouhodobé a opakované využití údajů z výzkumů veřejného mínění se v bance dat uchovávají prvotní údaje. Empirická data zahrnují veškerou zjištěnou variabilitu jednotlivých proměnných (jež je specifickým odrazem rozmanitosti sociální reality) a mohou být vstupem k odvození potřebných informací. Vytváření a uchovávání bází údajů je možno efektivně organizovat podle jednotlivých zkoumaných proměnných. Elementární nositel empirické sociologické informace — proměnná — může být použit i k orientaci v obsahu závěrečných zpráv a při případných dalších syntézách údajů z výzkumů veřejného mínění. K postižení kontextu, v němž je určitá proměnná zjišťována a interpretována, patří do fondu banky dat i závěrečné zprávy z výzkumů.

Shrme-li úvahy o předmětu informační činnosti banky dat, můžeme konstatovat, že *fondy banky dat by měly zahrnout zejména data výzkumů a závěrečné zprávy*. Tento informační potenciál musí být samozřejmě vhodně uložen a musí k němu být vhodný přístup. *Osou přístupu k empirickým informacím o veřejném mínění je obsah jednotlivých zjišťovaných proměnných*.

Na tomto místě ještě musíme důrazně poznamenat, že samo uložení dat neznamena, že suma dat z mnoha výzkumů povede „automaticky“ k produkci komplexní obecnější sociologické informace. Souhrn dat je pouze „vstupem“ do složitého procesu odvození sociologické informace.

Při stanovení koncepce banky dat musíme také nutně vyjít z širšího pojetí informačních systémů. Vzhledem k jejímu celkovému zaměření a funkcím je možno charakterizovat koncipovaný informační systém jako systém *faktografický*. Jeho pracovním předmětem jsou zejména data z výzkumů veřejného mínění a výsledné informace, které mají charakter *sociologicko-statistických faktů*.

Informační procesy probíhají podle určitých pravidel, relativně přesně vymezených postupů. V některých případech je možno využít výpočetní techniky. Jde o ty případy, kdy je možno postup algoritmizovat. Adjektivum „automatizovaný“, který připojíme k dosavadnímu vymezení (informační faktografický systém) má ovšem nejméně dva aspekty: Prvý aspekt je spojen s *úrovní automatizace*, využití v daném konkrétním případě, a druhý aspekt se váže na *obsah automatizace*.

Z *hlediska různých úrovní automatizace* není uplatnění prostředků výpočetní techniky v sociologii nic nového. Sociologie jich již řadu let využívá systematicky při zpracování dat. Tento proces zahrnuje využití techniky při přípravě dat, vytvoření datových souborů určitého typu na počítači a zpracování dat

relevantními matematicko-statistickými metodami. Postupně se vyvinul celý směr metodologie analýzy dat, včetně vytváření speciálních programů pro potřeby sociologie, resp. společenských věd [Rehák 1982 : 69—74].

Jsou vytvářeny a využívány *univerzální* a *speciální* zpracovatelské soubory programů, které řeší základní úlohy práce s daty společenských věd a mají řadu rysů databankové technologie:

- při řízení vytvářených bází dat je systematicky využíváno idejí slovníků a adresářů dat
- uživatel, sociolog se nemusí zabývat strukturou složení dat, jeho pohled na data je dán v kontextu analýzy dat (jednotky, proměnné, podsoubory atp.)
- řízení činnosti systému je zpravidla realizováno vhodným uživatelským jazykem, který se blíží formulaci úloh analýzy dat.

V posledních letech můžeme sledovat stále intenzivnější pronikání databankové technologie do architektury těchto programů zejména v souvislosti s propojováním více programových systémů do určitých celků a s řešením složitějších úloh analýzy dat.

Druhý aspekt automatizace informačních procesů v koncipovaném informačním systému je spjat s obsahem automatizace. Zatímco v běžném pojetí se spokojujeme s automatizací procesu zpracování dat, resp. informací, v skutečně rozsáhlém a moderním systému tohoto typu musíme automatizovat i *informační procesy s metainformacemi*.

Docházíme tedy k tomu, že v podstatě rozšiřujeme předmět informační činnosti banky dat o další část — metainformace. Tento trend vytváření informací o informacích je vlastní celému procesu zvládnání nárůstu informací ve všech oblastech. Ukazuje se, že *na určitém stupni vývoje informačního systému dochází v důsledku jeho rozsahu a složitosti k objektivní nutnosti vytvořit systematicky informační systém (resp. subsystém) o daném informačním systému*. Tento vývoj byl již reflektován v případě databankových technologií (viz např. slovníky a adresáře dat, konceptuální schémata dat apod.). Obdobný přístup k budování rozsáhlého automatizovaného informačního systému je uplatněn i v případě statistických bank dat.

V. G. Afanasjev píše o metainformacích jako o zvláštnosti sociálních informací, která je staví do nejvyšší třídy. Podle tohoto autora jsou informace o informacích spojeny se skutečností, že člověk je schopen poznávat svou vlastní činnost a výsledky své práce a tak organizovat informační procesy [Afanasjev 1978 : 175].

Připomínáme, že se nejedná o nic nového. Běžně pracujeme s různými druhy pořádacích soustav, katalogů, číselníků, které jsou určitou zárodečnou formou metainformací.

V případě rozsáhlých obsahově složitě uspořádaných a variabilně využívaných informačních systémů musíme však mít k dispozici systematicky uspořádané informace o informacích. V našem případě je dána složitost uchovávaných fondů:

- a) dimenzemi dat a informací o veřejném mínění
- b) předpokládanými způsoby využití údajů, rozmanitostí přístupových cest k těmto fondům
- c) kontextem získaných údajů, výzkumným procesem a jeho jednotlivými částmi.

Bylo by samozřejmě možné využít pro vytvoření metainformačního subsystému banky dat klasické, neautomatizované prostředky (kartotéky, listkovnice, rejstříky apod.). Tento postup je však vhodný v případě, že máme relativně

méně složitou a méně obsahově rozmanitou bázi údajů a že očekávané využití lze předem přesně vymezit a omezit. Chceme-li založit flexibilní systém, musíme metainformaci zpracovávat a uchovávat prostřednictvím výpočetní techniky.

Na tomto místě se nabízí funkční rozlišení dvou termínů používaných zatím jako synonyma. Jde o termín „archiv sociologických dat“ a „banka sociologických dat“. Termín „archiv sociologických dat“ je vhodný jen pro případ automatizovaného faktografického systému, který získává, uchovává a zprostředkovává data výzkumů a využívá klasické katalogizační, klasifikační a archivační prostředky pro realizaci metainformačního subsystému. Jde tedy o případ, kdy data jsou například uchovávána v bázi dat, zpracováváné univerzálním souborem programů, ale informace o jejich obsahu, vazbách a dalších prvcích jsou uloženy v lístkovnici, kartotéce apod. Termín „banka sociologických dat“ resp. „databanka“ je vhodný pro případy, kdy se jedná o relativně *komplexní automatizovaný faktografický systém*, zahrnující i systematicky automatizovaný metainformační subsystém.(6)

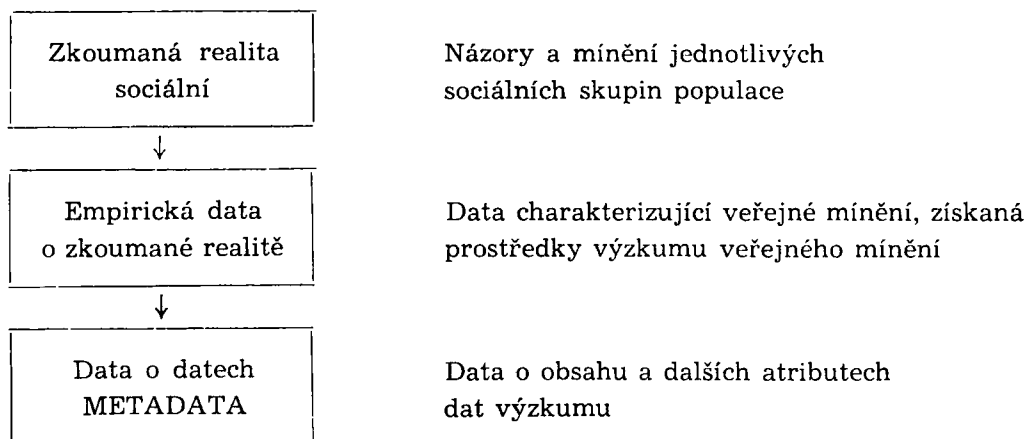
V případě banky dat výzkumů veřejného mínění bylo zvoleno řešení *uplatňující při automatizovaném zpracování metainformací databankové technologie* zejména ve formě disponibilního databázového systému.

Polytematický charakter výzkumů veřejného mínění jako celku také znamená značné nároky na celý *selekční systém banky dat*, umožňující pořádat i ukládat a posléze i vyhledávat potřebné informace.

Jaký je vztah mezi vlastním předmětem banky dat výzkumů veřejného mínění — *daty z výzkumů* — a metainformačními údaji? Je zřejmé, že struktura metainformací musí adekvátním způsobem odrážet vlastní objektový informační systém — výzkum veřejného mínění. Jaké jsou jednotlivé části informací o informacích v bance dat? Jak již bylo řečeno, klíčové místo mezi uchovávanými údaji z výzkumů veřejného mínění zaujímají *empirická data*, získaná v procesu výzkumu.

Je tedy evidentní, že tento fakt se musí odrazit i ve struktuře metainformací. Složku metainformací, která zobrazuje data výzkumů veřejného mínění, je možno ve shodě s literaturou označit jako *metadata* [Šoltéz 1980 : 539; Mezsáros 1979 : 473—481].

Vztah mezi zkoumanou realitou a touto komponentou metainformací je znázorněn schématem:

(6) Ve stati je banka dat chápána jako specifická součást širšího systému — výzkumu veřejného mínění — který funguje relativně nezávisle na její existenci. Není uvažována jako samostatná instituce.

Empirická data výzkumů veřejného mínění vypovídají o sociálně politické realitě — veřejném mínění. Jejich potenciálním obsahem jsou informace o veřejném mínění.

Metadata banky dat výzkumů veřejného mínění vypovídají o datech výzkumu, jejich obsahem je informace o datech výzkumu veřejného mínění.

Zatímco data výzkumu jsou získávána ve výzkumném procesu, jsou metadata vytvářena specifickými postupy v rámci zavádění údajů daného výzkumu do banky dat. Jsou vytvářena za účelem zobrazení obsahu a dalších atributů dat. *Klíčovým metodologickým problémem je pak konkrétní stanovení částí dat, která budou zobrazována a vymezení jejich příslušných atributů.*

Širší pohled a potřeba začlenění dat do souvislosti vyžaduje, aby v metainformacích byly zachyceny ostatní části informačního systému výzkumu veřejného mínění a jeho „okolí“. V různých koncepcích metainformačních systémů jsou k jádru metainformací — metadatům — přiřazovány informace o lidech, prostředcích, metodách, výstupech, uživateli apod. Volba zobrazovaných prvků tohoto informačního systému a jeho obsahu je další metodologickou úlohou, podmíněnou celkovým zaměřením projektovaného systému.

Z hlediska celkové koncepce lze fondy banky dat charakterizovat takto:

1. *Informační základna* — organizovaný a systematicky uspořádaný souhrn údajů a dat z výzkumů veřejného mínění. *Obsahem informační základny jsou trvale uchovávané a doplňované informace (data, fakty) o veřejném mínění občanů ČSSR.*
2. *Metainformační základna* — organizovaný a systematicky uspořádaný souhrn relevantních údajů o informacích, o prvcích a souborech informační základny a o vybraných člencích výzkumného a informačního procesu. Její obsah a uspořádání vyplývá z potřeby zabezpečit potenciálně rozmanité požadavky na přístupy k informacím o veřejném mínění. Metainformační údaje tak popisují jak výsledek výzkumného procesu, tak některé jeho základní prvky. *Obsahem metainformační základny jsou trvale uchovávané, doplňované a aktualizované informace o datech výzkumu veřejného mínění.*
3. Do fondů informačních systémů jsou dále zpravidla zahrnovány různé pracovní informace, soubory potřebné v jednotlivých informačních procesech. Tuto doplňující část fondů banky dat označujeme jako *technologické fondy*, tvořené pracovními a provozními soubory. *Pracovní fondy a soubory* jsou vytvářeny v procesu uchovávání a zpracovávání údajů jednotlivými funkčními subsystémy banky dat. Mají vesměs časově omezený charakter a mohou obsahovat informace nebo metainformace. *Provozní soubory* jsou vytvářeny za účelem realizace jednotlivých funkcí, zejména automatizovaných subsystémů. Obsahují trvale uchovávané systémové údaje, jednotný popis (schéma a subschéma) počítačových souborů, programy a příslušné počítačové procedury.

Uvedené rozdělení fondů banky dat na informační a metainformační základnu má úzkou spojitost s procesem uspokojování informačních požadavků pro politickou i výzkumnou praxi. Celý proces realizace požadavků na údaje o veřejném mínění můžeme rozdělit na tři základní fáze:

- a) *přípravnou*, v níž zadavatel spolu s obsluhou banky dat specifikuje informační požadavek;
- b) *realizační*, jejímž obsahem je řešení dvou základních úkolů zabezpečujících uspokojení informačního požadavku; prvním dílčím úkolem je *vyhledání relevantních údajů* prostřednictvím metainformací; druhým je pak *zpracování*

výstupní informace v závislosti na složitosti a charakteru informačního požadavku;

- c) *hodnotící*, zahrnující postupy, které umožňují připojení zpětnovazební informace o výsledcích činnosti banky dat do jejich fondů.

Tyto jednotlivé fáze je možno dále rozložit na jednotlivé relativně samostatné části, které jsou zpracovány na základě určitých metodik a procedur informační činnosti.

Struktura banky dat

V souvislosti s analýzou předmětu informační činnosti uvádí V. G. Afanasjev [Afanasjev 1978 : 211] jako jeden ze základních prostředků informační činnosti celou *soustavu jazykových, komunikačních prostředků*. Za rozhodující pak považuje živý, *přirozený jazyk*, který se vyznačuje řadou pozitivních vlastností, předurčujících jej pro využití i v rámci automatizovaných informačních systémů nebo pro zprostředkování výsledků činnosti těchto systémů. V automatizovaných informačních procesech jsou také využívány různé typy umělých, *formalizovaných jazyků*. Realizace banky dat vyžaduje následující druhy formalizovaných jazyků:

- a) *selekční* — k pořádání a vyhledávání uložených údajů
- b) *programovací* — k realizaci programových modulů
- c) *dotazovací* — k interakci s bázi údajů a k dotazům na obsah či postup při zpracování informačních požadavků
- d) *uživatelské* — k formulaci příkazů pro manipulaci s daty a k stanovení postupů analýzy dat
- e) *databázové* — související s použitým databázovým systémem a určeným pro popis údajů.

V informační činnosti musí být při zpracování údajů zachována určitá pravidla. V případě, kdy jsou prováděny kombinovaně intelektuální, manuální a technické operace, je nutno kodifikovat a standardizovat uspořádání těchto operací, návody k jejich provádění, specifikaci „vstupu“ dané činnosti apod. ve formě určité metodiky. Procesy, které je možno algoritmizovat a „svěřit“ počítačové technice, musí být zabezpečeny příslušnými programy. Obsahem těchto programů mohou být určité operace manipulace s údaji, prohledávání fondů a podobně.

Velkou třídou programů jsou také programy určené pro realizaci matematického vybavení — *metody matematicko-statistické analýzy dat*.

Technické prostředky bezesporu tvoří významnou podmínku fungování automatizovaného informačního systému. V první řadě se jedná o *počítač* a prostředky komunikace s počítačem. Pro realizaci automatizovaných informačních systémů se dnes využívá široká škála prostředků výpočetní techniky:

- počítače (střediskový počítač či minipočítač)
- periferní zařízení (terminály, rychlotiskárny, snimače děrných štítků, paměti — diskové, magnetopáskové)
- zařízení pro záznam dat na počítačová média (děrovače štítků či pásek, záznamníková zařízení na disketu či kazetu apod.)
- magnetické disky, pásy, kazety, diskety apod.

Mimo nich lze v řešení banky dat využít:

- technické prostředky pro speciální uchovávání údajů na mikrofilmové technice, popřípadě prostředky umožňující rychlou reprodukci dokumentů (rozmnžovací zařízení typu XEROX, čtecí zařízení mikrofišů apod.).

Konkrétní volba technických zařízení musí samozřejmě bilancovat požadavky daného informačního procesu a možnosti získání či použití daných zařízení.

Uspořádání všech uvedených prostředků — *technických, programových, metodických a jazykových* — do určitých jednotlivých dílčích informačních procesů musí odpovídat službám banky dat navenek pro uživatele.

Bylo by iluzorní se domnívat, že se podaří vybudovat banku dat hned od počátku jako široký a komplexní systém, plnící celou širokou paletu funkcí.

V procesu výstavby banky dat je nutné nejdříve vytvořit určitou relevantní a na daném stupni možností optimální sestavu informačních fondů, prostředků a postupů. Tato sestava musí být doplněna odpovídajícím *kádrovým zabezpečením a organizačním uspořádáním*.

Souhrn fondů banky dat, soustavu jazykových prostředků, metodik a programů, uspořádaných do určitých funkčních celků a technické zabezpečení, označujeme souhrnně jako *technologickou bázi banky dat*.

Banka dat jako celek tvoří vhodné spojení tří základních složek:

- a) technologické báze
- b) kádrového zabezpečení činnosti
- c) organizačního uspořádání.

Uvedená dekompozice umožňuje soustředit se při realizaci banky dat na nutné a nejpracnější části, spojené zejména s potížením *technologie informačních procesů*. Po zvládnutí technologie zpracování sociologických informací (resp. určitých druhů informací) je možno jednotlivé složky banky dat postupně upravovat, racionalizovat, optimalizovat a rozšiřovat za účelem zkvalitnění a rozšíření služeb, které může poskytnout. Rozčlenění banky dat na jednotlivé části umožňuje i její rozšiřování a vývoj.

Závěr

Uvedená koncepce banky dat výzkumů veřejného mínění byla ÚVVM při FSÚ v základních rysech realizována v letech 1982—1984. Stranické orgány uložily ÚVVM při FSÚ experimentálně ověřit možnosti jejího využití ve stranické práci. Banka dat pracuje od ledna 1984 a poskytuje stranickým a státním orgánům a vybraným vědeckým pracovníkům operativní informace o stavu a vývoji veřejného mínění populace ČSSR tak, jak byly zjištěny výzkumy realizovanými ÚVVM při FSÚ. V současné době se kolektiv pracovníků banky dat zaměřil na zkvalitnění a rozvoj poskytovaných služeb, včetně prohlubování poznatků o vztazích vznikajících mezi uživateli banky dat a zpracovateli požadovaných údajů o názorech a míněních občanů.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Sociální informace a řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1978.
- Andrejenkov, V. G. — Čeredničenko, V. A.: *K voprosu o sozdanii banka sociologičeskoj informacii*. Sociologičeskije issledovanija 1982, č. 1.
- Bisco, R. L.: *Data bases, Computers and the Social Sciences*. New York, Wiley — Interscience 1970.
- Cejpek, J. — Delikát, I.: *Automatizovaný systém právních informací. Některé zkušenosti z projektování a pokusné realizace*. Čs. inform. 1981, č. 1.
- Cejpek, J. — Holina, V. — Kohlman, J.: *Perspektiva automatizovaného systému novinářských informací*. Bratislava, SÚTI 1982.
- Compstat: *Proceedings in computational statistics — 6. symposium*.
- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
- Databázový systém AŠIS (Všeobecná část technického projektu)*. Praha, FSÚ — VVS 1983.
- Dvořák, P.: *Vybrané metodologické problémy výstavby banky dat výzkumů veřejného mínění*. Kandidátská disertační práce. Praha 1985.

- Charvát, F.: *Sociální vztahy a sociologické proměnné, metodologická úvaha nad koncepty stratifikace a mobility*. Sociologický časopis 1974, č. 6.
- Chvalovský, V.: *Banky dat*. Praha, SNTL 1984.
- Illner, M.: *K možnosti vytvoření archivu dat z výzkumů veřejného mínění (Interní materiál)*. Praha, ÚVVM 1977.
- Illner, M.: — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Illner, M.: *Faktografické informace v sociologii*. In: *Informatika v sociologii*. Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1982.
- Kovář, B.: *Věcné pořadí informací a selekční jazyky*. Praha, UVTEI 1981–1982.
- Krjučková, L. I.: *Opyt sozdanija i funkcionirovanija bankov sociologičeskich dannych*. In: *Problemy pererabotki i avtomatizirovannovo poiska sociologičeskoy informacii*. Moskva, ISI AN SSSR 1977.
- Melišková, J. — Fischer, J.: *K problematice budování statistické banky dat*. Statistika 1981, č. 12.
- Melišková, J. — Fischer, J.: *Přístupy k budování metainformačního systému v československé statistice*. Statistika 1982, č. 2.
- Mezsáros, L.: *K problematice integrace dat*. Statistika 1979, č. 11.
- Molčanov, V. I.: *Systemnyj analiz sociologičeskoy informacii*. Moskva, Nauka 1980.
- Rehák, J.: *Centrální evidence a archivace výzkumů veřejného mínění (Interní materiál)*. Praha, ÚVVM 1977.
- Rehák, J.: *Uživatelský pohled na programy pro zpracování sociologických dat*. In: *Informatika v sociologii*. Pardubice, Dům techniky ČSVTS 1982.
- Rehák, J.: *Data, statistika a sociologie*. Sociologický časopis 1981, č. 3.
- Smetáček, V.: *Trendy ve vývoji selekčních jazyků*. Praha, UVTEI 1982.
- Sundgren, Bo.: *Metainformácie v štatistických úradech*. Inf. syst. 1978, č. 3.
- Šoltéz, D.: *Bázy metadat — katalogy, slovníky a adresáře dat*. Inf. syst. 1980, č. 6.
- Šoltéz, D.: *Informačný systém o štatistickom informačnom systéme — základné vymedzenie a funkcie*. Statistika 1979, č. 6.
- Šoltéz, D.: *Metainformačný systém a navrhovanie dátovej zložky štatistického informačního systému*. Inf. syst. 1984, č. 3.
- Veselý, J.: *Informační metasystém banky dat a jeho význam*. Organizace a řízení 1984, č. 4.
- Zich, F.: *K problematice charakteru empirických dat v sociologickém výzkumu*. Sociologický časopis 1977, č. 2.
- Zich, F.: *Poznámky k problematice tvorby informačního systému o veřejném mínění pro potřeby politické praxe (Interní materiál)*. Praha, ÚVVM 1979.

Резюме

II. Дворжак: К концепции банка данных исследований общественного мнения

В статье освещается теоретико-методологическая проблематика создания банка данных исследований общественного мнения в ИИОМ при ФСУ.

В вводной части объясняется значение банка данных для информационной деятельности партии и в общих чертах характеризуется общественно-исторический контекст понимания и реализации банков данных.

В дальнейшем разделе определяются функции банка данных исследований общественного мнения применительно к политической практике и использованию в развитии социологии общественного мнения. В статье отмечается, что ключевым предметом информационных процессов, реализуемых банком данных, являются эмпирические данные — потенциальный носитель социологической информации. В увязке с данными рассматриваются и другие носители информации как составная часть информационных фондов банка данных.

В статье приводится и обосновывается мнение, согласно которому на определенной ступени развития информационной системы вследствие ее объема и сложности возникает необходимость создания систематически организованной системы информации о хранимых данных. Эта тенденция является также осью реализации банка данных исследований общественного мнения. В качестве основных методологических проблем характеризуются затем вопросы, связанные с пониманием объектов метainформационного описания и с определением регистрируемых свойств этих объектов. В данной связи различаются понятия «архив» и «банк данных» социологических сведений.

В последней части дается общая характеристика построения информационной и метainформационной базы банка данных и трех основных звеньев банка данных — технологической базы, кадрового обеспечения и организационной структуры.

Summary

P. Dvořák: On the Conception of the Data Bank in Public-Opinion Research

The paper presents information about theoretico-methodological problems connected with establishing the data bank of public-opinion research carried out by the Institute for Public Opinion Research affiliated to the Federal Statistical Office.

The introductory part throws light upon the significance of the data bank for the Party's informative activity and outlines the sociohistorical context of the conception and realization of data banks.

In the following part the functions of the data bank of public-opinion research are defined in relation to political practice as well as to the development of the sociology of public-opinion research. The paper also points out that empirical data — the potential bearer of sociological information — are the key object of information processes. In connection with the data, also other bearers of information are considered as a part of information funds stored in the data bank.

The paper brings forward and argues the view that, on a certain development level of the information system, its extent and complexity give rise to the objective necessity to form a systematically organized information system concerning the stored data. This trend also represents the axis of the realization of the data bank in public-opinion research. Questions connected with conceiving objects of meta-informative description and with defining the examined properties of these objects are then characterized as fundamental methodological problems. In this connection, a distinction is drawn between the concept of archives and that of the data bank of sociological data.

The concluding part outlines the arrangement of the information and meta-information basis of the data bank and delimits three basic components of the data bank — the technological basis, cadre reserves, and organization structures.

**K problematice hodnotových orientací
a ekonomického vědomí obyvatel ČSSR
v období intenzifikace národního
hospodářství**

**JIŘÍ LINHART
MILAN TUČEK
ALENA VODÁKOVÁ**

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

V uplynulých sedmi letech byla Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze realizována řada empirických šetření zaměřených na postižení změn ve vědomí lidí v období přechodu od extenzivního k intenzivnímu modelu rozvoje národního hospodářství. Nepochybně nejrozsáhlejším výzkumem tohoto typu bylo šetření *Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR*, které ústav realizoval ve spolupráci s Federálním statistickým úřadem v roce 1984 [viz Illner-Linhart-Vodáková-Tuček 1985]. Jedna z verzí tohoto šetření (tzv. verze TSS 84/2) postihovala též názory obyvatel ČSSR na sociální diferenciaci a umožňovala je analyzovat v závislosti na řadě jak objektivních sociálních charakteristik, tak dalších komponentů tzv. běžného vědomí obyvatel našeho státu. Výzkum byl reprezentativní pro obyvatelstvo ČSSR, ČSR a SSR a podchytil cca 4000 respondentů starších 15 let.

Rozsáhlému mikrocensovému šetření předcházela výzkum *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* z roku 1983, který rovněž na reprezentativním vzorku (české země a Slovensko(1)) sledoval analogické okruhy problémů a zároveň se více koncentroval na představy o konkrétních vývojových trajektoriích naší společnosti. Zužitkoval také metodologické zkušenosti z řady dílčích sond, realizovaných za účasti ÚFS ČSAV v letech 1979—1984 na závodech(2) a v břeclavském okrese. Tyto sondy neměly celostátní reprezentativní charakter, umožnily však analyzovat řadu problémů ve větším detailu a s přihlédnutím ke konkrétním podmínkám sledovaných závodů.

Spolehlivost závěrů vyvozovaných z výzkumů tohoto typu má pochopitelně své limity. Nejde jen o to, že obdobné šetření (používající statistické techniky sběru informací) zpřístupňuje jen ty nejvrchnější vrstvy tzv. běžného vědomí, které lze verbalizovat v průběhu rozhovoru. To jsou omezení dobře známá. Metoda statistického vyhodnocení výsledků (faktorová analýza či vícerozměrné škálování) dokonce může poodhalit roušku nad hlubinnějšími vrstvami vědomí lidí. Závažnější problém proto představuje nedostatek longitudiálního pohledu na vývoj vědomí, a to jak z hlediska sociálních skupin, tak jednotlivců. Problémem je i určitý nedostatek nosných teoreticko-metodologických konceptualizací problému; téma společenské změny a s tím spjatých změn ve stylu myšlení, v hodnotách, normách a uvědomělých potřebách patří u nás dosud k nejméně zpracovaným.

(1) Výběrový soubor zahrnoval cca 1500 osob v českých zemích a zhruba totéž množství na Slovensku. Výsledky v českých zemích nejsou však plně srovnatelné s výsledky na Slovensku, neboť mezi oběma výzkumnými akcemi uplynula téměř půlroční pauza.

(2) Šlo o výzkumy realizované v ČKD Praha (oddělení pro výzkum dělnické třídy ÚFS ČSAV), v ZPA Čakovice, n. p. Progotron, ve Vinohradské nemocnici, v obchodním domě Bílá labuť a v řadě menších provozoven terciárního sektoru (oddělení pro výzkum utváření socialistického způsobu života ÚFS ČSAV). Výzkum v břeclavském okrese realizovala Katedra teorie kultury FFUK za účasti některých pracovníků ÚFS ČSAV.

Konceptuální východiska výzkumů

Při koncipování uvedených výzkumů, v nichž ovšem aspekt přeměn vědomí v období přechodu k intenzifikaci národního hospodářství hrál jen parciální úlohu(3), jsme vycházeli z představy, že přechod od extenzivních k intenzivním formám rozvoje národního hospodářství není jen otázkou ryze ekonomickou, ale i složitým sociálním problémem, jehož řešení má úzké souvislosti s vědeckotechnickým rozvojem, organizací práce, tvorbou životní úrovně, způsobem života a bezprostředně se dotýká i problematiky společenského vědomí. Výrazně na to ostatně upozornily i závěry XXVII. sjezdu KSSS i XVII. sjezdu naší strany, v nichž byla opakovaně zdůrazněna nutnost koncipovat přechod k intenzivním formám národního hospodářství v jednotě ekonomických a sociálních, politických i ideologických aspektů a byl zvýrazněn aktivní podíl společenské atmosféry, společenského vědomí na přestavbě sociálně ekonomického mechanismu rozvoje národního hospodářství. Toto východisko bylo obsaženo nejen v závěrečných dokumentech obou sjezdů, ale i v politické zprávě přednesené Michaiilem Gorbačovem na XXVII. sjezdu KSSS: „Každá přestavba hospodářského mechanismu začíná, jak známo, přetvářením vědomí, odmítáním vžitých stereotypů myšlení i praxe, jasným pochopením nových úkolů“ [Gorbačov 1986].

Detailně, v plné jednotě teoretických i operacionálních přístupů nejsou dosud oba základní pojmy — „extenzivní“ a „intenzivní“ způsob rozvoje národního hospodářství — plně definovány. Již na počátku úvah o intenzifikaci národního hospodářství však bylo zjevné, že extenzivní způsob není jen otázkou alokace investic a využívání zdrojů, ale též určitou „filozofií“ sociálního rozvoje, určitou interpretací sociálních jistot, nakládáním s pracovní silou a jejím tvarováním do podoby odpovídající tomuto způsobu reprodukce základních ekonomických vztahů a struktur, určitým typům mzdové, vzdělanostní a v užším slova smyslu sociální politiky. Bylo zřejmé, že tyto principy jsou do určité míry součástí běžného života lidí, vstupují do představ o možných směrech dalšího rozvoje naší společnosti, právě tak jako do individuálních aspirací, přání a tužeb našich obyvatel. A vice versa: každý pokus o změnu národohospodářského mechanismu musí vážně počítat s vžitou praxí i zažitým způsobem myšlení jako s výraznou determinantou výběru vlastní strategie rozvíjení národohospodářské změny, podmiňující i efektivnost této přestavby i celý její průběh. Přestavba národohospodářského mechanismu proto musí objektivně zahrnovat nejen proměny ekonomické, ale i řadu zásahů do sociální sféry, do tvorby životní úrovně, způsobu života, valorizace pracovní síly apod.

Již *Soubor opatření* proto například počítal se zvýšením úlohy příjmů z hlavního zaměstnání v dynamice životní úrovně i celkového společenského postavení pracujících a jejich rodin. Diferencovaný podíl na tvorbě celospolečenských hodnot a zdrojů se tak měl (v souladu se socialistickou zásadou odměňování podle množství, kvality a společenské důležitosti vykonávané práce) daleko bezprostředněji než dosud promítnout do životní úrovně i způsobu života všech tříd a vrstev naší společnosti. Měl napomáhat vytváření společenské atmosféry příznivé pro prohlubování efektivnosti pracovní činnosti, zájmu o pracovní výkon, vyšší hospodárnosti, zavádění nové techniky a produkci takových materiálních hodnot a statků, které snesou srovnání se světovou špičkou. Od té doby se představy o konkrétní souvislosti ekonomického a sociálního dále prohloubily; hlavní smysl i směr těchto úvah však zůstává i nadále plně aktuální.

Bylo by jistě nesprávné, kdybychom předpokládali, že tak významné zásahy do stávajících mechanismů utváření způsobu života nejširších vrstev budou

(3) Výzkumy byly primárně zacíleny na postižení třídní struktury, úroveň sociálně třídní diferenciace a způsob života.

působit bezrozporně, jednoznačně a automaticky. Ne vždy musí být tyto relativně nové jevy (i když dlouhodobě uvědomované)(4) v naší ekonomice správně pochopeny a ne vždy musí jejich dopad na vědomí lidí působit ve směru posilování socialistického obsahu vědomí a upevňování socialistických společenských vztahů. Prosazování myšlenky intenzifikace ekonomiky a s tím spjatých momentů prohlubování společenské diferenciace závislé na individuálním výkonu a především efektivitě podniků, organizací i celých národohospodářských odvětví může proto na jedné straně narážet na řadu předsudků, jejichž společným jmenovatelem je rovnostářství a nízká náročnost na sebe i na fungování společnosti. Na druhé straně však může docházet i k ožívování starých, s buržoazními koncepcemi spjatých ideologií(5) i ke zvýšené akceptaci některých hodnot (například soukromého podnikání, rentierského způsobu života apod.), které byly v průběhu socialistické výstavby zatlačeny do pozadí a mají v současnosti již poměrně malé zázemí. Tak jako již mnohdy dříve, můžeme být i dnes svědky toho, že „přežívající se snaží znovu zachytit a upevnit v rámci nově vzniklé formy“.(6)

Je proto nutné věnovat pozornost nejen ideologicko-politickým souvislostem přestavby národního hospodářství, ale i dopadům tohoto procesu na vývoj individuálního, skupinového i celospolečenského vědomí a sledovat i širší, obecnější základy reakcí lidí na probíhající i nově zakládané intenzifikační procesy.

Komplexní postižení těchto složitých ideologicko-politických souvislostí se pochopitelně vymyká možnostem jakkoli rozsáhlého empirického šetření. Proto jsme se soustředili jen na vybrané problémové okruhy, na otázku hodnotových orientací, reprodukce determinant ekonomického postavení a úrovně mzdové diferenciace ve vědomí lidí, a to ve vzájemných vazbách a sociálně ekonomických souvislostech. I tak je ovšem výsledkem jen dílčí příspěvek k pochopení složité problematiky přeměny společenského vědomí ve složitém období přechodu k intenzivnímu modelu rozvoje naší ekonomiky, příspěvek, jehož závěry bude třeba podrobit mnohem subtilnější teoreticko-metodologické analýze, než to umožňuje poměrně krátký rozsah tohoto článku.

Problém hodnotových orientací

Dosavadní tempo prosazování myšlenek intenzifikace a mnohostranného zefektivnění celého společenského reprodukčního procesu nebylo zatím takové, aby podstatnějším způsobem ovlivnilo životní způsob širokých vrstev obyvatelstva. Proto i odraz intenzifikačních procesů ve vědomí lidí není dosud tak výrazný, aby celkově proměnil životní hodnoty směrem k pochopení nezbytnosti organického propojení socialismu s vědeckotechnickým pokrokem i s tím, co svého času J. Andropov nazval komunistickou civilizovaností (zahrnující dobrou organizaci práce, dokonalé fungování služeb, dopravy, zvládnutí všech problémů na vysoké technické a organizační úrovni), s myšlenkou ukázněné, tvořivé a společensky efektivní práce.(7)

(4) Boj proti nivelizačním tendencím a rovnostářství se u nás objevuje již po roce 1945 v souvislosti s diskusí o rozvoji znárodněných podniků, byl plně aktuální i v padesátých letech a doprovázel i diskuse o ekonomickém rozvoji šedesátých a sedmdesátých let. K problematice rovnostářství a koncepci „stejných žaludků, a tedy i stejných odměn“ se kriticky vyslovoval jak K. Gottwald, tak A. Zápotocký a poměrně záhy byl tento problém zaregistrován i teoretickou frontou [Kaigl 1952]. V souvislosti s bojem proti rovnostářství byl též akcentován problém výkonu jako základu odměňování.

(5) Může jít o laické derivace teorií tzv. „výkonové společnosti“, teorii „nové střední třídy za socialismu“, technokratismus apod.

(6) Marx v dopise Friedrichu Boltovi z 26. XI. 1871 [Spisy 1971 : 378].

(7) Odkazujeme zde též na široké pojetí kázně, obsažené ve vystoupení M. Gorba-

Tabulka 1. Pořadí hodnot za ČSR a SSR podle četnosti výskytu nejvyššího hodnoticího stupně (seřazeno podle českého souboru)

Pořadí za ČSR	Hodnotová položka	Pořadí za SSR
1.	mít děti a možnost věnovat se jejich výchově a zajistit jim dobrý život	3.
2.	žít ve světě bez vykořisťování	2.
3.	žít ve šťastném manželství, třeba i ve skromných poměrech	5.
4.	být dobrým příkladem svým dětem a svému okolí	1.
5.	mít někoho blízkého, o koho se člověk může opřít	8.
6.	žít a pracovat ve zdravém a hezkém prostředí	7.
7.	žít ve společnosti, kde jsou si lidé rovni	4.
8.	umět si se vším poradit (zařídit, spravit, udělat)	13.
9.	mít zajímavou práci	9.
10.	hodně vydělávat	15.
11.	dobře vycházet s lidmi	6.
12.	odvádět požadovaný výkon a mít pověst dobrého pracovníka	10.
13.	vytvářet práci trvalé hodnoty pro společnost	12.
14.	pracovat pro splnění cílů socialismu	11.
15.	dosáhnout špičkové úrovně ve svém oboru	14.
16.	mít dost času na své záliby a koníčky	20.
17.	mít vzor pro své jednání, pro život	16.
18.	žít ve společnosti s vysokou technickou úrovní	17.
19.	dosáhnout společenského uznání	21.
20.	výhodně se oženit (provdat)	18.
21.	žít tradičním způsobem v soukromí a rodinném životě	19.
22.	mít nějaký majetek a nebýt moc závislý na příjmu ze zaměstnání	29.
23.	vědět o nejnovějších poznatcích ve vědě a technice	23.
24.	mít dobré znalosti o kultuře, historii, umění apod.	22.
25.	plnit své povinnosti a nemuset dělat nic navíc	25.
26.	mít možnost samostatně podnikat	27.
27.	zastávat v práci vedoucí místo	28.
28.	mít možnost ovlivňovat veřejné záležitosti	26.
29.	žít „pro sebe“, být co nejméně závislý na lidech a společnosti	30.
30.	věřit v boha a žít podle náboženských zásad	24.

Pramen: *Diferenciační procesy a perspektivy vývoje naší společnosti*. ÚFS ČSAV 1983.

Pozn.: U hodnot zařazených do první desítky podíl nejvyššího stupně přesahuje obvykle 50 % odpovědí, u poslední desítky pak klesá pod 10 %. Často je však výrazně zastoupen druhý nejvyšší stupeň (např. u položky „mít možnost ovlivňovat veřejné záležitosti“).

Tato skutečnost se projevuje i v hodnotových orientacích. Hodnoty socialismu, sociální spravedlnosti a rovnosti všech lidí jsou téměř univerzálně sdíleny(8) ve všech třídách a sociálních skupinách (viz tabulka 1). Naproti tomu hodnoty jako „žít ve společnosti s vysokou technickou úrovní“, „vědět o nejnovějších poznatcích z vědy a techniky“, „vyznat se v historii a umění“ i hodnota „aktivně se podílet na řízení společnosti“, jsou dosud akcentovány nepoměrně méně a jen menší částí populace. Hodnoty typické pro starou kapitalistickou společnost (např. hodnota soukromého podnikání, rentierského života apod.) se dostaly pod tlakem pozitivních přeměn probíhajících v naší spo-

čova z 12. 4. 1985 na setkání s vedoucími průmyslových sdružení a podniků. Kázeň zahrnuje „vysokou kulturu výroby i železnou technologickou kázeň... a samozřejmě pracovní kázeň“.

(8) Tento okruh celospolečenských hodnot můžeme ještě dále rozšířit o důležitou hodnotu života v míru, života ve společnosti se stabilizovanou životní úrovní, plně zabezpečenými sociálními jistotami a stabilizovanou sociální, ekonomickou a politickou situací.

lečnosti až na samý konec pomyslného hodnotového žebříčku naší populace. Počet osob, které se k ní hlásí, je dnes již poměrně malý.

Struktura životních hodnot tak, jak ji známe z opakovaných výzkumů z uplynulých dvou let [podrobněji viz Linhart-Vodáková 1986], svědčí o tom, že do centra pozornosti se zatím dostaly spíše hodnoty charakteristické pro vzrůst nároků na možnosti seberealizace než ty, které odrážejí vzrůstající aktivitu při řešení naléhavých otázek dneška či větší náročnost na sebe sama. I když počet osob objektivně a výrazně se podílejících na výstavbě naší socialistické společnosti je značný a ve srovnání s kapitalistickými společnostmi je neobyčejně vysoký i podíl osob uvědoměle se hlásících k angažovaným životním hodnotám (a to jak v práci, tak ve veřejném a osobním životě), nelze přehlédnout, že hodnoty klidné, nevzrušivé, přiměřeně zajímavé práce jsou univerzálněji rozšířeny než například hodnota „dosáhnout špičkové úrovně ve své práci (oboru)“ (9).

Základním modelem vztahu k práci se dosud nestalo úsilí o maximální efektivitu vlastní činnosti. Pro další vývoj je směrodatná snaha o solidní, spolehlivý pracovní výkon, který nenarušuje ani kolektivní normy výkonnosti uvnitř pracovního kolektivu, ani realizaci ostatních, zejména rodinných sociálních rolí. V současné době nelze ani říci, že by vlastnost „orientovat se na dosažení špičkových pracovních výkonů a standardů“ byla nějak výrazněji oceňována ze strany pracovních kolektivů. Ve výzkumu dvou pražských závodů z počátku osmdesátých let bylo například zjištěno, že takto orientovaní pracovníci nejsou obvykle lidmi požívajícími mimořádnou úctu a prestiž uvnitř pracovního kolektivu (10). Ta se koncentruje spíše na osoby lidsky vyzrálé, tolerantní, respektující názory a standardy převládající v daném kolektivu, osoby orientované na solidní pracovní výkon, podložený profesionálními schopnostmi a zkušenostmi. Tyto výsledky jsou přirozeně pouze fragmentární a založené na příliš malém vzorku, než aby bylo možné zevšeobecňovat. Bylo by však vhodné i tuto problematiku intenzivně zkoumat, neboť lze předpokládat, že struktura sociopreferenčních vztahů v pracovní skupině, právě tak jako z toho vyplývající mechanismy sociální kontroly, jsou důležitým stimulem k pracovnímu výkonu.

Není ostatně bez zajímavosti, že sama orientace na určité typy výkonů má velmi výrazné zakotvení v hodnotových orientacích naší společnosti; k jednotlivým typům orientace na výkon se váží zcela odlišné konfigurace hodnot. Jak vyplývá z výsledků faktorové analýzy baterie hodnot ve výzkumu *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* (z roku 1983), orientace na dosažení špičkové pracovní úrovně ve svém oboru je na jedné straně asociována s komplexem tzv. seberozejových životních hodnot (viz faktor III v tabulce 2), na straně druhé pak s hodnotami orientovanými spíše na dosahování vysokého a pracovními problémy neotřesitelného životního standardu a zajištění společenské úspěšnosti (faktor II). Korelace mezi oběma těmito syndromy životních hodnot je sice pozitivní, avšak poměrně malá ($R = -0,171$), což vytváří možnost dalekosahajících rozporů v samotné interpretaci smyslu a společenského vyústění špičkové pracovní výkonnosti. „Idealistickými“, výrazně seberozejově zaměřenými interpretacemi počínaje a ryze utilitárními, „statusově“ a „kon-

(9) Ještě menší je počet osob, které o to skutečně usilují. Na základě údajů z výše uvedených celostátně reprezentativních výzkumů jej lze odhadnout na 10–20 % ekonomicky aktivních. V šetření TSS 2/84 odpovědělo 14,5 % ekonomicky aktivních, že usilují o špičkový pracovní výkon.

(10) Nejsou však ani nadprůměrně odmítáni; úsilí o špičkový výkon je zřejmě pokládáno spíše za soukromou záležitost než za něco, na co by měl kolektiv reagovat [Linhart a kol. 1980].

Tabulka 2. Faktorová analýza baterie hodnot (beta váhy a v závorce faktorové zátěže)*)

Hodnota	Faktory			
	I	II	III	V
odvádět požadovaný výkon a mít pověst dobrého pracovníka	.110 (.525)	.072	-.047	-.025
dosáhnout špičkové úrovně ve svém oboru	-.009	.200 (.410)	-.192 (— .676)	-.118 (— .159)
plnit své povinnosti a nemuset dělat nic navíc	.032	.052	.008	.212 (.437)
mít děti a věnovat se jejich výchově	.265 (.709)	-.042	.001	.035
žít ve šťastném manželství	.203 (.652)	-.075	.005	.061
dobře vycházet s lidmi	.142 (.548)	-.019	-.004	.026
žít pro sebe, být co nejméně závislý na společnosti	-.048	.045	-.002	.175 (.411)
výhodně se oženit (provdát)	.012	0.72	.009	.194 (.440)
být dobrým příkladem dětem a svému okolí	.271 (.713)	.066	.007	-.018
mít vzor pro své jednání, pro život	.018	-.029	-.004	.138 (.145)
mít zajímavou práci	.063	.042	-.024	-.120 (— .162)
dosáhnout společenského uznání	-.015	.145 (.415)	-.116 (— .557)	.039
zastávat v práci vedoucí místo	-.043	.146 (.407)	-.042	.058
hodně vydělávat	-.019	.317 (.618)	.027	.040
mít nějaký majetek a nebýt závislý na příjmu	-.060	.188 (.434)	.012	.178 (.433)
umět si se vším poradit (zařídít, spravit, udělat)	.039	.182 (.473)	.026	-.022
mít dobré znalosti o kultuře, historii, umění apod.	.057	-.106 (— .033)	-.173 (— .639)	.029
vědět o nejnovějších pokrocích ve vědě a technice	-.040	-.143 (— .026)	-.429 (— .816)	-.013
žít ve společnosti s vysokou technickou úrovní	-.057	.052	-.149 (— .630)	-.013
věřit v boha a žít podle náboženských zásad	.055	-.049	-.013	.213 (.424)
žít tradičním způsobem v soukromí a rodinném životě	.075	-.049	.016	.228 (.450)

*) Faktorové zátěže a beta váhy byly získány metodou hlavních os a rotací OBLIMIN ($\delta = 0,00$). Faktorové zátěže odpovídají projekci korelační matice do faktorové struktury. Poznámka: Uvádíme pouze část faktorové analýzy. Ze získaných 7 faktorů jsou zde jen ty, které se vztahují k typům pracovního výkonu. Výsledky jsou pouze za ČSR. Pramen: Archiv výzkumu: *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*. ÚFS ČSAV 1983.

sumně“ zacílenými orientacemi konče. Snaha o dosažení dobrých znalostí z přírodních, technických a humanitních věd, život v technicky vyspělé společnosti, společenské úspěšnosti, ale také vysokého výdělku, zastávání řídicí funkce apod., jsou hodnotami, které se poměrně výrazně spojují s orientací na špičkový pracovní výkon a toto propojení tvoří základ, z něhož se odvíjejí další, odvozenější systémy životních hodnot a pracovních preferencí.

Orientace na stabilní pracovní výkon zakládající pověst dobrého pracovníka, má své hodnotové zakotvení především v komplexu tzv. rodinných hodnot včet-

ně tradičních, hodnot dobrých mezilidských vztahů, hodnot poměrně klidného a nevzrušeného životního běhu. Naproti tomu orientace na „plnění jen svých pracovních povinností“, spojená s odmítnutím „práce navíc“, je spojena v hodnotové oblasti s řadou hodnot téměř asociální povahy (např. „žít jen pro sebe“, „mít nějaký majetek a nebýt závislý na příjmu ze zaměstnání“), podceňováním řady hodnot obecně sdílených v populaci (např. hodnoty zajímavé práce a vytváření pozitivních vzorů pro mladou generaci a nejbližší sociální zázemí) i zvýšeným akcentem na některé vysoce tradiční hodnoty a vzory života (např. náboženské povahy). Ostatně i sama hodnota rodiny a manželství je u těchto osob interpretována poněkud odlišně, je poměřována ve větší míře i „výhodností“, tedy kritériem, které u převládající populace silně ztratilo na závažnosti.

Vidíme tedy (podrobněji viz tabulka 2), že orientace na špičkový výkon je spojena především s řadou hodnot, které samy o sobě nejsou v populaci právě běžné, respektive jsou sdíleny jen menší částí populace. Jsou to však zároveň hodnoty, jejichž sociální relace není jednoduchá, nese v sobě často akcent na změnu práce, je často vázána i na kritičtější hodnocení existujících podmínek života. Ve výzkumu v břeclavském okrese bylo například zjištěno [Matějů-Linhart 1983], že lidé orientovaní na špičkový výkon jsou všeobecně kritičtější než ostatní a tato kritičnost se nevztahuje jen na oblast práce, ale i služeb a dalších aspektů života v lokalitě.

Z uvedených výsledků je rovněž patrné, že orientace na standardní výkon zřejmě podle názorů respondentů nejsnáze vede k jakémusi druhu užitečné rovnováhy mezi pracovními a rodinnými povinnostmi a v tomto směru představuje i určitý modus vivendi běžného života. V současné době proto nelze asi předpokládat, že se úsilí o dosažení špičkového pracovního výkonu stane dominantním rysem hodnotových orientací pracujících. Důvody spočívají jak ve struktuře společenského vědomí obecně (konkurujícími momenty jsou zde výrazná orientace na rodinu a částečně i na volný čas, zejména u mladších lidí), tak i v objektivním stavu rozvoje práce samé. Ta zatím stále ještě obsahuje mnoho komponentů rutinních, fyzicky náročných činností málo rozvíjejících intelektuální potence člověka. Existují ostatně práce, jejichž samotný obsah ani neumožňuje krystalizaci určitějších představ o špičkové pracovní výkonnosti.

V současné době jde proto stále ještě o něco jiného: o posílení vědomí vzájemné propojenosti mezi rolí pracujících jako kolektivního vlastníka výrobních prostředků a jeho dílčími rolmi pracovníka, spotřebitele a občana, o posílení vědomí souvislosti mezi možnostmi tempa rozvoje individuální životní úrovně a konkrétní každodenní práci v závodech, ve školách, v obchodě apod. Jde o to, aby do vědomí lidí proniklo poznání, že rozvoj životní i kulturní úrovně není realizovatelný jen pomocí individuálního výkonu či privatizovaných forem rozvoje životní úrovně (např. prostřednictvím individuální šetrnosti, samozásobitelství, nevyužívání služeb apod.), ale rozvíjí se především zvyšováním produktivity celospolečensky organizované kolektivní práce, pomocí vyšší efektivity a hospodárnosti celých odvětví, podniků, dílen a celé společnosti. Jde o to, aby hodnoty, které populace sdílí, pokud jde o rodinné hospodaření (např. šetrnost, pile, péče o kvalitu odevzdávané práce), byly stejnou měrou, byť v jiných formách uplatňovány i vůči kolektivnímu, celospolečenskému vlastnictví.

Hodnocení dosažené úrovně rozvoje naší společnosti

V předcházející části jsme se již zmínili o tom, že v hodnotových orientacích zdůrazňují pracující zejména ty momenty socialismu, které souvisejí se stále se rozšiřujícím spektrem životních jistot a možností společenského uplatnění

každého jednotlivce, méně již aspekty ekonomické efektivity a technického rozvoje. Je zajímavé, že toto vidění společnosti nachází svůj korelát i v hodnocení dosažené úrovně rozvoje naší společnosti. Ve výzkumu *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti* jsme požádali respondenty, aby srovnali naši republiku s dalšími vyspělými evropskými státy z hlediska sociálních jistot, životní úrovně a kvality životního způsobu, rozvoje techniky, dodržování pracovní disciplíny a efektivity národního hospodářství. Výsledky poměrně jednoznačně ukázaly, že hodnocení je velmi příznivé, pokud jde o dosaženou úroveň sociálních jistot, životní úroveň i kvalitu životního způsobu, avšak poněkud skeptické, pokud jde o dynamiku rozvoje výrobních sil, vědy a techniky, účinnost národního hospodářství a zejména dodržování pracovní disciplíny.

Míra kritičnosti vůči dosaženému stupni efektivity našeho národního hospodářství i vybavení podniků moderní technikou stoupá s výší vzdělání, výrazná je u inteligence, ale i u kvalifikovaných dělníků. Tyto sociální skupiny si častěji uvědomují existenci mobilizovatelných rezerv. Respondenti, kteří se staví ke skutečnosti nejkritičtěji, vyjadřují současně největší důvěru v možnosti zlepšení.

Celkově optimistické vyznění srovnání ČSSR s ostatními vyspělými zeměmi Evropy z hlediska výše uvedených charakteristik je podporováno i představou o značných, byť nelehko mobilizovatelných rezervách dynamizace naší ekonomiky. Například na otázku: „Máte pocit, že v současné době jsou u nás možnosti jak zvýšit produktivitu výroby a efektivitu celého našeho národního hospodářství?“ odpovědělo přibližně 25 % dotázaných, že „je řada možností k rychlému zlepšení“, 44 % uvedlo, že možnosti existují, avšak „půjde to pomalu“, a jen 6 % nevidí žádné možnosti zlepšení. Zbývající čtvrtina dotázaných osob neměla na věc názor. Přitom je zajímavé, že převážná část respondentů spatřuje nástroje zlepšení spíše v oblasti ekonomické, politické, morální a sociokulturní, než v pronikání vědy a techniky do výroby a způsobu života. Zhruba 31 % dotázaných v ČSR se přiklání k názoru [Archiv 1983], že rozhodujícím úkolem je prosadit vědu do výroby a řízení, avšak 50 % předpokládá, že jsou důležité jiné faktory než ty, které jsou spjaty s vědou a technikou. Nejvýrazněji se optimismus v hodnocení mobilizovatelných rezerv projevuje v názorech na možnosti vlastního pracoviště. Na otázku: „Když se zamyslíte nad tím, jak se pracuje ve vašem podniku, domníváte se, že by bylo možné bez dalších investic, bez nové techniky, se stejným počtem pracovníků, zkrátka s tím co máte k dispozici, odvést více kvalitní práce?“, odpovědělo 25,4 % „určitě ano“, 33,8 % „spíše ano“, 28,2 % „spíše ne“ a jen 12,6 % „určitě ne“.

Na Slovensku, kde jsou názory na dosažený stupeň rozvoje optimističtější než v ČSR, je též více dotázaných přesvědčeno o možnostech rychlého řešení našich problémů (25 % v ČSR proti 32 % v SSR). Na Slovensku jsou též pozitivní změny více spojovány s pronikáním vědy a techniky do výroby a řízení, než v ČSR.

Vcelku lze říci, že existující struktura hodnotových orientací i hodnocení stávajícího stavu jak v ČSR, tak v SSR, je dobrým rámcem pozitivní identifikace občanů s naší společností. Společnost, o níž předpokládají, že jim dobře zajišťuje životní jistoty, možnost podílet se na řízení i životní úroveň srovnatelnou s vyspělými zeměmi, se jim jeví také jako společnost, která jim umožňuje žít převážně dle jejich představ, mít život „ve svých rukou“ (11).

(11) Například ve výzkumu jedné z pražských nemocnic (1984) uvedlo 51,7 % dotázaných, že žije dle svých představ, u zhruba 30 % pak převládá pocit, že se více či méně musí stále něčemu přizpůsobovat, pocit, který je typičtější pro ženy a vyvěrá do značné míry z jejich většího podřízení tlaku rodičovské role. Obdobné výsledky přinesl i starší výzkum v dělnickém prostředí (1980).

Z tohoto hlediska pak snad není tak důležité, že pokud jde o technickou úroveň práce či ekonomickou efektivitu se situace již nejeví tak optimálně, neboť tyto hodnoty jsou akceptovány zatím jen zčásti a neúplně. Tam však, kde jsou trvalou součástí životní orientace, vzrůstá i kritičnost vůči společnosti i náročnost na sebe samého. Kritičnost však převážně (pokud lze soudit z dosavadních výzkumů) nemá destruktivní charakter, ale je zaměřena na mobilizaci vnitřních rezerv a hledání nových cest aktivního přístupu ke skutečnosti.

Problém determinant sociálního postavení

Procesy sblížování tříd a sociálních skupin, typické pro socialistickou společnost, vyúsťují v novou kvalitu diferenciací, která odráží na jedné straně objektivní rozrůzněnost z hlediska vlastnictví a dělby práce (např. ve výrobě, mimo výrobu, dále práce fyzická, duševní, řídicí, výkonná apod.), na druhé straně pak individuální přínos jednotlivců a kolektivů k rozvoji společnosti. Komplexním řešením vzájemného vztahu různých stránek této diferenciací a jejich oprávněnosti v podmínkách současné etapy socialistické výstavby se zabýváme při jiné příležitosti [Charvát a kol. 1985]. Zde se soustřeďujeme pouze na odraz těchto problémů ve vědomí lidí.

Z výzkumů, o nichž jsme již referovali, vyplývá, že jak pokud jde o hodnocení současného stavu, tak pokud jde o žádoucí stav, prohlubuje se vědomí významu pracovního výkonu (ať již individuálního nebo kolektivního) pro postavení jednotlivce ve společnosti, přičemž (zejména pokud jde o žádoucí stav) jsou zatlačovány do pozadí takové faktory, jakými jsou věk, pohlaví, rozdíl mezi městem a venkovem apod.

Pokud jde o současný stav, většina lidí se domnívá, že společenské postavení odpovídá především vzdělání a dosaženým pracovním výsledkům, dále výkonu společenských a politických funkcí a výsledkům pracoviště. Naproti tomu za téměř nepodstatný je v tomto směru považován vliv bydliště, sociálního půvo-

Tabulka 3. Faktorové zátěže (beta váhy) baterie otázek. Na čem záleží a na čem by mělo záležet sociální postavení člena společnosti a hodnocení jednotlivých položek

Položka	Na čem záleží (faktory)			Σ	Na čem by mělo záležet (faktory)		Σ
	I	II	III		I	II	
příslušnost k třídě, sociální skupině	0,01	0,18	-0,01	2,2	0,13	0,03	2,9
vzdělání a kvalifikace	-0,02	0,09	0,11	1,7	0,02	0,28	1,6
práce ve výrobě (mimo výrobu)	-0,09	0,37	-0,00	2,5	0,16	0,05	2,9
pracovní výsledky	-0,06	-0,02	0,66	1,7	-0,08	0,48	1,3
fyzická/duševní práce	-0,08	0,38	-0,01	2,5	0,12	0,03	2,9
bydliště na venkově, ve městě	0,04	0,17	-0,01	2,9	0,20	-0,04	3,4
sociální původ	0,22	0,00	-0,02	2,7	0,22	-0,03	3,3
vedoucí/podřízený	0,34	-0,07	0,02	2,1	0,12	0,06	2,7
výsledky pracoviště	0,08	-0,08	0,26	1,9	-0,02	0,32	1,7
výkon politických a společenských funkcí	0,22	-0,10	0,05	1,8	0,07	0,07	2,5
pohlaví (muž, žena)	0,23	-0,03	0,01	2,7	0,21	-0,09	3,4
stáří (věk respondenta)	0,17	-0,02	0,04	2,6	0,11	-0,01	3,1
průměr	/	/	/	2,3	/	/	2,6

Pozn.: Σ udává vážený průměr ze čtyřbodové škály, kde 1 je nejvyšší důležitost, 4 nejnižší důležitost.

Pramen: TSS 84/2

du, věku a pohlaví, právě tak jako okolnost zda jde o pracovníka ve výrobě či mimo ni, fyzickou či duševní práci. Pokud jde o žádoucí stav, jsou výsledky obdobné (viz tabulka č. 3), přičemž se závislost na pracovních výsledcích jednotlivce i pracoviště a vzdělání ještě zvyrazňuje. Kromě vzdělání a pracovních výsledků je ještě přiznávána určitá oprávněnost diferenciací podle postavení v hierarchii řízení a podle výkonu společenských a politických funkcí. Ostatní dimenze nejsou významné. Porovnáme-li představy lidí o tom, jaká společnost je a jaká by z tohoto hlediska měla být, vidíme, že ve vědomí se prosazuje na jedné straně představa o posilování principu výkonu v životě lidí, na druhé straně pak představa o stále se zužující sféře determinant sociálního postavení, o žádoucím „odumírání“ sociálních dopadů dělby práce, vlivu sociálního původu, sociálních rozdílů mezi městem a venkovem, ženami a muži apod.

Jestliže při hodnocení dosažené úrovně rozlišuje společenské vědomí zhruba tři velké skupiny vlivů a determinant (12), které relativně nezávisle a s různou intenzitou ovlivňují společenské postavení jednotlivce — výkon a vzdělání, pozici v hierarchii řízení (a s tím spojenou angažovanost v politických a společenských funkcích), věk a pohlaví, příslušnost ke třídě a zapojení do společenské dělby práce, pak u žádoucího stavu se tato struktura dále zjednodušuje, a lze rozlišit pouze dvě skupiny determinant.

Uvedené výsledky představují ovšem spíše určitou interpretaci principu rovnosti a spravedlnosti než odraz reálného stavu. Rozdíly založené na pracovních výsledcích a v určité míře i na vzdělání a podílu na řízení jsou pokládány za společensky oprávněnější než ty, které jsou vázány na věk, bydlení ve městě či na venkově, práci ve výrobní či nevýrobní sféře. S tímto postojem souvisí například údaje a preferencích vzdělání dětí a koneckonců i objektivní údaje o přihláškách na střední a vysoké školy. Naproti tomu údaje o postojích k faktorům ovlivňujícím výši mzdy ukazují daleko složitější situaci. Vzdělání hraje v těchto konceptech menší roli než například fyzicky namáhavá práce, nebo dokonce věk a pohlaví. V samotném vědomí se tak projevuje řada rozporů.

Příznačné je, že pouze necelých 24 0/0 dotázaných z ČSR (na Slovensku 19,8 0/0) přikládá vzdělání velký význam v systému životních hodnot, zatímco téměř stejný počet osob (v ČSR 18,8 0/0, na Slovensku 25,2 0/0) mu nepřisuzuje téměř žádnou hodnotu. Hodnota vzdělání by měla být podstatně více akceptována, pokud by ve vědomí lidí měla skutečně výše zmíněný význam pro společenské uplatnění.

Ve struktuře navrhovaných i odhadovaných mezd (viz tabulka č. 4) výše mzdy sice rámcově koresponduje s předpokládaným průměrným vzděláním v posuzovaných profesích, hlubší analýza však ukazuje, že jak při posuzování (odhadu) skutečného stavu, tak při volbě optimální průměrné mzdy, lidé respektují zcela odlišná kritéria a hlediska. Výsledky faktorové analýzy i detailní rozbor konkrétních položek například ukázaly, že v myšlení lidí (a zcela oprávněně) je dosud hluboce zakotvena myšlenka vysokého oceňování těžké, namáhavé práce, spjaté s riziky, jejíž společenská užitečnost je mimo jakoukoli pochybnost (13).

Samostatnou skupinou jsou i typicky ženská povolání (reprezentovaná ve výzkumu učitelkou mateřské školy, učitelkou na základním stupni, prodavačkou apod.), pro něž — jak ukážeme — platí zcela specifická pravidla odhadu mezd, a to jak skutečných, tak navrhovaných a pokládaných za sociálně spravedlivé.

(12) Technicky jsou identifikovány faktorovou analýzou, jejíž výsledky jsou uvedeny v tabulce č. 3. Pro interpretaci mají význam absolutní hodnoty beta-vah. Hodnoty vyšší než (0,15) mají rozhodující vliv na interpretaci faktoru.

(13) Hornická práce je velmi vysoce ceněna všemi sociálními skupinami.

Tabulka 4. Přehledová tabulka platových diferenciací (čistý příjem) mezi socioprofesionálními skupinami (standardizace na průměr ze seznamu položek a absolutní hodnoty)*

	„správný“ příjem standardizace hrubý		„skutečný“ příjem standardizace hrubý		rozíl	„správný“ „skutečný“
zemědělský dělník	-1.7	2789	-2.6	2458	0.88	297.7
popelář	-2.3	2625	-2.0	2606	-0.39	12.4
nekvalifikovaný dělník	-4.1	2233	-3.7	2104	-0.41	110.1
zedník	-0.8	3001	-0.6	2999	-0.22	-15.1
kvalifikovaný dělník	-8.1	3147	-1.1	2851	0.87	282.9
horník	8.0	5145	7.5	5379	0.62	-242.3
mistr	+0.5	3326	-0.3	3054	0.93	264.0
pomocná kancelářská síla	-6.0	1786	-5.2	1686	-0.84	105.0
agronom	0.0	3210	-0.4	3055	0.45	141.8
úředník	-2.7	2555	-2.6	2408	-0.13	135.4
učitelka MŠ	-3.7	2323	-3.8	2074	0.10	243.8
učitel SŠ	-0.9	2988	-1.3	2782	0.38	178.3
ředitel podniku	5.4	4554	8.1	5652	-2.61	-1086.6
konstruktér	1.5	3619	0.4	3315	1.14	292.9
vědec	4.4	4334	3.6	4318	0.73	17.4
advokát	0.8	3441	1.4	3627	-0.60	-211.1
prodavačka	-4.2	2210	-4.3	1932	-0.10	267.4
zdravotní sestra OÚNZ	-3.8	2319	-3.7	2001	-0.06	206.9
primář nemocnice	7.1	4981	6.5	5143	0.70	-126.7
dirigent symfonického orchestru	2.4	3873	4.1	4049	-1.72	-630.7

*) Pro každého respondenta spočítány hodnoty Z — skóre příjmu jednotlivých socioprofesionálních skupin vzhledem k uvedeným příjmům u všech 20 položek (tj. jednotkou je směrodatná odchylka za danou baterii).

Pramen: Archiv výzkumu: *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti (1984)*.

Zvláštní skupinu tvoří i náročné intelektuální práce (vědce, advokáty, primáře, konstruktéry), profese spjaté s řízením na vysoké úrovni, resp. profese administrativní, spjaté s řízením a kontrolou (agronom, účetní apod.) a typicky dělnické profese. Pro všechna tato povolání platí jakoby modifikovaná pravidla určování mezd, která nejsou jednoduše převoditelná na předpokládanou vzdělanostní úroveň(14).

Podíváme-li se hlouběji na mzdy, připisované lidmi jednotlivým profesím, překvapí nás v první řadě opět nápadná podobnost mezi předpokládanou hierarchií(15) povolání podle reálných příjmů a tou, která je vytvořena na základě „ideálních“ mezd. Největší mzdy jsou přiznávány jak řediteli podniku, tak primáři i dalším představitelům náročných duševních profesí a horníkům, nejnižší příjmy pak kancelářským silám, prodavačkám, zdravotním sestrám a nekvalifikovaným dělnickým profesím. Velmi nízkého mzdového ocenění dosahují též učitelé a úřednické profese jako celek(16).

Určitá redistribuce příjmů, kterou respondenti provedli, nenarušila v zásadě

(14) Tyto skupiny se až na nepatrné výjimky prosazují jak při odhadu skutečných mezd, tak individuálních příjmů.

(15) Respondenti měli uvést, jaký průměrný příjem v daném povolání existuje a jaký by měl být, aby plně respektoval náročnost a společenskou užitečnost této práce.

(16) Princip rozhodujícího vlivu vzdělání je tak popřen jak na špičce této pomyslné pyramidy, kde hornická práce nutně nevyžaduje vysokou kvalifikaci, tak na jejím spodku, kde se naopak vyskytuje řada profesí (i s kontrolní a řídicí funkcí), které naopak vysokou kvalifikaci vyžadují (zdravotní sestra, učitel).

strukturu mezd, i když některé přesuny jsou dosti výrazné. Týká se to především platu ředitele podniku, kde rozdíl odhadnutého reálného a „ideálního“ příjmu je 1 086,6 Kčs (ve smyslu snížení mzdy), dirigenta symfonického orchestru (snížení o celých 630 Kčs), u advokáta (o 211 Kčs) a horníka (o 242 Kčs). Pohyby směrem nahoru vedoucí ke zvýšení průměrné mzdy jsou méně výrazné, zato se prosazují téměř rovnoměrně v celém spektru. Výraznější odchylky jsou u kvalifikovaného dělníka (zvýšení o 283 Kčs), u mistra (zvýšení o 264 Kčs), zemědělského dělníka (o 267 Kčs), konstruktéra (o 292 Kčs), prodavačky (o 267 Kčs). I z hlediska distribuce těchto „zvýšení“ nemůžeme tedy hovořit o tom, že by výrazněji respektovaly kvalifikační princip. Naopak u řady vysoce kvalifikovaných a náročných profesí dochází dokonce k prudkému poklesu a celkově se snižuje rozdíl mezi profesí s požadavkem vysoké kvalifikace a relativně rutinními profesemi.

V mnoha případech lze dokonce říci, že realizace navržených změn by dále posílila některé negativní stránky stávající mzdové diferenciace. Například by zůstal zachován a ještě by se prohloubil rozpor mezi odměňováním kvalifikovaných dělníků a mistrů, zdravotních sester a vysoce kvalifikovaných lékařů, mezi nižšími řídicími kádry v průmyslu a vedoucími kádry. Obecně se pak zužuje spektrum mzdové diferenciace, neboť pořadovaný nárůst mezd je u profesí s nižšími příjmy obecně vyšší než u profesí s vyššími příjmy, u nichž kromě toho dochází často ještě k návrhům na pokles mezd.

Přes akcent na zvyšování úlohy vzdělání a výkonu, prosazující se v obecné rovině, můžeme proto při řešení praktických problémů pozorovat u lidí spíše tendenci k nivelizaci, ke stírání rozdílů mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou prací, k tlaku na snížení mezd řídicím pracovníkům, k celkovému snižování mzdového rozpětí⁽¹⁷⁾. Mzdová diferenciace je u nás jedna z nejnižších jak v RVHP, tak ve světovém měřítku. Jak odhad stávající struktury mezd, tak (a zejména) jejich navrhovaná struktura však nivelizaci ještě zvyšují. Polovina dotázaných vystačila pro odhad skutečných platů s rozpětím do 4.500 Kčs a pro určení „ideálních“ platů dokonce s rozpětím do 3.500 Kčs. Nejnižší odhadnutá skutečná i navržená mzda byla v ČSR 1.200 Kčs, nejvyšší skutečná 9.000 Kčs, navržená 7.950 Kčs. Na Slovensku je rozpětí sice poněkud větší, odhady pro jednotlivé profese jsou však většinou nižší než v ČSR.

Lidé sice pečlivě odměřují „kolik peněz“ a „komu“, pocítují tedy nutnost odměňovat práci diferencovaně (zároveň i vědí, že různé profese mají odlišný a často i značně rozdílný příjem). Odstupňování však vyjadřují nikoli v 500 Kčs či 1000 Kčs, ale ve 100 Kčs a někdy i v desetikorunách, přičemž — jak dále ukážeme — ani nepředpokládají, že by tyto úpravy měly a mohly mít nějaký výraznější dopad na diferenciaci životní úrovně a sociálního postavení⁽¹⁸⁾.

Śvědčí o tom především skutečnost, že odhadování reálných i stanovení „ideálních“ platů se u značného počtu případů pohybuje jak pod hranicí dnešního

(17) Jde o průměry dolního, resp. horního rozpětí.

(18) Stažení rozdílů mezi profesemi by teoreticky mohlo otevírat prostor pro otevření diferenciačních útluk „podle skutečného výkonu“, nezávislého na profesi a vzdělání. Tomu však odporuje jak nevykrytalizovanost kritérií výkonu, tak velmi málo diferencované hodnocení pracovníků ze strany mistrů a řídicích pracovníků vůbec. Především však o tom svědčí reálná praxe prémiování, která tenduje k rozdělování prémie nezávisle na diferencovaném podílu na pracovních výsledcích. Nicméně z hlediska budování teorie intenzifikačních procesů je třeba zdůraznit, že vzrůstající mzdová diferenciace mezi profesemi s odlišnými nároky na vzdělání a kvalifikaci není ještě zárukou skutečné funkční, „výchovné“ diferenciace, neboť může vyjadřovat pouze nahrazení jedné na výkonu nezávislých charakteristik, vzděláním—proměnou, která je na rozdíl od výkonu dobře administrativně kontrolovatelná.

průměrného příjmu, tak i toho, který sami respondenti pokládají za přiměřený k dosažení dobré životní úrovně (pro jednotlivce, resp. domácnost).

Vydeme-li z odhadu nutného příjmu 2.416 Kčs pro jednotlivce(19), pak pod touto „sociální normou“ zůstávají odhadnuté reálné příjmy nekvalifikovaných dělníků, pomocných kancelářských sil, prodavaček, zdravotních sester, učitelek MŠ, úředníků, ale i „ideální platy“ nekvalifikovaných dělníků, prodavaček, zdravotních sester, učitelek MŠ, pomocných kancelářských sil, tedy většiny masových ženských povolání. Při „ostré normě“ 3.230 Kčs (20) se pod limit dostává odhadnutá reálná i „ideální“ průměrná mzda naprosté většiny běžných povolání a jen profese horníka, ředitele podniku, konstruktéra, advokáta, vědce, primáře a dirigenta symfonického orchestru by zaručovala sama o sobě dobrou životní úroveň. Pro většinu profesí (s výjimkou těch nejlépe placených) by ani kumulace dvou analogických platů nezajišťovala podle názoru respondentů dobrou životní úroveň čtyřčlenné rodiny.

Tyto úvahy naznačují metodické limity použité techniky analýzy i skutečnost, že běžné vědomí není zatím příliš schopno analyzovat ani ty ekonomické mechanismy, které se života lidí bezprostředně dotýkají. Jestliže můžeme přiznat určitou racionalitu odhadům životních nákladů, mzda většiny profesí je naopak značně nekvalifikovaným odhadem, do něhož se spíše promítají latentní postoje lidí než skutečné, ekonomickými znalostmi podložené úvahy. Jsou ovšem zajímavé, neboť dokumentují, jak dalece je dosud běžné vědomí pod tlakem značně rovnostářských představ o odměňování a tvorbě životní úrovně, které spíše než se mzdou kalkulují s dodatečnými příjmy — rozšiřováním počtu ekonomicky aktivních členů domácnosti, redukcí potřeb, samozásobitelstvím a zvyšováním rozsahu domácí nezespolečenštěné práce(21). Zvlášť výrazná je zřejmě ve vědomí lidí představa, že ženská mzda je jen doplňkem hlavního příjmu domácnosti, i předpoklad, že životní úroveň domácnosti se vytváří kumulací řady nižších příjmů, podložených často jen průměrným, nebo dokonce podprůměrným pracovním výkonem.

To jsou pochopitelně představy, které jsou v rozporu s principy intenzifikace národního hospodářství a každý pokus o prosazení výraznější mzdové soustavy ve smyslu posílení principu odměňování podle práce s nimi musí vážně počítat. Přestože tedy princip zásluhovosti je v obecné rovině lidmi akceptován, v aplikaci na konkrétní životní situace není zatím příliš brán v úvahu.

Od realizace těchto výzkumů uplynula již určitá doba, a je nesporné, že problémům intenzifikace národního hospodářství i otázkám urychlování společenského rozvoje se věnuje stále více pozornosti i ve stranické a politicko-výchovné práci. To se nepochybně pozitivně promítá i do vědomí lidí. Jestliže na počátku

(19) Ten byl odhadnut v průměru vysoce pro jednotlivce (na 3.229 Kčs), poměrně realisticky pro čtyřčlennou domácnost se dvěma dětmi (na 6.440 Kčs). Za základ zde bereme upravený odhad, spočtený podle vzorce $RO = \frac{1}{2} \left(\frac{OD}{4} + OJ \right)$, kde RO je realistický odhad příjmu jednotlivce, OD je odhad pro čtyřčlennou domácnost, OJ je odhad pro jednotlivce. RO odpovídá v průměru hodnotě 2.416 Kčs.

(20) Za „ostrou normu“ byl pokládán průměr z odhadu příjmů pro jednotlivce. Pokládáme za nutné zdůraznit, že ve všech těchto výpočtech se pohybujeme pouze v rámci údajů poskytnutých respondenty. Jde tedy o určitý druh postojů, nikoli o objektivní výsledky sociologických či ekonomických analýz, ani o expertizní odhady.

(21) Tomu ostatně odpovídá i vysoké ocenění jak položky „umět si doma vše udělat a opravit“ (60 % dotázaných v ČSR ji pokládá za velmi významnou), tak položky „žít skromně a šetrně“ (52,6 % dotázaných). Na Slovensku je počet těchto osob poněkud nižší, avšak i tak výrazný (51 %, resp. 48,7 %), přičemž i zde jsou počty osob, odmítajících tyto hodnoty, nepatrné (nepřesahují 5 %).

osmdesátých let můžeme hovořit o určité rozpornosti postojů lidí, kteří na jedné straně akcentují řadu principů intenzivního rozvoje (především princip společenského postavení úměrného dosaženým výsledkům individuálním i společenským), aby je „vzápětí popřeli“ akcentem na rovnostářství. V současné době je zřejmě konzistence těchto postojů daleko vyšší a vědomí nutnosti posílení intenzivních faktorů ve společenském rozvoji nachází stále větší pozitivní ohlas ve všech třídách a vrstvách společnosti. Jde však v každém případě o dlouhodobější proces, který by měl být i více sociologicky zkoumán.

Literatura

- Andropov, J.: *Učení K. Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Praha, Svoboda 1983.
- Gorbačov, M.: *Politická zpráva předsednictva ÚV KSSS přednesená na XXVII. sjezdu KSSS*. Praha, Svoboda 1986.
- Charvát, F. a kol.: *Charakteristika stavu a vývoje sociálně třídní struktury naší společnosti. Teoreticko-analytický podklad*. I. a II. díl. Praha, ÚFS ČSAV 1985.
- Illner, M. — Linhart, J. — Tuček, M. — Vodáková, A.: *Metodické pojetí výzkumu „Třídní a sociální struktura obyvatelstva ČSSR v roce 1984“ a zkušenosti z etapy sběru dat*. Sociologický časopis 1985, č. 4.
- Kaigl, V.: *Charakter ekonomických zákonů a jejich využívání v období přechodu k socialismu v Československu*. Praha, Orbis 1953.
- Linhart, J. — Vodáková, A.: *K problematice hodnotových orientací obyvatelstva ČSSR*. Bratislava, ÚFS SAV 1968.
- Linhart, J. a kol.: *Závěrečná zpráva z výzkumu „Způsob života pražských průmyslových dělníků“*. Praha, ÚFS ČSAV 1980.
- Marx, K. — Engels, B.: *Dopisy z let 1870–1874, Spisy, sv. 33*. Praha, Svoboda 1971.
- Matějů, M. — Linhart, J. a kol.: *Sociokulturní analýza okresu Břeclav*. Praha, FFUK 1983.
- Prameny:
- Archivy výzkumů: *Způsob života pražských průmyslových dělníků*. Praha, ÚFS ČSAV 1979–1985.
- Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*. Praha, ÚFS ČSAV 1983–1986.

L. Hrzal: Morálka, smysl života, svoboda

Praha, Práce 1986. 136 s.

Ve svých pojednáních se přírodovědec a revolucionář Georg Forster, stoupenec pokrokových myšlenek Velké francouzské revoluce, často vyslovoval ke smýšlení lidí v období významných společenských přeměn. Podle jeho názoru se nelze například ptát, zda byli Francouzi v běžném smyslu díky revoluci šťastnější či nikoli. „Štěstí a bolest se střídají. Směšní jsou snilkové, kteří se domnívají, že lidé se stanou dobrými, moudrymi a šťastnými, jak jen se jim dá svobodná ústava.“(1)

Foster správně pochopil, že likvidací starých pořádků a nastolením vlády lidu se automaticky neřeší i složité otázky týkající se společenského vědomí. Na rozdíl od něho považovali mnozí za přirozené, že se nové společenské vztahy promítnou pozitivně do oblasti společenské morálky, že pro lidi nebude složité nalézat odpovědi na otázky o smyslu života, o lidském štěstí v nové společnosti.

V nových podmínkách se vskutku řada dříve nepřekonatelných překážek pro důstojný život člověka jednou provždy odstranila. Nicméně představy o tom, že se lidé stanou v novém životě sami od sebe dobrými, moudrymi a šťastnými, neodpovídaly realitě. Změnu v myšlení a chování si však nelze vyvzodorovat, jak se domníval Forster, když psal, že „lidé se musí stát svobodnými ať chtějí nebo nechťejí.“(2) Člověk se musí sám naučit žít a pracovat v nových podmínkách, které vítězstvím socialismu nabývají podstatně nové kvality. Stává se zároveň hospodářem i tvůrcem nových hodnot. Praxe socialistické výstavby potvrdila, že nové výrobní vztahy nejsou automatickým předpokladem vzniku a rozvíjení socialistického myšlení, socialistických vztahů mezi lidmi, které by byly oprostěny od negativních protisociálních projevů.

V dokumentech XXVII. sjezdu KSSS se v této souvislosti hovořilo o významu upevňování komunistické morálky: „Naše morálka vstřebala jak prosté, všelidské mravní hodnoty, tak i normy chování lidí a jejich vzájemných vztahů, které se zrodily v lidských masách ve staletém boji proti vykořisťování, za svobodu a sociální rovnost, za štěstí a mír.“(3) Boj o nového člověka je tak zároveň těsně spjat s bojem proti všem negativním jevům spojeným s „přežitky minulosti ve vědomí a chování lidí, s nedostatky praktické činnosti v různých oblastech společenského života a se zpožděním při řešení palčivých problémů.“(4)

Mnohdy se stává, že se autoři úvah o stavu současné morálky, o formování ideálů, hledání smyslu života neubrání frázovitosti a formalismu. Právem vyvolávají u adresáta opačné reakce — neprovokují k zamyšlení nad sebou samým, ke snahám definovat sebe sama ve světě a svět jako součást vlastního já. Důležitým momentem přesvědčivosti je v tomto případě i forma zpracování. Je možné konstatovat, že živý ohlas vždy nacházely a nacházejí různé volné rozpravy, listy, rozhovory, eseje atd., v nichž se autorům daří zprostředkovat své životní zkušenosti, moudrosti opřené o zažitý filozofický názor a rozebrat zároveň cesty k možnému pochopení své doby a konkrétní formy jejich rozvíjení.

K takovým pracím patří i nová knížka filozofa Ladislava Hrzala, kterou pod názvem *Morálka, smysl života, svoboda*, vydalo nakladatelství Práce v roce 1986. Ve formě rozpravy se čtenářem, jehož v knize zastupují studenti se svými stále živými a k hlubšímu zamyšlení provokujícími otázkami, rozebírá zkušený vědec a pedagog ve svých úvahách a odpovědích složitost pojmu morálka, její obsah, rozpornost v přístupech lidí k této otázce. Ukazuje, jakým směrem se ubírat při hledání smyslu života, jak chápat sílu pravdy v širokém kontextu našeho současného života.

V diskusích s mladými lidmi se názorně ukazuje naléhavá potřeba teoretického výkladu obsahu pojmu morálka, její třídnosti, závislosti na sociálním pohybu. Stejně aktuální jsou i otázky postihující problematiku vztahu socialistické morálky k poli-

(1) Milan Hroch: *Příliš smělé sny*. Praha 1986, s. 110.

(2) Tamtéž, s. 98.

(3) *Program Komunistické strany Sovětského svazu, nová redakce, schválená XXVII. sjezdem KSSS*. In: Příloha Týdeníku aktualit 1986, č. 12, s. 16.

(4) Tamtéž, s. 17.

tice, k náboženství, rozumu a víře. Proto se autor v I. oddílu zamýšlí i nad celkovou životní koncepcí člověka žijícího v socialistické společnosti a za její podstatu pokládá odhodlání „překonávat sama sebe, odhalovat vlastní nedostatky, ne samoúčelně, ale proto, aby bylo možné je překonat, řešit rozpory, vytvářet podmínky pro šťastný život každého jednotlivého člověka, pro celou lidskou společnost, dělat pro to vše a hned“ (s. 20).

S tím souvisí celé široké téma morálky a světa člověka, vztahu jednotlivce a společnosti, které autor rozvedl ve II. oddílu v kontextu s rozvíjením vědeckého světového názoru. Pochopení vzájemných vazeb minulosti, přítomnosti a budoucnosti v historické dimenzi i v jednotlivém lidském životě, v osudu každého člověka umožňuje, jak uvádí autor, rozvinutí toho, co bylo progresivní, zprostředkovává poznání a prozkoumání jevů, které brzdily společenský vývoj, deformovaly člověka, odcizovaly jej jeho vlastní lidské podstatě (s. 39). Na konkrétním příkladu kritické analýzy teorie etického socialismu, které měly nahradit vědecký socialismus, proletářskou morálku Marxe a Engelse Kantovou filozofií a „kategorickým morálním imperativem“, je pak ukázána podstata nevědeckosti a škodlivosti podobných úvah. Bližší osvětlení Marxových a Engelsových názorů na vztah člověk–společnost, na lidskou podstatu, demonstruje marxistické přístupy k řešení těchto otázek.

Způsob a forma zpracování II. oddílu umožnily zabývat se v další části, nazvané *Smysl života a svoboda*, v konkrétní rovině otázkami tajemství bytí, vyslovit se k věčně otevřenému problému svědomí, jistoty, ideálu a skutečnosti, svobodě a odpovědnosti.

Za téžiště celé práce je možno považovat IV. oddíl – *Pokřivené zrcadlo morálky*. Autor se v této části dotýká závažných jevů v našem životě, jež jsou se socialistickou morálkou neslučitelné. Analyzuje negativní dopad projevů buržoazní morálky v našem životě, nebezpečí maloměšáctví, lhostejnosti, bezzásadové přizpůsobivosti, formalismu a byrokratismu na dynamiku sociálně ekonomického pohybu u nás. Zamýšlí se nad subjektivismem a jeho škodlivostí v životě společnosti, nad otázkou posuzování individualismu, sobectví, které jsou vykládány jako rozvoj individuality, nad leností. Jedná se vesměs o jevy, které kritizoval i XVII. sjezd KSČ v březnu tohoto roku. V politické zprávě přednesené na XVII. sjezdu KSČ bylo vedle právem vyzdvížených pozitivních výsledků dosažených v minulém období zároveň poukázáno na to, že bylo možno dosáhnout většího pokroku v intenzifikaci národního hospodářství, efektivnosti, kvalitě práce, že prakticky na všech úsecích existují rezervy. „Nekritičnost, neprincipálnost vedou k subjektivismu, stagnaci a ke ztrátě perspektivy... Problémy byly a budou. Důležité je, aby se nezastíraly, neobcházely, ale včas řešily. Úkoly vyžadují, abychom nikde netrpěli rozpor mezi slovy a činy, žádnou polovičatost, omezený resortismus, byrokratismus a formalismus...“ (5)

Autor recenzované práce se neomezil pouze na výčet negativních jevů v našem životě, na komentáře o anachronismu jejich přetrvávání v socialistické společnosti, o nutnosti boje za jejich překonání. Odpovídá i na otázky, jaké jsou cesty k jejich odstranění. Jednou z nich je například rozvíjení správně pochopeného kolektivismu, který má v naší společnosti objektivní základ a nemůže být stavěn do protikladu k rozvoji individuality. „Socialistický kolektivismus je vztahem mezi lidmi socialistické společnosti. Vzniká odstraněním nadřazenosti jednoho nad druhým, odstraněním vykořisťovatelů a vykořisťovaných... Socialistickým kolektivismem nejde o to, aby byli všichni stejní, abychom dosáhli určitého průměru, to je zjednodušená, vulgární představa o poslání a smyslu kolektivu v socialistické společnosti... Kolektiv předpokládá dobrovolné sjednocení lidí, v němž se cítí spokojeni, svobodní, v němž nalezní možnosti pro svůj individuální rozvoj“ (s. 119).

Závěrečný oddíl obsahuje otázky týkající se problematiky pravdy, její síly, která patří v rámci kategorie komunistické morálky k nejzávažnějším a zároveň nejpřesvědčivějším. Lidé oceňují úspěchy socialismu, principy socialistické morálky jsou jim blízké, je to patrné i z dotazů, na něž autor v knize odpovídá. Chápu problémy, na které při výstavbě socialismu narážíme a jsou velmi citliví na porušování socialistické zákonnosti. Ne vždy jsou však s to aktivně reagovat na projevy neslučitelné se zásadami komunistické morálky, ne vždy jsou zcela jasné i zdánlivě prosté otázky socialistické morálky jako takové i jejího rozvíjení v praktickém jednání lidí.

„Mnohotvárnost tlaků a protitlaků, výslednice rozdílných forem vývoje vášní a duchovních sil – to vše se zdá být smyslem našeho bytí. Na nás je, abychom do toho všeho vnesli morálku tím, že uvědoměle jednáme a trpíme,“ psal Forster. (6) Práce

(5) Politická zpráva ÚV KSČ XVII. sjezdu Komunistické strany Československa. In: Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu Komunistické strany Československa. Praha, březen 1986, s. 9.

(6) Milan Hroch: *Přítíž smělé sny*. Praha 1986, s. 110.

československého filozofa L. Hrzala ukazuje, že morálka nepředstavuje pouze jednu z prvních forem společenského vědomí, jež usměrňuje chování člověka, jednání lidí v závislosti na pracovním procesu, geografickém prostředí atd., ale že je třeba ji chápat i jako způsob duševně praktické činnosti, ve smyslu jak ji charakterizoval Lenin: „Morálka je to, co pomáhá zničit starou vykořisťovatelskou společnost a sjednotit všechny pracující kolem proletariátu budujícího novou společnost komunistů. Komunistická morálka je taková morálka, která slouží tomuto boji, která sjednocuje pracující proti jakémukoli vykořisťování.“

Věra Ďurinová

Ě. V. Klopov: Rabočij klass SSSR. Tendenciji razvitijsa v 60—70e gody (Dělnická třída SSSR. Tendence rozvoje v šedesátých až sedmdesátých letech)

Moskva, Mysl 1985, 375 s.

Jméno Edvarda Viktoroviče Klopova je československé sociologické veřejnosti dobře známé. Do češtiny byla přeložena kniha *Člověk po práci* (Svoboda 1975), jeden z výsledků jeho dlouholeté spolupráce s L. A. Gordonem. Tato teoreticky fundovaná a empiricky široce pojatá studie byla přeložena do více jazyků a stala se jedním ze základních pramenů při zkoumání změn ve způsobu života sovětské společnosti. Také v Sociologickém časopise byly publikovány některé stati této plodné autorské dvojice, věnované problémům rozvoje sociální struktury a dělnické třídy (naposledy viz č. 1/1983).

Otázky proměn sovětské dělnické třídy jsou ty, jimž se E. V. Klopov věnuje dlouhodobě jako badatel a jako vedoucí oddělení výzkumu a prognózování rozvoje dělnické třídy v socialistické společnosti v Ústavu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR. Jeho přístup k problematice je explicitně historický (jak to odpovídá autorově kvalifikaci i převažující metodě práce), zároveň však hluboce filozoficky a sociologicky poučený. Vychází z pečlivého sběru vesměs dosažitelné dokumentace, která je interpretována v teoreticko-metodologicky jednotném a přehledném rámci. Mnohostranná sociálně ekonomická dynamika dělnické třídy je zasazena do obecného kontextu zásadních dějinných přeměn třídní struktury v procesu budování socialistické společnosti. Tato metoda a toto pojetí doznaly určitého završení a syntézy v obsáhlé knize *Dělnická třída SSSR*, v níž je sledován nejnovější vývoj rozhodující společenské skupiny socialistické společnosti. Autor v ní zhodnocuje nejen bohatou empirickou dokumentaci, ale rovněž rozsáhlou sovětskou literaturu věnovanou tomuto tématu.

Sympatickým rysem publikace je již to, že není tematicky rozbita do řady dílčích specializovaných kapitol. Jednota společenské úlohy a rozvoje dělnické třídy nachází svůj odraz v syntetizujícím pojednání o hlavních směrech dynamiky, jimiž jsou kvantitativní a kvalitativní změny složení dělnické třídy, procesy její reprodukce a růst společenské aktivity. Těmto tématům jsou — po teoreticko-metodologickém úvodu — věnovány tři rozsáhlé celky, vnitřně sice členěné, ale jinak velmi kompaktní a jednotné. Ve všech je teoretický a historický výklad bohatě a zároveň úsporně dokumentován statistickými a sociologickými daty. K nim patří i údaje ojedinělého komparativního výzkumu pracujících Taganrogu, jehož první etapa proběhla v letech 1967—68 a druhá v roce 1978. Využity jsou ovšem výsledky řady dalších sociologických výzkumů, provedených Ústavem mezinárodního dělnického hnutí v průmyslových závodech v Moskvě, v kostromské oblasti, v Taganrogu apod., realizovaných vesměs pod Klopovovým vedením nebo za jeho rozhodující účasti.

Teoreticky vychází autor z aplikace myšlenek klasiků marxismu-leninismu a dalších marxistických myslitelů (mezi nimi i J. Dimitrova) na současnou etapu rozvoje socialismu v sovětské společnosti. Zdůrazňuje historickou optiku, a tedy i dynamický pohled na dělnickou třídu, která v souvislosti se všemi společenskými přeměnami mění své hranice, společenské postavení, sociálně ekonomickou kvalitu a sociálně politickou úlohu. Změny dělnické třídy jakožto sociálního jádra socialistické společnosti tvoří jednotu s pohybem třídní struktury směrem k sociální stejnorodosti. „V podmínkách rostoucího využívání přednosti vědeckotechnické revoluce ve všech oblastech a na všech úrovních socialistické společenské výroby vede její rozvoj na jedné straně k intelektualizaci práce dělníků bezprostředně zapojených do výrobního procesu, na druhé straně pak k narůstání řídicích funkcí ve struktuře jejich výrobní aktivity, což pochopitelně zajišťuje posilování tendence k sblížování a potom i ke slévání stále dalších a dalších skupin duševních pracovníků s dělnickou třídou“ (s. 18). Klopov nepovažuje za odůvodněné určování příslušnosti k dělnické třídě

pouze na základě kritérií fyzické práce a přímého působení na předmět práce, tak jak tomu je ve statistické praxi. Dělnická třída v procesu svého rozvoje zahrnuje stále širší okruh pracujících, a proto má i svoji složitou vnitřní strukturu, vyplývající ze zvláštností výroby, její organizace, obsahu práce a dalších rysů. Dokonce ani průmyslové jádro dělnické třídy není zcela stejnorodé — je třeba sledovat jeho diferenciaci z hlediska kvalifikačního a profesního, z hlediska progresivnosti produkce i z hlediska sociální rekrutace, tj. osvojení si dělnického přístupu k práci a životu v rodině.

Působnost diferenciačních faktorů složení dělnické třídy se v procesu vývoje neustále oslabuje ve prospěch integračních momentů, prohlubování sociální stejnorodosti. Patří k nim růst odborné a všeobecné kulturní úrovně sovětské dělnické třídy, což vytváří stále lepší předpoklady i pro zvyšování její aktivity ve výrobě a v řízení společnosti na základě rozvoje socialistické demokracie. Patří k nim rovněž neustálé zlepšování životních podmínek a růst blahobytu dělnické třídy, a zejména pak posilování její morálně politické jednoty jakožto uvědomělého subjektu společenského vývoje, organizačně koncentrovaného v revoluční komunistické straně.

Po vymezení teoreticko-metodologického přístupu se autor podrobně věnuje prvnímu tematickému okruhu, který představují základní faktory a směry sociálního rozvoje dělnické třídy v šedesátých a sedmdesátých letech. Tento rozvoj je sledován na pozadí závažných ekonomických a společenských přeměn, tj. rychlého rozvoje materiálně technické základny průmyslu i zemědělství, urbanizace a překonávání rozdílu mezi městem a venkovem, vyrovnávání mezi svazovými republikami a oblastmi SSSR, pohybů ve vzdělanostní a profesní struktuře apod. Všechny tyto procesy jsou nerozlučně spjaty s celkovou dynamikou dělnické třídy v kvantitativním i kvalitativním smyslu. Jen v letech 1960–1980 vzrostl počet dělníků o 72 % a počet tzv. industriálních dělníků (pracujících v průmyslu, stavebnictví, dopravě a spojích) o 59 %. Ve stejné době se podíl dělníků vykonávajících práci vyššího stupně složitosti, zvýšil z 58 % na 71 % (mimo zemědělství). Velmi podrobně autor dokládá zlepšování materiálních podmínek života v celém jejich spektru. Disponibilní dokumentace mu ovšem neumožňuje více provázat některá zjištění, například charakterizovat jednotlivé hlavní oddíly dělnické třídy z hlediska kvalifikačního, z hlediska rozdílů v životní úrovni apod. V druhém tematickém okruhu jsou řešeny otázky reprodukce dělnické třídy jakožto hlavní sociální skupiny rozvinuté socialistické společnosti. Autorovi jde o to, ukázat dělnickou třídu SSSR jako „dynamickou společenskou skupinu, která je v neustálé interakci s ostatními skupinami sovětské společnosti, aktivně působí na jejich sociální a ideové politický rozvoj“ (s. 126). Jako hlavní proces uplynulého dvacetiletí vyzvedá rozšíření a upevnění sociálního jádra dělnické třídy, představovaného zejména výrobními dělníky velkých průmyslových závodů. I v rámci těchto skupin vystupují do popředí zkušenosti pracovníci, s delší pracovní stáží, kteří si již osvojili všechny hlavní momenty dělnické práce a vědomí.

Jejich podíl v souvislosti se zpomalením kvantitativního nárůstu dělnické třídy v poslední době rychle stoupl. Ze stejných příčin roste i podíl dělníků pocházejících z dělnických rodin, tj. míra sebeprodukce této společenské skupiny. Autor podrobně rozebírá a dokumentuje směry a povahu vnitrogeneračních a mezigeneračních mobilních přesunů na základě výzkumných dat lokálního charakteru. Na celospolečenské úrovni je možné ukázat hlavní tendence pohybů na úrovni odvětví, profesí a vzdělanostních skupin jen v generačních řezech. Pouze údaje sociologických výzkumů jsou rovněž dokumentovány teritoriální přesuny dělníků, ovšem bez provádění s pohyby sociálního charakteru; na spjatost těchto procesů ovšem autor poukazuje.

V reprodukčním procesu se rozšiřují hranice dělnické třídy, podle charakteristik práce se do ní dostávají pracovníci obchodu a služeb, podle charakteristik vlastnictví pak příslušníci dřívějších kolchozů, přeměněných na sochozy. Toto rozšiřování hranic interpretuje Klopov i jako rozšiřování „sociální periferie“, kterou tvoří vrstvy, jež jsou „objektivně méně připraveny k osvojení a realizaci sociálně politických a morálních hodnot dělnické třídy“ (s. 139), jež teprve postupně budou přeměněny v dělnickou třídu v plném slova smyslu. Domnívá se, že právě v této kapitole, věnované reprodukci dělnické třídy, měl být přesněji vymezen pojmový aparát, jehož pomocí bychom mohli zkoumat uvedené procesy jako sled postupného začleňování stále dalších skupin pracujících do dělnické třídy, a jejich proměnu ze složek „nominálních“ v „reálné“. Použitá dichotomie jádra a periferie je nedostatečná vzhledem ke složitosti zkoumaných procesů, k množství zprostředkujících článků odrážejících reálnou kontinuitu reprodukčního procesu.

Třetí část knihy, informačně velmi bohatá, je věnována růstu sociální aktivity sovětských dělníků, která je pojata jako „působení na společenské procesy s cílem dalšího zdokonalování nové společnosti“ (s. 195), konkrétně pak s cíli dosažení plné

sociální rovnosti pro všechny a vytváření těch nejprůzračnějších podmínek pro srovnatelný rozvoj každého člena společnosti. Sociální aktivita dělnické třídy je specifikována ve třech klíčových sférách: 1. v účasti na řízení společenských procesů, 2. ve výrobní aktivitě a 3. v každodenních činnostech mimo práci. Je průzračné, že Klopov začíná svoji analýzu právě u oblasti řízení, kde se v různorodých aktivitách prokazuje vedoucí úloha dělnické třídy, posilující se zároveň s růstem složitosti ovládnání společenských procesů v současné vývojové etapě. Dokumentace o zvyšování úlohy dělnické třídy jakožto subjektu řídicích procesů je neobyčejně rozsáhlá, od aktivity v rámci KSSS (v letech 1956–1980 stoupl podíl dělníků mezi členy a kandidáty strany z 32 % na 43 %), přes činnosti v pracovních kolektivech a zlepšovatelském hnutí, až po aktivitu v rámci bydliště. Na základě různých pramenů autor odhaduje, že zhruba polovina dělníků se tou či onou formou aktivně účastní řízení společnosti, což hodnotí jako číslo sice vysoké, přesto však stále neodpovídající potřebám společnosti, která vstoupila do etapy rozvinutého socialismu. Jsou tu ještě značné rezervy a sociologické výzkumy naznačují cesty zlepšení: lepší organizaci společensko-politické aktivity, větší informovanost pracujících, uvolnění napjaté bilance času, zvyšování kvalifikační úrovně, která účast na řízení do značné míry podmiňuje.

Výrobní aktivitu dělníků, především její kvalitativní aspekty, sleduje Klopov v její reálné diferencovanosti a vývojové dynamice. Ukazuje význam středoškolského vzdělání pro efektivnost individuálního výkonu i pro pojmání práce jakožto hodnoty o sobě. Konstatuje však zároveň nesoulad mezi rychlým růstem technicko-technologické vybavenosti práce a tempem zvyšování vzdělanostního a kvalifikačního potenciálu na straně jedné a pomalejším zvyšováním produktivity práce, plně neodpovídajícím zhodnocením uvedených faktorů v konečných výsledcích výroby na straně druhé. Je to v první řadě dáno „nedostatkem v organizaci výrobního procesu a socialistického soutěžení, některými chybami ve stimulaci práce, opožděným řešením řady názralých otázek realizace vytvořeného výrobního a sociálního potenciálu dělnické třídy“ (s. 251). Klopov na konkrétních výzkumných materiálech dokumentuje platnost myšlenky M. Gorbačova o nutnosti změny některých stránek výrobních vztahů, a to i názory dělníků na možnosti zlepšení organizačních a motivačních podmínek práce. Za zmínku stojí jistě jeho zjištění — nepochybně platné i u nás — že „mzda má na reálné chování lidí mnohem větší vliv v porovnání s tím, co o tom sami říkají a (někdy velmi upřímně) myslí“ (s. 261). Pouze 30 % dotázaných v jednom leningradském výzkumu odpovědělo, že by nemohli zvýšit svoji produkci ani kdyby vyšší a diferencovaná úroveň mzdy stimulovala plně nasazení jejich sil. Zde i na mnoha jiných místech publikace Klopov vhodně propojuje analýzu dlouhodobých tendencí přeměny práce a společenských vztahů se střídavým a věcným hodnocením podmínek dosažených v současné etapě, jichž je třeba využít k dalšímu rozvoji. To se týká i posouzení rozvoje životní úrovně a oblasti mimořádných aktivit, která se z přívěsku výrobní činnosti postupně mění v hodnotu o sobě, v oblast výchovy a rozvoje nového člověka. V současné etapě je však stále zatížena domácími pracemi, jejichž rozsah (na rozdíl od práce v domácím hospodářství) se mění jen velmi zvolna a zkracuje tak čas, který by bylo možné věnovat společenským a kulturním aktivitám.

Samostatný oddíl v rámci třetí části je věnován „sociálnímu profilu předních dělníků“, který je dokumentován jednak stručnými biografiemi vícenásobných nositelů titulu Hrdina socialistické práce jednak charakteristikami dělnických laureátů státní ceny. Autor ovšem dochází k závěru, že pro dělníky nejsou ani tak příznaké jejich objektivní charakteristiky, jako subjektivní faktory, vztah k práci a ke společnosti, zaujetí pro veřejnou činnost, tvůrčí přístup k vykonávané profesi. Akcent na význam vědomí a subjektivního potenciálu, který je zde hlavním motivem interpretace dat, tak nechtěně upozorňuje na určitou mezeru celé práce, totiž problematiku společenského vědomí dělnické třídy. I když nelze říci, že by tyto aspekty byly opomíjeny (objektivní charakteristiky jsou všude, kde byly k dispozici údaje, porovnávání se subjektivní reflexí), problematika dělnické třídy jakožto subjektu dalšího sociálně ekonomického rozvoje a zejména pak intenzifikačního procesu by zasluhovala zevrubné samostatné zpracování. To by také byl rámec a příležitost pro syntetizující rekapitulaci celé tematiky, která publikaci do určité míry chybí.

V knize E. V. Klopova dostává čtenář do rukou velmi pečlivý a obsažný souhrn poznatků o všech základních tendencích sociálního rozvoje sovětské dělnické třídy v nedávné minulosti, založený nejen na historických a statistických pramenech, ale nemenší měrou i na cíleně orientovaných sociologických výzkumech. Teoreticky zpracovaná koncepce analýzy a interpretace rozsáhlého dokumentačního materiálu jí zaručuje trvalé místo mezi hlavními publikacemi o přeměnách dělnické třídy Sovětského svazu.

Jiří Večerník

Socialnyje aspekty formirovanija novych popolnėnij rabočego klassa — tendenciji, problemy, opyt (Sociální aspekty formování nových generací dělnické třídy — tendence, problémy, zkušenosti)*)

Budapešť, Institut společenských věd při ÚV MSDS 1985, 421 s.

Práce problémových komisí mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí a jejich pracovních skupin má již mnohaletou tradici a úspěšně přispívá k účinné komunikaci výzkumných pracovníků různých ústavů a vysokých škol jednotlivých socialistických zemí. Také recenzovaná publikace je výsledkem práce 3. pracovní skupiny *Mládež a dělnická třída*, která je součástí 5. problémové komise (zastoupení jsou v ní vědci z SSSR, ČSSR, BLR, MLR, NDR a PLR). Jedná se tedy o kolektivní monografii zpracovanou v 7. pětiletce na základě mezinárodního výzkumného projektu „Sociální aspekty formování nových generací dělnické třídy“. Jejimi hlavními redaktory jsou V. Šubkin z Ústavu mezinárodního dělnického hnutí AV SSSR a E. Andics z Vysoké školy politické při ÚV MSDS v Budapešti.

Problematika mladé generace a dělnické mládeže zvláště, tak jak je analyzována v recenzované publikaci, je v současné době velmi aktuální. Autoři si stanovili náročný úkol — analyzovat jednotlivé oblasti významné pro utváření a začleňování mládeže do pracovního procesu a přinést souhrn poznatků, zkušeností a námětů pro decizní orgány při koncipování mládežnické politiky. V publikaci se proto zabývají následujícími okruhy problémů:

- sociálními a demografickými otázkami výběru profesí
- reprodukcí sociální struktury mládeže
- sociálně profesním postavením pracující mládeže
- úlohou vzdělání při formování nových generací dělnické třídy
- sociálně ekonomickými problémy a problémy životního způsobu
- otázkami přípravy mladé dělnické třídy v podmínkách vědeckotechnické revoluce.

Mladá generace vstupuje dnes do pracovního procesu ve velmi složitém a dynamickém období. Dochází k aktivizaci militaristických sil ve světě, hrozí jaderná válka, rozvíjí se vědeckotechnický pokrok a systémy masové komunikace, mění se hodnotové systémy obyvatel atd. To vše se týká mládeže, to vše ovlivňuje její současný život. Autoři monografie zdůrazňují hlavní rozpory, s nimiž se mladí lidé setkávají na začátku své životní cesty. Stručně je můžeme shrnout takto: jedná se o rozpory mezi objektivními potřebami národního hospodářství v oblasti kádrové politiky a mezi specifickými orientacemi mládeže, mezi rostoucí urbanizací a potřebami zemědělství.

Velký teoretický i praktický význam má vytváření optimálního vztahu mezi objektivními potřebami společnosti v oblasti pracovních sil a profesními plány mladých lidí, kteří vstupují do pracovního života. V různých etapách rozvoje ekonomiky se potřeby společnosti v oblasti pracovních sil v jednotlivých profesích mění. Současné se však mění i profesní sklony mladé generace. Přitom se obě změny odehrávají v různých časových horizontech a různým tempem. Změny v odvětvové struktuře, vliv zavádění nové techniky a technologie nevytvářejí pouze nové profese a specializace, ale mění současně i kvantitativní vztahy v profesní struktuře. A všechny tyto změny jsou určovány zákonitostmi ekonomického rozvoje.

Na základě výše uvedených stručných východisek autoři dále analyzují profesní tužby a orientace mladých lidí. Zdůrazňují, že profesní orientace se mění působením specifického komplexu faktorů — blíže viz první kapitola monografie *Sociální a demografické problémy výběru profesí* (autoři: V. Šubkin, V. Pereveděncev, G. Čeredničenkova, T. Babuštinová). Společnost dlouhodobě usiluje o vytváření optimálních vztahů mezi strukturou potřeb společnosti a mezi strukturou profesních zájmů mládeže. Snaží se orientovat profesní tužby mládeže na reálné potřeby společnosti — například cestou postupného přizpůsobování struktury volných míst struktuře sklonů a zájmů obyvatel. Zespoločnění výrobních prostředků a plánování národního hospodářství vytváří podmínky takových uvědomělých a plánovitých změn struktury společenské dělby práce. Ale na druhé straně, jak autoři správně poukazují, objektivní zákonitosti rozvoje ekonomiky podmiňují okruh a intenzitu možností tohoto působení. Ze společenského hlediska ovlivňuje výběr profese produktivitu práce,

*) Publikace současně vyšla v anglické verzi pod názvem *Social Problems of the Young Generation Today*. Institut of Youth Studies Sofia 1986, edited by Konstantin Gospodinov. Toto první vydání je zkrácenou verzí recenzované monografie, má 187 stran. Přípravuje se i druhé vydání v rozsahu cca 400 stran.

rozvoj ekonomiky, vědy, kultury, míry migrace a fluktuace pracovních sil, efektivitu využití intelektuálního potenciálu země atd.

Jaké jsou limity výběru profesí? Některé typy prací vyžadují čistě fyzickou práci, kterou nelze zatím likvidovat. Také monotónnost, vysoká intenzita práce, vysoká fyzická námaha jsou častými příčinami toho, že mládež už v těchto profesích fyzické práce vyučená odchází k jiným profesím. Dalšími limity výběru je vzrůstající úloha systému vzdělání, osobnostní a morální limity. Celkově lze říci, že rozvoj výrobních sil společnosti je nezbytnou podmínkou rozšíření svobody výběru profese.

Autoři pak na příkladu situace v SSSR na časové řadě 1960–1983 analyzují demografický vývoj a strukturu národního hospodářství jako významné faktory působící při vytváření profesní struktury. Velmi podnětná je část o procesech a výsledcích formování subjektivních představ o společnosti a světu práce, která vychází z bohatého empirického materiálu.

Ukazuje se, že struktura profesních sklonů mládeže jakoby byla orientována spíše na vysoce prestižní profese, než na takové profese, které jsou nezbytné pro fungování celého národohospodářského komplexu, ale nejsou mezi mládeží příliš populární. Mladí preferují práci tvořivou, s bohatým obsahem práce, profese spojené se složitou technikou, v podstatě profese odpovídající potřebám zralé socialistické společnosti. Potřeba takových profesí je ovšem zatím v jednotlivých odvětvích ohraničena.

Autoři potom rozebírají hlavní faktory ovlivňující profesní orientaci mladého člověka, jako jsou: rodina, škola, přátelé a vrstevníci, prostředky masové komunikace, společnost jako celek. Výjimečnou úlohu v tomto směru hraje rodina, je však žádoucí posilovat formativní vliv školy, což je úkol složitý a nesnadný. Situace ve všech srovnávaných socialistických zemích je obdobná, snad s výjimkou NDR, kde v praxi školy je dobře rozpracována i realizována metodika formování profesní orientace mládeže.

Druhá kapitola monografie se zabývá otázkami *reprodukce sociální struktury mládeže* (autoři: P. Sak, J. Hudeček, H. Jeřábek). Autoři sledují formování sociální struktury mládeže v průmyslu socialistických zemí, a to prostřednictvím mezigeneračních změn v charakteru práce a kvalifikace. Toto formování se uskutečňuje — při určujícím působení socialistických výrobních vztahů — v procesu překonávání staré dělby práce, rozdílů mezi prací fyzickou a duševní i rozdílů mezi městem a venkovem atd.

Otázky formování sociální struktury jsou analyzovány i z hlediska změn v účasti mladých lidí na politickém a veřejném životě. Základní osou reprodukčních procesů, na nichž se mládež podílí, jsou procesy sbližování tříd a sociálních skupin.

U mladé generace pracujících v průmyslu se projevují tendence přechodu od práce fyzické k práci duševní a od práce málo kvalifikované k práci s vyšší kvalifikací. Tyto změny se v závislosti na délce praxe odehrávají rychleji než změny v odvětvové struktuře současné mladé generace, v příslušnosti k vlastnickému sektoru a v postavení v řízení. Autoři rovněž charakterizují hluboké přeměny v ekonomické a sociální oblasti jednotlivých socialistických zemí. Proměnila se odvětvová struktura, vzdělanostní struktura, v souvislosti s vědeckotechnickým rozvojem dochází k výrazným proměnám v charakteru a obsahu práce. Typickým jevem ve všech evropských socialistických zemích je široké zapojení žen do pracovního procesu. Podrobně jsou analyzovány i mechanismy přeměn sociální struktury československé mládeže. Závěrečná část kapitoly je věnována otázkám změn sociálních a demografických charakteristik mladých manželských párů.

Třetí kapitola se zabývá *sociálně profesním postavením mládeže* (autor: Z. Koselová). V její první části jsou popisovány makro a mikrosociální aspekty podmíněnosti sociálně profesního postavení, a to na základě statistických dat o zaměstnanosti v jednotlivých odvětvích, vzdělanostní struktury, podílech městského a venkovského obyvatelstva atd. Zdá se, že záběr problematiky je v tomto směru příliš extenzivní a analýza uvedených dat zůstává dosti na povrchu. Jako důležitý ukazatel profesní pozice je zde správně uváděn charakter podmínek práce mládeže ve srovnání s podmínkami práce dospělých. Jedním z řady kritérií sociálně profesního postavení je i stupeň využívání získaného vzdělání. Tento problém je zde ke škodě věci popisován pouze na základě údajů z PLR a MLR.

Podstatná část třetí kapitoly je věnována problému sociálně profesní adaptace, která je analyzována na základě dat z výzkumu *Životní dráhy mládeže*. Ukazuje se, že stabilita pracovních míst mládeže je ve srovnávaných zemích nejvyšší v ČSSR a PLR, v MLR a SSSR nejnižší. Situace je však diferencována podle odvětví — například v SSSR jsou nejstabilnější profese skupiny ve sféře služeb a v lehkém průmyslu, nejméně stabilní v dopravě. Diferenciačním faktorem profesní adaptace je i stupeň kvalifikace. V ČSSR jsou například nejméně stabilní nízko kvalifikovaní pracovníci, nejvíce stabilizovaní jsou dělníci a odborní pracovníci s vyšším stupněm

vzdělání; obdobná je situace v PLR a MLR. Zajímavý rozbor je uváděn v souvislosti se stupněm identifikace mladého pracovníka s profesí. Nejvyšší je opět u dělníků v ČSSR a PLR; mladé ženy jsou ve všech šesti srovnávaných evropských socialistických zemích (snad s výjimkou polských žen) méně spokojeny s vykonávanou profesí. Stupeň identifikace s profesí je silně diferencován také podle odvětví.

Přínosem k řešení problematiky změn v obsahu a charakteru práce je další část třetí kapitoly – o specifické profesních otázkách mládeže. Na základě subjektivní reflexe práce, jejího obsahu, je uváděna hierarchie požadavků na práci: na prvním místě je požadavek mít zajímavou práci, dále pak práci dobře zaplacenou, práci odpovídající schopnostem pracovníka i práci společensky užitečnou a prospěšnou. Ve všech srovnávaných zemích je s vyšším stupněm vzdělání kladen větší důraz právě na výše uvedené vlastnosti práce.

Celkově se ukazuje, že mládež má velký fyzický i intelektuální potenciál, který ne vždy je plně a racionálně využíván. Procesy sociálně profesní adaptace mládeže přitom nezávisí jenom na sociálně demografických faktorech: jsou determinovány především organizačně technickými podmínkami a celkovým klimatem či atmosférou pracovního místa. Skutečnost, že výzkumy odhalily poměrně nízký stupeň identifikace mladých lidí s vykonávanou profesí i nízký podíl plně spokojených s prací, ukazuje na nedostatečné rozvinutí procesů adaptace. Na druhé straně výzkumy prokázaly, že vzniká nový typ pracovníka, který přináší do pracovního prostředí nové hodnoty, usiluje nejenom o získání zajímavé a dobře placené práce, ale i o rozšiřování svého podílu v procesu řízení a rozhodování, ve zvyšování své odpovědnosti v podniku.

Čtvrtá kapitola monografie je věnována *úloze vzdělání v procesu formování nových pokolení dělnické třídy* (autoři: K. Gospodinov, M. Slivkovová, E. Kiněvová, L. Jordanová). Rostoucí úloha vzdělání v období vědeckotechnického rozvoje je zde analyzována v souvislosti s celkovými tendencemi současného rozvoje vzdělání – jeho demokratizací, modernizací, zesílením jeho vazby s výrobní sférou. Nejobecnější tendencí rozvoje vzdělání v polovině osmdesátých let a dále pak v devadesátých letech je snaha vybudovat strategii a politiku v oblasti vzdělání, a to v souladu s potřebami současnosti i budoucnosti, o čemž svědčí postupné reformy v systému vzdělání v jednotlivých zemích.

Podstatnou část této kapitoly tvoří detailní rozbor statistických ukazatelů vzdělanostních soustav srovnávaných zemí. Autoři zdůrazňují, že ve struktuře vzdělání se odrážejí ekonomické a demografické procesy, tradice i inovace ve vzdělanostní sféře a také tendence i móda ve vztahu ke vzdělání. Je zřejmé, že z hlediska vzdělání je charakter dnešní mládeže stále více určený lidmi se středním a vysokoškolským vzděláním. To platí i pro novou generaci dělnické třídy.

Podrobně je zde zkoumán vliv vzdělání na procesy začleňování mládeže do pracovního procesu a její adaptace. Z hlediska využitelnosti v mládežnické politice je zajímavá závěrečná část čtvrté kapitoly o ekonomických potřebách společnosti a potřebách vzdělání mládeže. V socialistické společnosti, v níž probíhá současný proces vědeckotechnického rozvoje a demokratizace života, vzniká nutnost regulace rozporů, které zákonitě vznikají. Jádro rozporu je zde v realizaci ekonomické potřeby společnosti a profesní orientace mládeže, tedy rozporu mezi objektivními potřebami společnosti a subjektivními potřebami mladých lidí.

Pátá kapitola, *Sociálně ekonomické problémy a problémy životního způsobu mládeže*, je zpracována převážně na základě údajů ze statistik a výzkumů realizovaných v Maďarsku (autoři: E. Andics, Z. Bekes, J. Charča). Jsou zde vymezeny hlavní ukazatele materiálních podmínek života mládeže. Zajímavá, ale z hlediska teoreticko-metodologického přístupu k řešení úlohy o sociální reprodukci diskutabilní, je část o reprodukci sociálních rozdílů mezi mladou generací. Autoři zdůrazňují, že „materiální podmínky a životní šance v širokém smyslu jsou diferencovány i v mnoha reprodukčních vztazích“. Hovoří o tzv. problému nerovnosti šancí a upozorňují, že „existence nerovnosti šancí u mládeže a jejich reprodukce není na jistém stupni nezbytností a také ne vždy vede ke společenskému napětí. Jde však o to, že nespokojenost s daným stavem v některých sférách života mládeže vede ke kompenzaci v jiných sférách života“.

Rozdíly v oblasti materiálních a životních podmínek mohou být i stimulem ke zvyšování společenské aktivity zainteresovaných skupin. Na příkladu MLR jsou potom uváděny problémy některých skupin mládeže z hlediska sociální politiky. „Skupiny, které mají nejvíce i nejméně příznivé podmínky, jsou také z mobilityního hlediska uzavřeny, ale skupiny se středně příznivými podmínkami mají větší šanci vertikální mobility.“

„...uzavřenost některých vrstev zvláště nepříznivě působí na mladé lidi, kteří

mají vyšší vzdělání; výsledkem je, že nerovnost šancí přechodu do skupiny inteligence u části této skupiny mladé generace narůstá.“ Akceptovatelný je závěr, že v mládežnické politice se proto musí prosazovat nové směry, tzn. diferencovaný přístup k jednotlivým skupinám mládeže (skutečností však je, že diferencovaný přístup není dosud plně uplatňován).

Autoři uvádějí, že za poslední tři desetiletí se dynamický rozvoj systému vzdělání a kultury stal významným faktorem sblížení tříd a sociálních vrstev i kulturního vzestupu širokých mas. Na příkladu situace v MLR dokumentují, že existující rozdíly mezi vrstvami se odrážejí i v šancích na získání takových profesí, které zabezpečují nejvyšší příjmy a lepší kulturní podmínky. Tento handicap mají hlavně děti, jejichž rodiče nemají odbornou kvalifikaci.

Závěrem kapitoly se zdůrazňuje, že před mládežnickou politikou v MLR stojí řada úkolů, a to nejen s cílem kompenzovat nevyhovující sociální postavení některých skupin mládeže, ale také zmenšovat tendence reprodukce těchto negativních momentů.

Šestá, závěrečná kapitola monografie je věnována *sociálně politickým otázkám formování nových generací dělnické třídy v podmínkách vědeckotechnického rozvoje* (autorský kolektiv vedl W. Gerth). Jsou zde rozpracovány hlavní strategické úkoly při přípravě nových generací dělnické třídy (tato příprava je chápána jako nejdůležitější úloha všech zemí socialistického společenství), a to: 1) příprava nové směny dělnické třídy v tom směru, aby byla schopna ochraňovat a rozvíjet to, co již bylo v třídním boji vybojováno, 2) bezprostřední účast mládeže při řešení odpovědných úkolů v současném procesu budování rozvinuté socialistické společnosti, 3) cílevědomé formování této nové směny vzhledem k potřebám budoucnosti. Klíčovým problémem dalšího budování a zdokonalování rozvinuté socialistické společnosti je zabezpečení organického spojení předností socialismu s vymoženostmi vědeckotechnické revoluce a to cestou široké intenzifikace národního hospodářství.

V závěru monografie je uveden přehled o *zkušenostech socialistických zemí v realizaci aktivní demografické politiky* (zpracovala jej T. Žilkínová).

Lze konstatovat, že mezinárodní výzkumný projekt *Sociální aspekty formování nových generací dělnické třídy* přinesl řadu nových poznatků a závažných zjištění o problémech dělnické mládeže, ale i mládeže ostatních sociálních skupin, která vstupuje do samostatného pracovního života. V kolektivní monografii jsou představeny i mnohotvárné a bohaté zkušenosti z řešení těchto otázek v různých zemích, současně však i ostrost a rozpornost těchto problémů v podmínkách současného vědeckotechnického rozvoje, nutnost dalšího konkrétního poznání obecného i zvláštního v rozvoji mladé generace.

V etapě intenzivního rozvoje socialistické ekonomiky se musí uplatňovat nové přístupy v řešení rozporů mezi potřebami společnosti a zájmy jednotlivců. V podmínkách reálného socialismu se rozpory mezi potřebami společnosti a profesními zájmy mládeže nezmenšují, ale přecházejí v moment rozvoje, pohybu vpřed. Vědeckotechnický rozvoj totiž radikálně mění strukturu společenské dělby práce i potřeby národního hospodářství v oblasti pracovních sil. To se také výrazně odráží v životních drahách mládeže, ve formování nových pokolení dělnické třídy, v jejím začleňování do pracovního procesu. Zkušenosti z ekonomického rozvoje některých socialistických zemí ukazují, že nízké tempo technického rozvoje nedostatečně zvyšuje potřeby vysoce kvalifikovaných pracovních sil. V osmdesátých letech se také objevily nové jevy, které ukazují postavení mládeže z jiného pohledu a které mají důležitý význam pro chápání některých perspektivních problémů. V publikaci je proto zdůrazňována nutnost diferencovaného přístupu k mladé generaci.

Recenzovaná práce se v podstatě zabývá třemi základními oblastmi nebo funkcemi mládeže ve společnosti: 1) její účastí v procesech materiální reprodukce společnosti, 2) účastí v procesu osvojení a reprodukce duchovních hodnot a znalostí, 3) účastí na reprodukci obyvatelstva.

Jinými slovy — zabývá se *funkcemi učení, práce a rození a výchovy dětí*. Mezi nimi existují těsné vztahy; každá z těchto funkcí ohraničuje dvě další. Úloha tkví v tom, najít metody optimalizace, sladění těchto funkcí. Přitom je zřejmé, že každá nová generace má svoji neopakovatelnou zkušenost, své problémy, konflikty v procesu začátku samostatného života a profesní kariéry.

Autoři kolektivní monografie udělali další krok kupředu v poznávání výše uvedených základních funkcí mládeže ve společnosti a odhalili řadu jejich zvláštností. Práce má současně prognostický charakter, protože podle toho, jaká je dnešní mládež, usuzujeme i o budoucí společnosti.

Jaroslav Hudeček

Překlad knihy L. A. Něčiporenka *Buržoazní „sociologie konfliktu“* (originál byl vydán v SSSR roku 1982, do češtiny přeložila Věra Urbánková) vychází ve společné edici nakladatelství socialistických zemí, nazvané *Kritika buržoazní ideologie a revizionismu*. Tomu plně odpovídá zaměření a způsob zpracování tématu. Autorovi zřejmě nešlo o zcela vyčerpávající informaci o všech stránkách tzv. sociologie konfliktu, o všech jejích reprezentantech, ani o její všestrannou analýzu. Věnuje se především rozboru toho, z jakých třídních kořenů tato sociologie vyrůstá, jaké jsou její ideologické a světonázorové důsledky, v čem spočívá její protimarxistické zaměření a jaká je její úloha v současném politickém životě jak uvnitř kapitalistických zemí, tak v mezinárodním měřítku.

Pro prezentaci a kritické zhodnocení této tendence buržoazní sociologie volí Něčiporenko názory tří autorů, a to L. Cosera, R. Dahrendorfa a K. Bouldinga. Každému z nich věnuje samostatnou kapitolu. Coserovi kapitolu druhou, nazvanou *Mýtus o sociálních konfliktech jako „stabilizátorech“ kapitalistického systému*, Dahrendorfovi kapitolu třetí, nadepsanou *Skutečný smysl „konfliktního modelu společnosti“* a Bouldingovi kapitolu čtvrtou, s názvem *Obecná teorie konfliktu: nároky a realita*. První kapitola, jak napovídá její nadpis *Aktualizace problému konfliktu v soudobé buržoazní sociologii*, vysvětluje genezi dané problematiky v buržoazním sociologickém myšlení a poukazuje na apologetickou funkci teorie konfliktu ve vztahu ke kapitalistické společnosti. Kniha kromě toho obsahuje stručný úvod objasňující příčiny zvýšeného zájmu buržoazní sociologie o tuto tematiku v posledních desetiletích, a neméně stručný závěr zdůrazňující neschopnost sociologie konfliktu adekvátně zachytit a vysvětlit skutečné příčiny rozporů, k nimž za kapitalismu dochází, a stát se tak teoretickým nástrojem jejich reálného, a nikoli pouze utopického řešení.

Postihnout sociální a gnozeologické příčiny zvýšeného zájmu buržoazních sociologů o problematiku sociálních konfliktů zhruba v posledních třiceti letech není příliš obtížné a sovětský autor vysvětluje tuto otázku zcela přesvědčivě. Zabývat se touto tematikou byli buržoazní autoři doslova donuceni narůstáním konfliktních situací ve vývoji rozvinutých kapitalistických společností zejména od druhé poloviny padesátých let, stejně jako v důsledku uznání skutečnosti, že v mezinárodním měřítku má protiklad dvou světových soustav dlouhodobý charakter a nelze se utěšovat mylnou nadějí (jak to činili někteří buržoazní politikové na přelomu čtyřicátých a padesátých let), že existence světové socialistické soustavy je snad pouze přechodná.

Protože však v té době v obecné buržoazní sociologické teorii převládající parsonsovský strukturální funkcionalismus považoval sociální konflikty za pouze okrajovou, dočasnou a svou podstatou patologickou, a tudíž negativní vlastnost jinak harmonického sociálního systému, byli ti z buržoazních sociologů, kteří k otázce konfliktů přistupovali realističtěji a viděli v nich integrální součást společenského života, nuceni parsonsovský model korigovat a v některých otázkách s ním vést i polemiku. V tom byl určitý prvek realismu této teorie, její racionální jádro. Byla to ovšem polemika vedená v rámci těžce třídní orientace, týčej světonázorových východisek a konečkonců i sloužící týmž zájmům, tj. uchování buržoazního statu quo, i když v každém z obou případů poněkud jinými teoretickými i praktickými prostředky. Proto nepřekvapí, a L. A. Něčiporenko to v celém textu správně zdůrazňuje, že konečným cílem teoretiků konfliktu bylo spíše doplnění a rozšíření parsonsovské teoretické konstrukce než její úplná negace.

V této souvislosti nelze nezopakovat myšlenku, o níž jsem se zmínil již v jiné studii, že hned na počátku vývoje buržoazní sociologie, při jejím vzniku, spatjem s tvorbou jejích klasiků, jakými byli Comte, Spencer, Durkheim, Weber, Pareto i další autoři působící v devatenáctém a na počátku dvacátého století, se vytvořil model jejího pěstování, který v zásadních rysech působí dodnes a pod vlivem měnících se sociálních a gnozeologických podmínek prodělává pouze dílčí formální a obsahové modifikace. Mezi jeho základní znaky patří v podstatě idealistický výklad společenského života, konzervativní přístup k principům, na nichž je vybudována kapitalistická společnost a zřetelný odpor k jakýmkoli revolučním změnám, popírání třídního boje jako hybné síly třídní antagonistických společností a zdůrazňování konsensu, implicitní a někdy i explicitní polemika s klíčovými teoretickými a metodologickými tezemi marxismu, přičemž tato polemika může mít podle okolností buď podobu zásadního odmítání zmíněných tezí, nebo jejich selektivního přijímání, ovšem v patřičně revidované podobě, a konečně určitá abstraktnost, nekonkrétnost až formalismus závěrů o sociální realitě.

Přes jistou, často nadměrně zdůrazňovanou a někdy za přednost „neschematic-

kého“ myšlení vydávanou vnitřní diferencovanost a pluralitu buržoazních sociologických směrů minulosti i dneška, jsou uvedené rysy výše zmíněného modelu tím, co z těchto směrů činí v podstatě pouhé modifikace v základních vlastnostech jednotného buržoazního myšlení. Proto také při bližší analýze — a recenzovaná kniha tuto analýzu provádí — zjistíme, že na první pohled tak nápadný rozdíl mezi strukturně funkcionální teorií a teorií konfliktu svou podstatou tak zásadním rozdílem není.

Uveďme nyní na základě recenzované knihy v maximální zkratce, jak se projevují rysy vše zmíněného modelu pěstování buržoazního sociologického myšlení v tzv. sociologii konfliktu.

Teorie konfliktu je svou podstatou idealistická hlavně proto, že její různé modifikace vycházejí z teze, „že konflikty jsou konečkoncům určeny vědomím lidí. Přitom se jako příčiny vyvolávající konflikty uvádějí nesoulad individuálních a společenských hodnot, nesoulad mezi očekáváním, praktickými záměry a činy osob, nepochopení vlastního jednání ve vztahu k druhým, všemožná nedorozumění, logické chyby a sémantické potíže v procesu komunikace vůbec, nedostatek a nekvalitnost informací atd. Sociální střety se tak interpretují jako střetnutí „konfliktních vědomí“ a za jejich hlavní příčiny se prohlašuje nedokonalost lidské psychiky, nesoulad mezi reálnou skutečností a představami o ní“ (s. 37). Objektivní, konečkoncům materiální povaha nejdůležitějších společenských kolizí kapitalistické společnosti, plynoucí z antagonismu výrobních sil a výrobních vztahů, je tak ignorována, a přeceňována je naopak úloha vědomí, vůle a emocí lidí. Logickým důsledkem tohoto pojetí pak je, že k odstranění sociálních konfliktů není nutná změna materiálních podmínek, ale lepší vzájemné pochopení mezi lidmi jako individui a mezi společenskými skupinami. Apologetický politický smysl tohoto závěru je zcela zřejmý.

Tím se dostáváme k druhému rysu teorie konfliktu, jímž je její konzervativismus a odpor k jakékoli revoluční změně. L. A. Něčiporenko o tom píše: „A přestože konfliktologické teorie a praktická doporučení, jež se vypracovávají na jejich základě, mohou sloužit ke zdokonalování forem a metod státní monopolistické kontroly, nicméně význam těchto teorií a doporučení vcelku nepřekračuje rámec známých koncepcí takzvaného „sociálního inženýrství“, které doporučuje vysloveně polovičatá a vůbec ne radikální řešení palčivých sociálních problémů soudobého kapitalismu“ (s. 21).

Revoluční třídní boj, a to je třetí typický rys teorie konfliktu, společný s jinými buržoazními sociologickými teoriemi, je zaměňován přizpůsobením jedinců a sociálních skupin vládnoucímu společenskému zřízení v zájmu jeho zdokonalení a upevnění. Pro Cosera je například přijatelný pouze takový konflikt, „který je charakterizován za prvé tím, že proti sobě stojí individua nebo skupiny sdílejí fundamentální principy existujícího sociálního systému, a za druhé tím, že konflikt nepřispívá ke zničení, ale k upevnění daného systému“ (s. 55).

Pokud jde o vztah k marxismu, prakticky ani jeden soudobý buržoazní sociologický směr, který si činí nárok na víceméně úplné zachycení sociální reality, píše Něčiporenko, nemůže pominout jeho ideové dědictví. Gesta uznání teoretických zásluh marxismu buržoazními autory se stala již zvykem. V recenzované knize je v této souvislosti uveden Coserův výrok, že Karel Marx je klasickým teoretikem konfliktu. Buržoazní teoretikové občas dosti obšírně uvažují o přínosu marxismu k sociologii konfliktu. Podstatné a rozhodující je však to, že i když slovy uznávají plodný heuristický princip marxisticko-leninské teorie, zásadně odmítají její materialistický obsah a zejména materialistickou dialektiku v její aplikaci na život společnosti.

Typickým rysem sociologie konfliktu je konečně také její abstraktnost a formalismus. Tak Coser chápe společnost mimo její skutečnou historii jako kterýkoli sociální systém s fatálně nevyhnutelnou sociální nerovností, věčnou psychologickou nespokojeností členů společnosti a z toho vyplývajícím napětím mezi individui a skupinami, s jejich smyslově emocionální, psychickou nervozitou, která se případ od případu projeví v jejich vzájemných kolizích.

Něčiporenkova kniha v dané tematické oblasti nesporně splní záměr, který sleduje. Poučí širší kruhy zájemců, v čem podstata teorie konfliktu spočívá, jaká jsou její třídní a ideologická východiska i jakým politickým cílům slouží. Může být užitečná každému, kdo potřebuje mít základní přehled o tom, jakou světonázorovou úlohu hraje jeden z významných směrů soudobé buržoazní sociologie.

Zároven je však třeba poznamenat, tak jak to výstižně před časem učinil K. Rychtařík v *Besedě za kulatým stolem* časopisu Sociológia, že „kritika buržoazních teorií by neměla končit odhalením jejich nedostatků. Měla by se dotáhnout až do pozitivního rozpracování dané problematiky“. V aplikaci na tematiku recenzované knihy to znamená, že nejpřesvědčivější kritikou a dialektickým překonáním buržoazní so-

ciologie konfliktu bude solidní, fundované a na faktech založené rozpracování marxisticko-leninské teorie antagonismů dnešního kapitalismu a konkrétní analýza rozporů současné socialistické společnosti. To ostatně v samém závěru knihy konstatuje i L. A. Něčiporenko, když píše: „... Je třeba ještě mnoho udělat pro odhalení dynamického mechanismu vzniku, regulování a řešení neantagonistických rozporů, vznikajících v životě socialistické společnosti. Úspěšné řešení těchto problémů přispěje ke zlepšení vědeckého řízení tohoto vývoje. Rozpracování teoretických problémů sociálního konfliktu má rovněž význam pro odhalování příslušných buržoazních koncepcí, pro jejich pádnou a účinnou kritiku“ (s. 126).

Jan Sedláček

Tři publikace o ekologicko-alternativním hnutí

Pavel Georgiev-Čavdar Palavejev: „Zelenite“ v političeskija život na FRG („Zelení“ v politickém životě NSR)

Sofija, Partizdat 1982, 105 s.

Szabó Máté: Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Az ökológiai mozgalmak elmélete és politikája (Zelení, Alternativci, ochránci přírody. K teorii a politice ekologických hnutí)

Budapest, Gondolat 1985, 238 s.

„Zeljonyje“: ideologija i politika („Zelení“: ideologie a politika)

Moskva, Molodaja gvardija 1985, 190 s.

Problematika ekologicko-alternativního hnutí je v socialistických zemích studována jako součást mezinárodního dělnického hnutí a světového revolučního procesu. (IML ÚV KSSS, ASV ÚV KSSS i IMRD AV SSR), v NDR především jako součást široce založeného výzkumu současné etapy levicového radikalismu a dále v rámci studia sociálně reformistického hnutí, v BLR jsou tyto otázky dlouhodobě analyzovány v rámci politických teorií a výzkumu globálních problémů celosvětového vývoje, v MLR i PLR jsou především součástí výzkumu sociálního reformismu.

Výzkum masového demokratického hnutí a jeho politicky nejambicióznějšího ekologicko-alternativního proudu je zaměřen na důsledky ekonomické krize kapitalismu v sedmdesátých letech, na proměny v hodnotových orientacích obyvatelstva a strukturální změny v sociálním složení v západoevropských kapitalistických zemích (mj. vznik „nových středních vrstev“), na projevy organizované masové nedůvěry vůči hospodářskému a politickému systému v kapitalistických zemích (mj. alternativní hnutí). Toto zaměření se odráží i v prvních třech publikacích o ekologicko-alternativním hnutí, které byly vydány v socialistických zemích.

Publikace P. Georgieva a Č. Palavejeva, „Zelení“ v politickém životě NSR (Sofie 1982) je první monografií v socialistických zemích, která se systematicky zabývá ekologicko-alternativním hnutím v NSR a Zelenými. Práce je rozdělena do pěti kapitol. Místo „Zelených“ v politickém životě NSR (s. 5–26), *Ideologie a filozofie „Zelených“* (s. 27–40), *Protiválečné hnutí a „Zelení“* (s. 41–61), „Zelení“ *proti rozmístění amerických raket* (s. 62–83), „Zelení“ *a marxismus* (s. 84–101). V práci nevelké rozsahem a přes malý časový odstup od oficiálního založení Zelených (1980) se bulharským autorům zdařilo postihnout základní vývojové tendence uvnitř tohoto hnutí a podat až překvapivě plastický, konkrétními fakty naplněný obraz jejich působení v NSR. Publikace představuje kritické zhodnocení ideových základů (zejm. s. 32–39), sociálně politické podstaty a praktického významu Zelených v NSR.

Práce maďarského autora Szabó Mátého *Zelení, Alternativci, ochránci přírody. K teorii a politice ekologických hnutí* (Budapešť 1985) je rozčleněna do čtyř kapitol.

V první kapitole *Politická ekologie* (s. 10–46) podává autor nástin vzniku a typologii ekologických teorií, analyzuje ekologické krizové teorie (mj. Meadows, P. R. Ehrlich, B. Commoner), teorie alternativních technologií a společnosti (E. F. Schumacher, I. Illich a d.), politické teorie ekologického hnutí (mj. A. Gorz) a na závěr vyhodnocuje vztah politické ekologie k tradicím klasických politických teorií (sociální utopie, romantika, anarchismus, liberalismus, socialismus, konzervatismus).

V druhé kapitole *Ekologická politika* (s. 47–81) provádí cenné srovnání forem působení ekologických hnutí ve třech zemích, USA, Francii a NSR.

Třetí kapitola (s. 82–207) je věnována rozboru dnes nejreprezentativnějšího představitelů ekologicko-alternativního hnutí v Evropě – *západoněmeckých Zelených* (Die Grünen). V sedmi paragrafech je podán obsažný přehled o jednotlivých prouděch masových demokratických hnutích v NSR, rekapituluje se proces vzniku Zelených, rozebírají se koncepce nejreprezentativnějších teoretiků z prvního období krátce po založení tohoto hnutí (zejm. M. Gruhl, R. Bahro, Beuys). Rozbor základního programu Zelených je spojen i s přehledným zhodnocením rozsáhlých diskusí o hospodářské a mírové politice. V dalších paragrafech (5 až 7) je věnována pozornost řešení otázek organizační výstavby proti-stranické strany Zelených (zejména principu „demokracie na elementárním základě“ – Basisdemokratie), dále strategiím tohoto hnutí (mj. nenásilí, vztah k parlamentarismu a stranám v NSR). V závěrech Szabó Máté zdůrazňuje, že navzdory rozdílným organizačním formám i cílovým představám rozšířeným v ekologickém hnutí dovolují společné prvky v politických cílech (ekologické a sociální požadavky), v organizačních formách (decentralizace, přímá demokracie), v politických vztazích (nekonvenční formy protestu, nenásilí, přímá akce, občanská neposlušnost), v sociální základně (post-materiální orientace v zájmech, potřebách) ocenit celý ekologicko-alternativní směr jako zásadně nové politicko-sociální hnutí s relativně samostatným profilem.

Knihu Szabó Mátého uzavírá rozsáhlý odkazový aparát, který dokumentuje, že autor s velkou erudiicí zvládl rozsáhlou produkci hnutí Zelených, jeho ideových zdrojů a souběžců i prvou literaturu o ekologicko-alternativním hnutí.

Publikace „*Zelení: ideologie a politika*“ (Moskva 1985) je výsledkem spolupráce čtyř známých autorů, V. D. Granova (je autorem Úvodu a první kapitoly *Předpoklady a sociální zaměření hnutí*), V. G. Vasina a B. S. Orlova (druhá kapitola „*Zelení a buržoazní společnost a Závěr*) a J. G. Fogelera (třetí kapitola *Komunisté a „Zelení“*). Jejím nejvýraznějším rysem je promyšlený konceptní přístup k ekologickému, alternativnímu a mírovému hnutí v NSR a k Zeleným. Na stodevadesáti stránkách autoři odpovídají na otázky prehistorie, současného stavu a perspektiv ekologicko-alternativního hnutí. Podávají souhrnnou odpověď na otázku, proč se „Zelení“ v řadě západoevropských států (na rozdíl od celé řady stran a straníček i studentských protestních hnutí vznikajících a zanikajících v sedmdesátých letech) stali trvalým jevem.

V první kapitole autoři rekapitulují historii jednotlivých forem sociálního protestu v celém poválečném období. Ukazují příčiny selhání levičáckého protestu a uzavírají prehistorii ekologicko-alternativního hnutí zjištěním: „Maloburžoazní radikalismus, který utrpěl porážku na konci šedesátých let, byl přinucen nalézat východisko v nových formách. Těmito formami se staly „alternativní proudy“, z nichž se vydělil jako nejdůležitější proud Zelených. Základem pro formování „Zelených“ se staly takzvané občanské iniciativy...“ (s. 21). V druhém paragrafu první kapitoly, nazvaném „*Třetí cesta v řešení ekologických problémů*“, kriticky shrnují ideové zdroje hnutí Zelených. V té souvislosti uvádějí všechny důležité ideové zdroje „nové levice“ (H. Marcuse, T. W. Adorno, J.-P. Sartre, A. Gorz), ale též koncepty levicového sociálního reformismu, buržoazně liberálního proudu, zejména pak právy Římského klubu a další. V kapitole se kriticky hodnotí sjednocování anarchistických a reformistických idejí. První kapitola je uzavřena paragrafem *Stát a „Zelení“* (s. 45–58). Ukazují se zde příčiny, které Zelené vedly ke koncepci „proti-stranické strany“ (novodobý anarchismus, nedůvěra vůči politickým stranám a odpor proti tradičním formám politické organizace), k představě o překonání antagonismu pravice a levice (teoretici Zeleného hnutí vycházejí mj. z premisy oslabení třídních zájmů), k odmítání státu a politické moci a formulování nového ideálu Zelených: „solidární společnosti“ a „ekologického socialismu“ („ekosocialismus“). Autoři rekapitulují první etapy vývoje po vzniku západoněmeckých Zelených: rozchod s buržoazně konzervativními představiteli ekologického hnutí (H. Gruhl), prosazování politického realismu (vůči technice, státu apod.). Závěr první kapitoly je vůdčím motivem celé publikace: „To hlavní dnes spočívá v antimonopolistických, antiimperialistických náladách a tendencích, které stále častěji přerůstají v kritiku základů buržoazního řádu. Jde o neproletářský protest proti nelidskosti kapitalismu. Přesto, že „Zelení“ hovoří o záměru držet se ve „stejně vzdálenosti“ od kapitalismu i od reálného socialismu, nesporně u nich převládá kritika kapitalismu. K tomu je vede logika života“ (s. 57).

Druhá kapitola je nejrozsáhlejší a zahrnuje paragrafy *Alternativní hnutí* (s. 59–15), *Taktika akcí* (s. 75–92), *Ekonomika a „kontraekonomika“* (s. 92–111), *Parlamentní činnost* (s. 111–123) a *Proti hrozbě jaderné války* (s. 123–140). Obsáhlé kritické zhodnocení alternativního hnutí tvoří těžiště kapitoly – alternativní hnutí „usilují o vytyčení alternativy proti kapitalistickému pořádku, o principiální přehodnocení buržoazní logiky průmyslového růstu, snaží se nově přistoupit k rozvoji vědy a tech-

niky, reálně, ne slovy, pomáhat rozvojovým zemím a všemi silami bojovat proti politice horečného zbrojení“ (s. 59). Autoři druhé kapitoly analyzují nejrozšířenější formu alternativního hnutí – občanské iniciativy. Rozbor se týká forem působení, zahrnuje údaje o sociální struktuře hnutí, ideové koncepty těchto hnutí a provádí resumé: „Výzvy ke společnosti bez vrchnosti, vykořisťování a násilí se stýkají s cílovým zaměřením nejpokrokovějších sil lidstva, a především komunistů. A v tomto smyslu názory a akce stoupenců alternativního hnutí levicové orientace mají pozitivní význam. Přesto sám pokus vytvořit „měkkou společnost“ v tvrdém kapitalistickém světě, který apeluje jen na city a rozum lidí v naději, že někdy někde vznikne „nové politické myšlení a jednání“, je odsouzen k neúspěchu“ (s. 75). „Taktika jednání“ je dokumentována na ekologicko-alternativním hnutí v NSR, Dánsku a Švédsku atd. Zelení odmítají sociálně politické instituce v kapitalistických zemích jako systém neodpovídající potřebám lidské osobnosti (proti společnosti masové spotřeby vyzdvihují novou etiku „ne mít, ale být“), obracejí se proti moci kapitalistického státu a odmítají centralizaci (mocenskou i ekonomickou), prosazují princip nenásilí a vytváření „fronty odmítnutí“ produktů a výroby zvláště nebezpečných pro zdraví lidí a životní prostředí apod. Autoři mimo jiné připomínají, že počátky občanské iniciativy se objevily na konci šedesátých let v NSR, když v rámci volební kampaně se sdružovaly skupiny občanů na podporu SPD a W. Brandta. Jeho heslo zaměřené proti pravici – „odvážit se rozšíření demokracie“ – spojovaly tyto skupiny s představou o překonání úzkého rámce buržoazního parlamentarismu. Po ztroskotání sociálně demokratické politiky velkých reforem se iniciativa obrátila i proti SPD. Různé formy této iniciativy se staly v průběhu sedmdesátých a první poloviny osmdesátých let v řadě kapitalistických zemí nejrozšířenější formou akcí zelených. V závěru paragrafu Vasin a Orlov shrnují pokusy „Zelených“ sjednocovat se v národním i nadnárodním rámci. Předmětem kritiky ze strany Zelených jsou veškeré problémy kapitalismu, které se staly zjevné od počátku sedmdesátých let a byly podmíněny ekonomickou i ekologickou krizí. Alternativní akce, rozšířené nejen v evropských kapitalistických státech, jako je Francie, Švédsko, NSR (tam v roce 1983 existovalo 10-12 tisíc alternativních projektů, na nichž se podílelo asi 100.000 lidí), ale i v USA, trpí ekonomickou slabostí. Na stránkách 105–110 hodnotí autoři první program západoněmeckých Zelených „Sinnvoll arbeiten – solidarisch leben“. Prognózy autorů o možnostech sblížení Zelených s dělnickým odborovým hnutím se začínají mezitím naplňovat: „Problémy, s nimiž se nyní střetly demokratické síly v zemích státně monopolistického kapitalismu, jsou natolik vážné, že vypořádat se s nimi v zájmu všeho lidu je možné pouze společným úsilím dělnického hnutí a nových sociálních hnutí, v nichž významnou roli hrají „Zelení““ (s. 111). Uvnitř stran „Zelených“ trvají nadále spory o taktice i strategii, kterou mají uplatňovat proti buržoazní parlamentárnímu systému. I cíle všech alternativních hnutí – radikální přezkoumání veškerého dění ve společnosti z hlediska zájmů a potřeb člověka, mají své sociální základy: „Ještě nikdy nebyla tak zřejmá souvislost mezi průmyslovým rozvojem, státně monopolistického kapitalismu a jeho zhoubným působením na přírodu, životní prostředí, nebyla tak zřejmá propast mezi úrovní života ve vyspělých kapitalistických zemích a úrovní života v zemích, které se osvobodily od koloniálního útlaču. Ještě nikdy nebyla tak zřejmá imperialistická hrozba zničení lidstva v požáru jaderné války“ (s. 59). Autoři druhé kapitoly podrobně rozebírají nejrozšířenější formu alternativního hnutí – občanské iniciativy.

Třetí kapitola „Komunisté a „Zelení““ je složena ze tří paragrafů *Součást nových demokratických hnutí* (s. 141–156), *„Ekologický socialismus“: podstata a tendence* (s. 156–175) a *Za levicovou většinu* (s. 175–184). Autor poslední kapitoly J. G. Fogeler zdůrazňuje, že ekologicko-alternativní hnutí jsou podstatnou součástí radikálně demokratického hnutí: „Ne soupeření, ale spolupráci ve jménu společných cílů navrhuji komunisté účastníkům těchto masových hnutí a jejich vůdčům“ (s. 141). O perspektivách výstupu sociálního protestu, který vyjadřuje ekologicko-alternativní hnutí se nadále diskutuje, nesporné však je, že toto hnutí může získat na významu, jestliže se zaměří na společné akce s dalšími masově demokratickými hnutími a především s dělnickým hnutím.

Všechny tři recenzované publikace poskytují kritickou a věcně obsažnou informaci o ekologicko-alternativním hnutí. Jsou psány „k věci“ a zasvěcené – autoři mají za sebou několik desítek studií k uvedenému tématu.

Na závěr nezbývá než konstatovat, že i u nás by publikace o vzniku a působení masového demokratického hnutí v nesocialistickém světě našla svoji čtenářskou obec.

Ladislav Hrzal, Oldřich Ševčík

Je-li vydána první monografie na nové téma, znamená to, že se zkoncipoval nový specifický směr vědeckého bádání, že se nahromadilo již tolik poznatků v řešení určitého problému a nový přístup k nějakému problému se již tak vyvinul, že nové, v časopisecké literatuře většinou rozptýlené výsledky potřebují shrnující přehled. Monografie (a často to bývá celá řada paralelních monografií) uzavírají vždy určitou ucelenou a relativně uzavřenou etapu vývoje poznání v daném směru. A zároveň svou uceleností přinášejí nový pohled na problém, a tudíž podněty k dalšímu rozvoji. Proto recenze takové práce představuje zároveň pohled na úspěchy či neúspěchy, použitelnost či nepoužitelnost celého směru a jeho dosavadních výsledků i případnou úvahu o dalších směrech žádoucího vývoje.

Agrestiho knížka představuje ucelený pohled na ten směr v metodologii analýzy dat, který vyvíjí metody a zpracovatelské techniky pro ordinální proměnné, směr, který zaznamenal v posledních deseti letech velmi značné oživení zájmu mezi statistiky a který přinesl nové zajímavé a prakticky důležité výsledky. Po dlouhou dobu se ordinální data zpracovávala buď jako nominální (tím, že se prostě zapomnělo na uspořádání kategorií), nebo jako kardinální (tím, že byla přijata nějaká vhodná, většinou ekvidistantní kvantifikace). Z čistě ordinálních technik byla využívána jen pořadová korelace (Spearmanův nebo Kendallův koeficient), modifikovaná pro kontingenční tabulky a (vzhledem k porušení předpokladu spojitosti velmi nepřesně a chybně) Kolmogorov-Smirnovova statistika pro testy dobré shody nebo dvouvýběrový problém. První vlna oživení zájmu přichází v šedesátých letech — potřeba měření asociace ordinálních znaků, vstup ordinálních dat do modelů kauzálních sítí a mnohorozměrné analýzy se projevila především ve společenských vědách. V posledních letech se nový zájem přenáší na pole matematické statistiky, na němž už vznikají ucelené metodologie, v anglicky publikované literatuře především log-lineární a logitové modely, u nás pak modely kvadratických forem distribučních funkcí.

A. Agresti již v úvodu shrnuje čtyři důvody pro tento nový silný zájem, které současně považuje za výhody oproti nominálním přístupům:

1. Ordinální metody mají větší sílu v odhalení specifických alternativ k nulové hypotéze.
2. Ordinální data jsou popisována podobně jako metodika regresní analýzy a analýzy rozptylu pro spojitá číselná data.
3. Ordinální analýza může využít širší možnosti ve formulaci modelů, které jsou úspornější a mají jednodušší interpretaci než standardní modely pro nominální proměnné.
4. Zajímavé ordinální modely mohou být aplikovány v situacích, kde standardní nominální modely jsou triviální nebo mají příliš mnoho parametrů pro testování shody.

Tyto čtyři vlastnosti jsou bezesporně velmi závažné a shrnují statistický pohled na metodiku analýzy ordinálních dat, domnívám se však, že je to pohled jednostranný a nezahrnuje to, co je z hlediska aplikačního předmětného oboru nejdůležitější: ordinální znaky jsou samostatnou metodologickou entitou, neboť kategorizace s uspořádáním tříd je vhodným modelem pro velmi širokou třídu vlastností, jež jsou pomocí něho vhodně operacionalizovány a vyjádřeny znakem. Ať již takto přímo vyjádřený, nebo jen pocívaný a latentně a intenzivně působící, je tento důvod vlastním motivem rozvoje metodiky. Uspořádanost stavů vlastností je součástí jejího významu, kterou nelze trvale pomíjet ani libovolně kvantitativně ohodnocovat (a tím vlastnost v průběhu operacionalizace zkreslovat). To je také důvod intenzivního zájmu společenských věd a jejich publikačních periodik o tuto problematiku, neboť právě v nich se ordinální data vyskytují velmi často. Rozbor těchto aspektů, který má základ v gnozeologických a ontologických úvahách, nemůžeme ve statistické monografii očekávat. Jejich absence však vede například k dalším jednostrannostem: autor de facto ztotožňuje ordinální proměnnou s intervalovou, předpokládá, že každé ordinální proměnné je podložena spojitá kvantitativní proměnná. Definuje (kap. 1): „Kategorizovaná proměnná je nazývána „ordinální“ místo „intervalovou“, když existuje jasné pořadí kategorií, ale absolutní vzdálenosti mezi nimi nejsou známy.“ Odhlédneme-li od nepřesnosti v požadavku pro absolutní vzdálenosti, který odporuje předpokladu intervalového typu (u toho lze pracovat jen s poměrnými vzdálenostmi vzhledem k invarianci v měřítku), vyvstává tu několik otázek. Především uspořáda-

nost nemusí vycházet z kvantit, je tu chudší relační struktura (která ovšem může také vzniknout absencí číselné informace, i když nejen intervalového typu) na množině stavů vlastnosti. A dále ordinální proměnná může být diskrétní svojí podstatou, její třídy jsou samostatné, ohraničené a jsou uspořádány. Předpoklad číselné určující proměnné určuje uspořádání všech jednotek na nějaké spojitě škále, zatímco diskrétnost předpokládá pouze uspořádání kategorií, nikoli jednotlivců v nich. Pojem ordinality metod ovšem v obou případech od kvantifikace odhlíží: metoda je ordinálního charakteru, jestliže její výsledky jsou nezávislé na jakékoli kvantifikaci a reflektují pouze uspořádání kategorií, přičemž se při změně pořadí mění i výsledky.

V současné době lze přístupy k rozvíjení metodiky rozdělit na tři hlavní směry:

- I. Přiřazení neparametrických skóreů za předpokladu spojitých proměnných.
- II. Využití distribučních funkcí pro případ diskrétních proměnných.
- III. Přiřazení číselných skóreů kategoriím znaku a přechod k metodám analýzy kardinálních dat.

V knize se autor zabývá především log-lineárními modely, které patří do III, logitovými modely, které patří částečně do II (závislá proměnná) a částečně do III (explanační proměnné), metody typu I se v knize vyskytují v souvislosti s měřením asociace a v porovnání závislých distribucí.

První čtyři kapitoly obsahují základní pojmy a pomocný aparát pro vlastní látku. Je tu shrnuta metodika log-lineárních modelů pro standardní nominální analýzu v tabulkách $R \times C$ a $R \times C \times L$, uvádějí se modely marginální i parciální asociace, interakční struktura, hierarchické modely. Jsou tu také popsány numerické algoritmy pro odhad parametrů. Jedním z důležitých pojmů, který se u nás neujal (přes svoji neoddiskutovatelnou teoretickou i praktickou závažnost) je „odds ratio“, které je jediným dnes známým koeficientem asociace v tabulkách 2×2 , jehož hodnota je necitlivá na změnu v poměrech marginálních četností a hraje ve formulaci log-lineárních modelů nezastupitelnou roli. K tomu terminologická poznámka: „odds ratio“ je možno přeložit buď jako „poměr šancí“ nebo jako „součinnový poměr“. Vzhledem k tomu, že první termín má v některých sociologických oborech (například sociální mobilita) specifické předmětné konotace, které mohou být interpretačně zavádějící, je vhodnější přijmout neutrálnější druhou možnost, která podobně nebezpečí neobsahuje (takovou preferenci navrhuji i pro případ, že by v ostatních vědách či ve statistice převážil termín první).

První čtyři kapitoly tvoří odrazový můstek k vlastnímu tématu, které začíná kapitolou pátou, *Log-lineární modely pro ordinální proměnné*. Tyto modely vycházejí z přiřazených skóreů kategoriím a z lineárních vztahů mezi logaritmy očekávaných četností. Pro dvourozměrnou tabulku $R \times C$ je uveden model asociace, v níž jsou obě proměnné ordinální a model, v němž je jedna z proměnných nominální (model řádkových, resp. sloupcových efektů). Vícerozměrné tabulky jsou reprezentovány případem trojrozměrným, $R \times C \times L$, který vyjadřuje již širší možnosti formulace závislostních vazeb a i složitější kombinace ordinálních a nominálních proměnných. Jsou to především modely stejnoměrné interakce, homogenní stejnoměrné interakce, řádkových, resp. sloupcových efektů v různých obměnách. Využití přiřazených skóreů v modelových rovnicích zvyšuje ovšem typ proměnných na kardinální. Výsledky logaritmicko-lineárních modelů jsou na zvolené kvantifikaci závislé, a tudíž nesplňují podmínky ordinality metod. Jsou příkladem pragmatického přístupu statistiků k řešení problému: využití vhodné a matematicky zpracovatelné teorie dává aplikovatelné, pochopitelné a názorné, i když ne zcela adekvátní a vyčerpávající řešení. V bilanci „pro a proti“ však modely získávají mnoho bodů pro přijetí v praxi (byť by měly být v budoucnu překonány a využití bylo jen dočasné). Ve většině případů se nevyskytují tak divoké interakční struktury, aby přijetí či odmítnutí modelů vedlo k velkému a interpretačně nebezpečnému zkreslení pohledu výzkumníka. Z textu není tak zřejmé, zda aplikace ekvidistantních skóreů nevede snad k žádoucím ordinálním vlastnostem, jak to naznačují vlastnosti součinnových poměrů, tj. nevede-li k formulaci modelů, jež se bez lineárních vazeb ke skóreům obejdou. Problém rozporu mezi nutností kvantifikovat a požadavkem ordinality autor uvádí, ale neřeší. Nejistotám ohledně přijatých skóreů se můžeme částečně vyhnout tím, že analýzu opakujeme několikrát pro značně různé kvantifikace kategorií. V případě, že se sociologické interpretace získaných výsledků od sebe neliší, posiluje se naše přesvědčení o platnosti výsledků a o jejich nezávislosti na možném omylu při určování skóreů.

Logaritmicko-lineární modely nerozlišují závislé a explanační (nezávislé) proměnné, směr působení je součástí meritorního modelu. Výsledky, které nabízí statistika, popisují statistické vazby, konstrukce návazných kauzálních modelů je záležitostí

sociologie. (Takováto striktní dělba práce a odpovědnosti však v praxi neplatí a konstrukce modelů je neustálou interakcí statistického a sociologického myšlení, přístupu a poznatkových fondů).

Další dvě kapitoly se zabývají situací, v níž je apriori známo, že jedna z proměnných je závislá, že zkoumáme efekty působení ostatních proměnných na ni. Tento případ je řešen pomocí logitových modelů.

Šestá kapitola má opět přípravný charakter, uvádí základní pojmy, z nichž nejdůležitější jsou: logistická regrese, logistická křivka a především pojem logitu pro relativní četnost (dichotomickou proměnnou), logitové báze pro vícehodnotový nominální znak a modifikaci pojmu pro ordinální případ (kumulované logity, přírůstkové logity, logity sousedních kategorií).

Sedmá kapitola, *Logitové modely pro ordinální proměnnou*, řeší případ dvourozměrných a třírozměrných tabulek s asymetrickou asociací. Problém rozpornosti kvantifikace a ordinality se projeví jen u explanačních proměnných. Čtenář se zde seznámí s bohatou varietou situací a modelů.

Kapitola 8, *Jiné modely pro ordinální proměnné*, je stručný přehled dalších přístupů k řešení ordinálního problému, které se vyskytují v anglicky publikované literatuře. Jsou to především logaritmicko-multiplikační modely, u nichž vycházíme z předpokladu, že kvantifikační skóry jsou neznámými konstantami, jež se v rámci modelu odhalují. Tento aspekt však vnáší do problému nové komplikace. Výsledné skóry jsou závislé na četnostech v tabulce a z nich odvozené, a tudíž neodpovídají postavení proměnné v celém, širokém systému ostatních proměnných a vztahů k nim. Kvantifikace tu znamená charakteristiku vzájemnosti, a to bez ohledu na uspořádanost kategorií, danou věcným a na datech nezávislým opodstatněním, která určuje obsah ordinálního znaku. Modely jsou formulovány zcela stejně pro nominální proměnné, uspořádanost kategorií nevyužívají. Jsou zcela analogické metodě kanonické korelace v kontingenčních tabulkách a dávají také obdobné výsledky. Logaritmicko-multiplikační modely mají přímou souvislost s metodou LINDA - A, což také naznačuje faktorovou nebo korespondenční interpretaci získaných hodnot.

Jiný přístup ukazuje Plackettova třída rozložení se stejnouměrnou globální asociací, modely kumulačního efektu, modely průměrné odpovědi.

V deváté kapitole, *Míry asociace pro ordinální proměnné*, se setkáme s běžnými tradičními měrami (založenými na přístupu I) i s měrami zavedenými autorem. V následující kapitole se čtenář seznámí s postupy statistické inference pro koeficienty asociace, včetně parciálních. Kapitola o čtvercových tabulkách obsahuje několik modelů pro quasiasymetrii tabulky a test pro rovnost marginálních distribucí, není však založena na jednotném metodicko-teoretickém přístupu. Poslední kapitola přináší souhrnné porovnání log-lineárních, logitových modelů a koeficientů asociace, jsou tu stručně zmíněny některé metodologické aspekty, které s problémem souvisejí: nominální vs. ordinální data, měření asociace vs. budování modelů, logitové vs. log-lineární modely.

Dodatky obsahují technické výsledky, nutné pro realizaci metod na počítačích a pro odvozování vlastních a výpočetních rovnic: metoda vážených nejmenších čtverců, metoda maximálních věrohodností, delta metoda a přehled počítačových programů, které obsahují možnosti aplikace modelů uvážených v knize.

Každá kapitola je zakončena poznámkami a doplňky, které obsahují další vlastnosti, dodatečné informace, paralelní metody, ale i zajímavá data a cvičení. Většina modelů knihy je ilustrována na příkladech. Autor předpokládá, že čtenář je obeznámen s pojmy testování hypotéz, ví co je to asociace a k čemu se ve vědě používá. Proto se soustřeďuje na statistickou stránku věci a i výsledky analýz na datech příkladů interpretuje na statistické rovině, nikoli předmětné. Z tohoto hlediska (které zřejmě je i cílem autorovým) je třeba se na knihu dívat.

A. Agresti pečlivě shrnuje literaturu z anglo-americké provenience, soustředil se na dva modely, které jsou v praxi nejčastěji používané a v teorii nejdále rozpracované a napsal stručný, dobře pochopitelný přehled statistické metodiky analýzy ordinálních dat. V tom je také velký přínos knihy pro praktické statistiky i pro výzkumníky, kteří mají aspirace na vlastní hlubší analýzu dat pomocí log-lineárních a logitových modelů a na hlubší a samostatné porozumění těmto modelům a jejich významu. Kniha je shrnutím dosavadních výsledků, které se budou ještě dále rozvíjet a prohlubovat, jistě se prosadí i jiné přístupy a metodika se rozšíří. Postupy, které A. Agresti v knize shrnul, však již tvoří dostatečně obsáhlý systém, aby se stal v blízké budoucnosti nepostradatelným pro každého výzkumníka. To platí v sociologii obzvlášť, vzhledem k roli, kterou ordinální data v našich výzkumných souborech hrají. Monografické zpracování látky, pro sociologii tak důležité, dává také předpoklad k tomu, aby se metodika dostala do vysokoškolských výukových plánů výzkumné a analytické metodologie pro adepty naší sociologie.

Jan Řehák

Mezinárodní vědecká spolupráce Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV — dosažené výsledky a zaměření v 8. pětiletce

Vědeckovýzkumná činnost Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV byla v období 1981–85 orientována na analýzu těchto obsahových okruhů: perspektiv vědeckotechnické revoluce a strategie vědy při výstavbě rozvinutého socialismu; prognózování sociálního rozvoje naší společnosti; řízení a plánování společenských procesů v období výstavby rozvinutého socialismu v ČSSR; vývoje sociální třídní a demografické struktury se zvláštním zřetelem k vedoucí úloze dělnické třídy; problémům socialistického způsobu života v procesu výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR; filozofických, metodologických a světonázorových problémů rozvoje soudobé vědy a revoluční praxe; tvorby životního prostředí a otázek urbanismu při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti; teoretických problémů socialistického internacionalismu; sociální struktury mládeže a faktorů jejích proměn v podmínkách budování socialismu; kritiky nejnovějších buržoazních a revizionistických teorií společenského vývoje.

Nezastupitelnou roli při její realizaci sehrála rovněž mezinárodní vědecká spolupráce. Byla koncipována s cílem zajistit účelnou a efektivní spolupráci při plnění vědeckovýzkumného programu ústavu a současně svými silami přispívat k rozvoji vědy zemí socialistického společenství.

V rámci *Dlouhodobého programu mnohostranné spolupráce socialistických zemí ve společenských vědách* se ústav aktivně podílel na rozvoji této formy vědecké spolupráce. Byl a je hlavním pracovištěm *Problémové komise mnohostranné spolupráce akademiků ve socialistických zemích „Ideologický boj v současném světě“*. Pracovníci ústavu zajišťovali činnost jejího sekretariátu, vydali několik čísel Informačního bulletinu věnovaných kritice buržoazních a revizionistických koncepcí, předali do tisku dva díly publikace *Social Theories in Confrontation*. Vedle koordinační činnosti bylo uspořádáno několik konferencí a kolokvií a zpracována společná monografie pod názvem *Věda a budoucnost: boj idejí*, na jejímž zpracování se podílelo patnáct československých autorů.

V rámci činnosti *Problémové komise „Sociální procesy v socialistických zemích“* byly zkoumány procesy přeměn společenských tříd v evropských socialistických zemích, formování socialistického způsobu života, plánování a prognózování sociálních procesů, historie sociologie v socialistických zemích, vzdělání a demografické procesy. Ústav byl a je koordinátorem výzkumné činnosti v oblasti plánování a prognózování sociálních procesů. Pracovníci ústavu zpracovali monografii *Teorie a praxe sociálního plánování a prognózování v socialistických zemích*, v níž jsou objasněny vztahy mezi sociálním a ekonomickým rozvojem v socialistické společnosti. V roce 1985 byl završen několikaletý srovnávací výzkum odborníků ze šesti socialistických zemí k problematice sociální struktury pětiletou mezinárodní monografií *Sbližování dělnické třídy a inteligence v průmyslových evropských zemích*, která vyšla pod redakcí československé a sovětské strany v ruštině a je významným příspěvkem k poznání objektivních a subjektivních aspektů sociální struktury zúčastněných zemí.

Kolektiv autorů se podílel na přípravě konečné verze publikace *Mládež a vysokoškolské vzdělání*, jež je výsledkem mezinárodního výzkumu k danému tématu.

Pokračovaly práce na přípravě společné monografie *Obecné a zvláštní v životním způsobu socialistických zemí*, která bude dokončena v roce 1987. Rovněž se pracovalo na slovníku sociologických termínů.

Pracovníci ústavu se podíleli na zpracování mezinárodní publikace *Vliv sociálně ekonomických faktorů na porodnost*, kterou připravuje Ústav pro sociologii a sociální politiku Akademie věd NDR.

V rámci *Problémové komise „Dělnická třída ve světovém revolučním procesu“* pracovníci ústavu koordinují téma: tendence a perspektivy rozvoje dělnické třídy. Pracovní skupina vedců z BLR, ČSSR, NDR a SSSR připravila první variantu monografie k tomuto tématu.

Pracovníci ústavu se dále podíleli na zpracování mezinárodní publikace *Sociální aspekty formování mladých kadrů dělnické třídy*.

Na základě mezinárodní spolupráce byla zpracována monografie *Sociální cíle a rozvoj vědy pro budování rozvinuté socialistické společnosti*. V publikaci je v návaznosti na předcházející práce o vztahu vědy a praxe hlouběji analyzován vliv společ-

čenských potřeb a cílů na zaměření vědeckovýzkumného procesu. V této souvislosti je nově charakterizována koncepce intenzifikace rozvoje vědy.

Spolupráce po linii RVHP se týkala několika výzkumných oblastí. Dokončovala se mezinárodní monografie *Struktura a dynamika vědeckých kádrů členských zemí RVHP*.

Významné místo v zahraničních vědeckých stycích zaujímal dvoustranná spolupráce se socialistickými zeměmi. Hlavním výsledkem československo-sovětské spolupráce v oblasti filozofie bylo ukončení rukopisu *Metodologie dějin filozofie* a jeho předání do tisku. Pokračovala příprava společné práce *Marxisticko-leninské pojetí zvládnutí soudobého vědeckého poznání*. Se sovětskými vědci byly zpracovány podklady k výzkumu cest intenzifikace rozvoje vědy.

S vědeckými pracovišti v NDR byla rozvíjena efektivní spolupráce v oblasti kritiky buržoazní filozofie a ideologie, v sociologické tematice pak problematika sociálního rozvoje.

S bulharskými vědci byla připravena společná publikace *Dialektika socialistického vědomí*.

Pracovníci ústavu připravili se svými vietnamskými kolegy publikaci *Materiální a sociální faktory formování socialistického člověka a socialistického kolektivu*.

Vědecké styky s nesocialistickými státy byly zaměřeny především na propagaci výsledků vlastního vědeckého výzkumu v kapitalistických zemích a na studium výsledků soudobé vědy v jednotlivých kapitalistických zemích.

Specifickou úlohu ve styku s nesocialistickými zeměmi Evropy plní Evropské středisko pro volný čas a výchovu, které vedle koordinační a dokumentačně bibliografické činnosti realizuje mezinárodní výzkumný projekt *Struktura a dynamika výchovy a vzdělávání dospělých*. V jeho rámci bylo vydáno patnáct monografií týkajících se vzdělávání dospělých v Evropě.

Také pro 8. pětiletku vychází plán mezinárodních zahraničních styků ze závěrů jednání viceprezidentů akademií věd socialistických zemí, z vědecké profilace ústavu, ze zásad pro rozvíjení mezinárodní spolupráce stanovených Úřadem prezidia ČSAV, z bilaterálních dohod mezi Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV a dalšími vědeckými institucemi. Má sloužit k získání kvalitních výsledných prací, zpracovaných mezinárodními autorskými kolektivy, umožnit prezentaci výsledků dosažených u nás ve společenskovědním výzkumu a přispět ke koordinaci vědecké práce především v socialistických zemích. Společná vědeckovýzkumná činnost má napomoci řešení zásadních otázek v marxisticko-leninské filozofii, marxisticko-leninské sociologii a ve výzkumu vědy a vědeckotechnické revoluce, jež se týkají těchto obsahových okruhů: světónázorové a metodologické funkce marxisticko-leninské filozofie v současné vědeckém poznání a revoluční praxi; zákonitostí a forem rozvoje vědy a vědeckotechnické revoluce při budování rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR; řízení, plánování a prognózování sociálních procesů v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti v ČSSR; vývoje sociální struktury a úlohy dělnické třídy v sociálním rozvoji československé společnosti; postavení mládeže v socialistické společnosti; způsobu života a osobnosti v rozvoji socialistických společenských vztahů; činitelů a mechanismů utváření vědomí a jednání socialistického člověka; kritiky soudobých buržoazních a revizionistických teorií společenského vývoje.

Bude realizován *Dlouhodobý program mnohostranné spolupráce socialistických zemí ve společenských vědách na léta 1986–1990*, schválený poradou místopředsedů akademií věd socialistických zemí v květnu 1986, který předpokládá zpracování obsáhlého tzv. cílového komplexního projektu *Cesty a faktory urychlování sociálně ekonomického rozvoje socialistických zemí, zdokonalování socialistické společnosti*, realizaci plánované vědeckovýzkumné činnosti v rámci problémových komisí a tzv. cílových projektů, týkajících se řady obsahových okruhů ve společenských vědách.

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV bude pokračovat v této mnohostranné spolupráci bez velkých změn.

K významnému posílení dochází v souladu s pokynem Úřadu prezidia ČSAV ve dvoustranné spolupráci ústavu s dalšími vědeckými institucemi zejména v socialistických zemích jak v oblasti marxisticko-leninské filozofie, sociologie, tak i ve výzkumu vědy a vědeckotechnického pokroku. Nejvíce témat dvoustranné spolupráce obsahují dohody s vědeckými ústavy Akademie věd SSSR. Týkají se:

- teorie rozvinutého socialismu
- úlohy subjektivního činitele
- sociální aktivity jako faktoru urychlení sociálně ekonomického rozvoje
- systémů faktorů růstu efektivnosti vědecké činnosti
- kritiky buržoazních a revizionistických koncepcí rozvoje reálného socialismu
- subjektů společenského vědomí a jeho struktury v současné socialistické společnosti

- filozofie a kultury
- poznání v sociálně kulturním systému
- principu vývoje a evoluce stylu myšlení.

Široká je rovněž dvoustranná spolupráce s vědeckými institucemi v NDR. Společně budou zkoumána tato témata:

- problémy dějin marxisticko-leninské filozofie v období konce devatenáctého a první třetiny dvacátého století
- kritika buržoazní ideologie
- sociální hybné síly urychlování vědeckotechnického pokroku
- tvorba strategií vědy v podmínkách vědeckotechnické revoluce
- metodologicko-metodické a výzkumné metodické problémy prognózování sociálních procesů, včetně účinných řešení v oblasti zpracování dat
- problémy socialistického způsobu života v podmínkách intenzifikace
- začleňování mládeže do společenských procesů.

S Ústavem pro filozofii a sociologii Polské akademie věd byla dohodnuta v rámci této formy spolupráce následující témata:

- analýza souvislostí mezi podmínkami života, sociální strukturou společnosti a společenským vědomím
- marxistická teorie lidské subjektivity
- marxistická teorie osobnosti
- dějiny středověké filozofie
- dějiny filozofie období 1918–1945.

Ve výzkumu mladé generace je pro 8. pětiletku také připravena dohoda s Vědecko-výzkumným ústavem mládeže v Sofii.

Ve styku s nesocialistickými zeměmi se počítá s organizací takové mezinárodní spolupráce, jež umožní pracovníkům ústavu jednak seznamovat odborné kruhy v zahraničí s výsledky československé vědy, jednak získávat nejnovější poznatky v daném oboru v hostitelské zemi v souladu s cíli československé státní politiky a zájmy zemí socialistického společenství.

Ve styku s těmito zeměmi bude účelné více využívat možností mezinárodních organizací, jako jsou UNESCO, IIASA, Vídeňské středisko, a snažit se o vysílání mladých vědeckých pracovníků na dlouhodobější pobyty s cílem získat nejnovější vědecké poznatky dosažené v daném oboru a jazykové znalosti potřebné pro styk s vědci v této části světa.

Na základě dosavadních zkušeností a s přihlédnutím ke koncepci vědeckovýzkumné činnosti ústavu lze vyjádřit přesvědčení, že plánovaná a schválená mezinárodní vědecká spolupráce účinně přispěje jak k plnění vědeckovýzkumných úkolů ústavu, tak i k prezentaci jejích výsledků v zahraničí a prohloubení spolupráce mezi zeměmi socialistického společenství.

Vladimír Dubský

Konference „Automatizované systémy řízení a informační systémy řízení sociálního rozvoje — ASŘ/INF '85“ (1)

Systematické sledování dílčího problému automatizace řízení a plánovité řízení sociálních procesů, které je součástí výzkumu otázek automatizace a sociálního rozvoje, pokračovalo v závěru roku 1985 sedmou konferencí(2), pořádanou v Olomouci. Byla

(1) Konferenci uspořádali řešitelé hlavního úkolu státního plánu základního výzkumu VIII-3-3 *Řízení a plánování společenských procesů v období výstavby rozvinutého socialismu v ČSSR* ve spolupráci s Českým výborem komitétu pro vědecké řízení Československé vědeckotechnické společnosti a Domem techniky ČSVTS Praha. Sborník referátů vydal DT Praha.

(2) První konference, *Automatizované systémy řízení a řízení sociálních procesů — ASŘ/RSP '79*, v Karlových Varech se pokusila vymezit základní teoretické a meto-automatizovaných informačních a řídicích systémů — AIS, ASŘ. Druhá konference, *Automatizovaných informačních a řídicích systémů — AIS, ASŘ*. Druhá konference, *Sociálně psychologické aspekty automatizovaných systémů řízení — ASŘ/SPA '80*, se konala v Brně. Cílem bylo všestranně osvětlit jediný problém, formování vztahů mezi lidmi, kteří projektují a realizují AIS a ASŘ. Téma třetí konference v Mariánských Lázních bylo *Automatizované systémy řízení a modelování sociálních procesů*

zaměřena na osvětlení komplexu teoretických i praktických otázek informačního zobrazení sociální reality ve vazbě na procesy pořizování, sběru, ukládání, transformace a využití informace, především pak pro řízení sociální stránky společenské existence. Jednání konference bylo orientováno k následujícím problémovým okruhům:

- obecná východiska informačního zobrazení sociální reality pro plánovité řízení sociálních procesů;
- teorie a praxe tvorby systémů ukazatelů, norem, normativů a kritérií pro všechny fáze plánovitého řízení a projektování sociálních procesů: modely jako zdroj informací;
- metodické problémy využití sociální informace v prognózování, plánování a projektování; plány kádrového, personálního a sociálního rozvoje;
- technické (hardwarové) a programové (softwarové) vybavení, typové programy pro práci se sociální informací (AIS, ASŘ), stav a vývojové trendy.

Cílem konference bylo shromáždit poznatky z rozvoje informačního systému řízení sociálních procesů v teoretické, aplikační i uživatelské rovině, poznatky o úrovni teoretického rozpracování, metodických otázek a problémů automatizace s důrazem na programové vybavení a začlenění do automatizovaných systémů informačních a řídicích (AIS, ASŘ).

V úvodu konference vyzvedl předseda přípravného výboru V. Pernica (Ústav pro filozofii a sociologii, Praha) požadavky na řízení, vyplývající ze 16. zasedání ÚV KSČ. Nově koncipovaný pětiletý plán je založen na dlouhodobém výhledu ekonomického a sociálního rozvoje československé společnosti. Zdokonalovat řízení, to je dlouhodobý proces celkového zdokonalování společenských, zejména ekonomických vztahů, výrazného posilování účinnosti celého systému plánovitého řízení a prohlubování socialistické demokracie. Vedle zkvalitňování řídicí práce strany, státu a společenských organizací nabývá velkého významu prohlubování demokratických forem účasti pracujících na řízení společenských procesů, včetně výběru nejschopnějších kádrů do řídicích funkcí v národním hospodářství. Klíčovým problémem je optimalizace sloučení centrálního řízení s rozvojem iniciativy zdola. Aktivizace rezerv skrytých v subjektivním faktoru bude v nadcházejícím období rozhodující.

Řízení nejsložitější formy pohybu – sociální – vyžaduje specifickou sociální informaci. Mnohotvárnost reality předpokládá informační systém jako jednotu mnoha stránek a přístupů, na nichž se podílejí všechny společenské vědy. Nelze přitom opomíjet ani otázky metodické a technické. Strukturu informační základny tvoří jednak věcný popis sociálních jevů, jednak normy, normativy a kritéria sociálního rozvoje, jakož i modely, spolu s nástroji jejich užití a interpretace, a také široká škála technických prostředků pro práci s informacemi.

Úvodní referát, *Zdokonalování systému plánovitého řízení sociálních procesů*, připravil F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Úvodem se zmínil o základních etapách dosavadního vývoje plánovitého řízení v ČSSR a o dvojím pojetí sociálního plánování. Dále věnoval pozornost rozpornostem v informačním uchopení otázek sociální efektivity a místu filozofie a sociologie v rozvoji teorie řízení. Těžištěm jeho příspěvku byla kritická analýza formování socialistické teorie řízení, zakončená formulací směrů zdokonalování systému plánovitého řízení sociálních procesů. Socialistická teorie řízení by měla být jednou z nejkomplexnějších systémových, interdisciplinárních teorií, což zvýrazňuje úlohu filozofie jakožto metodologického základu teorie řízení. Filozofické základy různých teorií řízení jsou většinou chatrné, mimo jiné i proto, že sama filozofie nevěnuje otázkám řízení dostatečnou pozornost. Musí být komplexně rozpracována marxistická teorie celospolečenského řízení, která by zahrnovala stranické vedení, státněpolitické řízení.

– *ASŘ/MOD '81*. Diskutovalo se, do jaké míry je dnes vůbec možné a účelné ASŘ spojovat s modelováním sociálních jevů a procesů. Čtvrtá konference, *Automatizované systémy řízení a implementace sociálních plánů – ASŘ/IMP '82*, v Gottwaldově byla věnována všestrannému osvětlení otázek implementace z hlediska teoretického, metodického i z hlediska praxe. Pátá konference, *Automatizované systémy řízení a plánování sociálního rozvoje územních celků – ASŘ/PSÚ '83*, v Brně projednávala otázky zvyšování efektivity plánovitého řízení sociálních procesů sjednocováním odvětvového s územním principem plánovitého řízení. Šestá konference, *Automatizované systémy řízení a prognózování sociálních procesů – ASŘ/PROG '84*, v Brně byla věnována základním problémům prognózování sociálního rozvoje a možnostem zefektivnit prognostické práce využitím výpočetní techniky. Z každé konference byl vydán sborník a vypracovány závěry obsahující doporučení společenské praxi.

ekonomické a sociální řízení v průřezech vědeckotechnického, ekonomického, sociálního a ekologického rozvoje, směřující ke komplexnímu rozvoji socialistického způsobu života.

Referát *Sociální aspekty dlouhodobého rozvoje ČSR* přednesl J. Gacka (Česká plánovací komise, Praha). Zaměřil se na otázky účelné diferenciací informací podle užití i podle místa vzniku informace. Zatím se v praxi obtížně odlišuje informace určená pro vypracování dlouhodobého výhledu od informace k vypracování prognózy. Nová metodika vypracování plánových dokumentů – dlouhodobý výhled a z něho vycházející pětiletý plán – podstatně silněji akcentuje pozornost člověku jako tvůrci i uživateli hodnot. Tímto směrem je také nutno zdokonalovat informační systémy.

V příspěvku *K sociální informatice* se M. Vitek (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice) zabýval teoretickými základy sociální části informatiky. Referát *Automatizace, informace a sociální projektování* Z. Drába a V. Pernicy (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) věnoval pozornost informačnímu a technickému zabezpečení sociálního projektování. A. Klindera (Kancelář ČNR, Praha) v referátu *K očekávaným důsledkům automatizace v ČSR* se zabýval některými hypotézami změn v obsahu práce a požadavky na jejich informační zobrazení.

Přehled požadavků na sociální informace v nadcházejícím období připravil R. Chochola (Federální ministerstvo práce a sociálních věcí) v příspěvku *Informační stránka řízení sociálního rozvoje v 8. pětiletém plánu*. J. Vaško (Státní komise pro technický a investiční rozvoj, Praha) v referátu *Výsledky výzkumu územního plánování v 7. pětiletce a řízení sociálního rozvoje* seznámil konferenci s existujícími informacemi a informačním systémem o území. P. Chalupa (Pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně, Brno) v příspěvku *Prognóza vývoje potenciálu pracovních sil do r. 2000* ukazuje závislost metodiky prognózy na informačních zdrojích. Referát *Sociální aspekty informačních systémů hromadných sdělovacích prostředků* přednesl Z. Dráb (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha).

Referátem *Analytická informace pro řízení sociálních procesů* M. Tomšíka (Vysoká škola ekonomická, Praha) byl uveden blok věnovaný metodickým i praktickým otázkám informačního zabezpečení řízení sociálních procesů v socialistických organizacích. M. Filka (VŠCHT, Pardubice) připravil příspěvek *Problémy sociálních informací v podniku a VHH*. Příspěvky L. Machoně (Ústav pro filozofii a sociologii, Praha) *Sociální problémy a sociální informace* a I. Tomeše a K. Hešké (Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutnictví, Praha) *Tvorba norem a normativů sociální vybavenosti jako nástroj objektivizace programů a plánů sociálního rozvoje* jsou orientovány na metodologické a metodické otázky sociálních informací. Výsledky konkrétních výzkumů uvedli J. Tyl a B. Jungmann (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce Bratislava, pracoviště Praha) v příspěvku *Metody a výsledky hodnocení sociální vybavenosti – meziresortní srovnání* a B. Jungmann v referátu *Standardizace „měkkých dat“ a plánování sociálního rozvoje*.

Pozornost vzbudily referáty *Systém řízení personální práce ve VSŽ M. Haňdiaka* (Východoslovenské želežárny, Košice) a *Sociální informace v ASŘ koncernu Vítkovice J. Durčoka* (Koncern Vítkovice, Ostrava). M. Haňdiak zdůraznil význam analýzy reálných pracovních podmínek, v jejich podniku zatím zastává těžkou fyzickou práci více než 40 % pracujících. Proto je sociální rozvoj v nejbližší budoucnosti podmíněn především technickým rozvojem. Zcela přirozené se zformovala úzká spolupráce orgánů řízení technického rozvoje a personálního a sociálního rozvoje. Prosazuje se požadavek „pasportizace pracovních míst“ a objektivního popisu pracovních funkcí. Diskutující byli toho názoru, že zkušenosti VSŽ v této oblasti by se měly hlouběji analyzovat a využít. Děje se tak v resortu FMHTS a mělo by se tak postupovat i jinde. J. Durčok se zabýval otázkami výstavby ASŘ. Za hlavní považuje skutečně týmovou práci. Důležité je také teoretické zobecňování v praxi dosažených výsledků. Na oba referáty navázal rozsáhlejší diskusní příspěvek P. Koberta (Výzkumný ústav rozvoje oblasti a měst – VÚROM, Ostrava). Zdůrazňoval v něm návrh na zformování „informačního průmyslu“. Obsahové otázky informace jsou výhradní doménou uživatele informace. Při výstavbě AIS, je-li neúměrně upřednostňována obsahová stránka informace, se posiluje tendence petrifikovat současný stav systému i jeho mechanismů a ztrácí se příležitost zásadních inovací řídicího systému.

V tomto bloku byly dále předneseny referáty *Plánování řízení sociálních procesů a specifika organizací* K. Valíše (DRUPOS, Brno), *Sociologická informace v sociálních analýzách* V. Chlumského (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví Bratislava, pracoviště Praha) a J. Řeháka (ÚFS ČSAV, Praha). *Ke zdokonalování informačních systémů pro řízení sociálního rozvoje v zemědělství* hovořila E. Němcová (Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Praha) a kolektivní příspěvek pracovníků Výzkumného ústavu k. p. Škoda V. Fialy, I. Hradecké, V. Cibulky *Východiska budování ASŘ pro oblast sociálního rozvoje v k. p. Škoda* přednesl V. Cibulka.

Problémy informačního zabezpečení řízení sociálních procesů v územním průřezu byly uvedeny metodickými a metodologickými otázkami v referátu M. Illnera (ÚFS ČSAV, Praha) *Optimalizace a analýza ukazatelů sociálního rozvoje okresů ČSSR*. V. Ulman (VÚROM, Ostrava) se v referátu *Informace a výpočetní technika v plánovitém řízení sociálního rozvoje územních celků* zabýval praxí výstavby informačních systémů pro účely řízení komplexního rozvoje územně správními orgány. Dále k těmto otázkám hovořil J. Kovář (VÚROM, Ostrava) *Poznatky a zkušenosti z analýzy sociálního rozvoje oblastí* a J. Patočka (ÚFS ČSAV, Praha) *K otázkám intenzifikace regionálního rozvoje*.

Metodické otázky zkvalitňování informačních soustav rozdílného určení uvedl V. Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň) referátem *Neperiodická informační soustava v pedagogickém řízení*. Na základě bezesporného významu vzdělání pro rozvoj osobnosti je navrhována koncepce neperiodické informační soustavy pro účely pedagogického zařízení, která vhodně doplňuje soustavu statistických údajů potřebnými „měkkými daty“. Dále zde byly předneseny referáty *Programové vybavení a efektivní využívání informací* (K. Lux, ÚRO, Praha) a *Hodnocení organizačních struktur v dialogu s počítačem* (K. Ivanička, Institut řízení, Bratislava). E. Kratochvíl (Výzkumný ústav matematických strojů, Praha) v referátu *Automatizace v plánování sociálního rozvoje* hovořil o stavu přípravy typového programového vybavení pro vypracování a vyhodnocování plánů personálního a sociálního rozvoje na počítačích řady JSEP, především čs. výroby EC 1026 a 1027. K. Štětka (Ústav sociálního rozvoje a práce Bratislava, pracoviště Praha) připravil příspěvek *Předkládání informací z organizací centrálním orgánům na magnetickém nosiči*. E. Meinová (VŠSE, Plzeň) přednesla referát *Rozhodovací tabulky a řízení sociálních procesů ve výrobních organizacích*.

Rozsáhlejší diskusní příspěvek přednesla V. Haškovcová (Federální statistický úřad, Praha) k záměrům „*vytvořit integrovaný subsystém sociální statistiky*“. Hlavním úkolem je dosáhnout ucelenějšího obrazu sociálních jevů a procesů prostředky statistiky a využitím stávajících nástrojů. Vychází se z inventury doposud zjišťovaných skutečností a zkoumá se jejich schopnost analytické výpovědi. Předpokládá se soustavné využívání výsledků sčítání lidu i výběrových šetření. Cílem je vytvoření ucelené báze dat. E. Mleziva (Výzkumný ústav dopravní Žilina, pracoviště Praha) v referátu *Informační význam prognostiky pro její realizaci* upozornil na předpoklady realizace prognózovaných událostí jako důsledků působení informace v mezních kategoriích „sebeuskutečňující“ a „sebelikvidující“ prognózy.

Dělná atmosféra konference se projevovala v diskusích k referátům a v panelové diskusi.⁽³⁾ Náměty z referátů a diskuse byly zformulovány do závěrů a doporučení společenské praxe.

Ke zdokonalení plánovitého řízení a pro zvýraznění sociálních otázek všestranné intenzifikace a vědeckotechnického pokroku se pro oblast informačního zobrazení a technického zabezpečení práce se sociální informací doporučuje:

- na základě klíčových směrů sociálního rozvoje, s využitím dosavadních teoretických i praktických poznatků zpřesnit obsah jednotlivých stránek sociálního rozvoje;
- na tomto základě, v konfrontaci se stávajícími informačními systémy určit směry dalšího rozvíjení informačního systému řízení sociálních procesů;
- konfrontovat existující a žádoucí informační zobrazení sociální reality s realitou budovaných AIS (ASŘ) v obou řídicích osách – územní a odvětvové –, na tomto základě stanovit další postup výstavby integrované soustavy AIS (ASŘ) sociálního rozvoje, zahrnující zprvu vybraná území a v nich alokované hospodářské komplexy a směřující k postupné výstavbě republikových a celospolečenského AIS (ASŘ);
- stanovit podmínky organizačního, personálního a technického hardwarového i softwarového zajištění dalšího rozvoje AIS, ASŘ sociálního rozvoje: důraz klást na proporciální technické a programové vybavení informačního procesu ve všech jeho prvcích: vznik a prvotní záznam – uložení – zpracování – vydání – přenosy mezi fázemi;
- do budování AIS (ASŘ) včleňovat programové celky (systémy) pro sociální analýzu a orientovat se na tvorbu expertizních systémů pro sociální řízení;
- v zájmu překonání dosavadní roztržitého informační základny sociálního plánování i prognózování teoretici i praktici všech úrovní, kteří pracují v oblasti výstavby

(3) Atmosféra konference byla ovlivňována příznivým složením účastníků. Převládali pracovníci řídicí praxe – 48 %, pracovníci vysokých škol a výzkumných organizací tvořili 42 % a pracovníci centrálních orgánů 10 % účastníků. Pracovníci územních orgánů tvořili 17,5 % všech účastníků a takřka 37 % účastníků z řídicí praxe.

- informačních systémů sociálních procesů, velmi úzce spolupracují na vytváření systému statistických informací pro sociální oblast, na němž pracuje FSÚ;
- součástí plánů sociálního rozvoje na všech stupních se stávají otázky udržení a zlepšení kvality životního a pracovního prostředí, tyto problémy musí vstoupit i do kolektivních smluv; v tomto smyslu je nutno orientovat také informační základnu sociálního plánování;
 - nadále pokračovat v hledání účinných forem a metod spojování teorie s praxí plánovitěho řízení sociálního rozvoje a úzkého propojování sociálních plánů obou řídicích os – resortní i územní; v organizacích pak co nejúžší propojování plánů technického, ekonomického a sociálního rozvoje; propojování informačních systémů v tom hraje významnou úlohu;
 - jako výchozí informaci pro plánovitě řízení personálního a sociálního rozvoje ve výrobních organizacích využívat „popis pracovního místa“ a z něj odvozený „popis pracovní funkce“; takto koncipovat také informační systém;
 - pokračovat v urychleném zpracování specifických stránek plánů sociálního rozvoje v organizacích nevýrobní sféry, ve výrobních družstvech a zemědělských podnicích i družstvech;
 - podrobněji analyzovat dosavadní zkušenosti propojování technických, ekonomických a sociálních plánů, jakož i sociálních projektů ve výrobních organizacích, především v resortu FMHTS;
 - věnovat zvláštní pozornost otázkám převoditelnosti programového díla mezi různými typy výpočetní techniky, zvláště pak mezi novými modifikacemi výrobků jednoho výrobce a jedné třídy počítačů; požadovat od výrobce, aby tato otázka byla zahrnuta do řešení inovace a vyřešena;
 - urychleně a v širokém rozsahu připravovat řídicí pracovníky, štábní pracovníky řídicích a centrálních orgánů, pracovníky projekce a konstrukce na práci s výpočetní technikou a informačními systémy v interakčním režimu i na práci s osobním počítačem;
 - novější typy osobních počítačů ve třídě „profesionální“ nebo se k ní blížící vybavovat programy pro práci s informačními soubory;
 - orientovat tvorbu programového díla pro informační systémy na tvorbu systémů („balíků“) expertního charakteru;
 - uvažovat o zřízení instituce, která by se zabývala poradenstvím v oblasti programového vybavení informačních a řídicích systémů sociálního plánování a řízení, včetně rozšiřování osvědčeného programového díla;
 - při koncipování informačních systémů sociálního plánování a řízení je nutno se vyvarovat všech forem „sociálního resortismu“ a hledat především možnosti využití existujících a v praxi zavedených informačních zdrojů;
 - v informační, jakož i ve všech ostatních oblastech plánovitěho řízení sociálního rozvoje, hraje rozhodující roli systémový přístup; vyžaduje interdisciplinární řešení s využíváním týmové práce; teoretické a metodické otázky, jakož i praxi týmové práce, je třeba zařazovat do školské, mimoškolské, vědecké i profesní přípravy;
 - při tvorbě automatizovaných informačních systémů pamatovat na ochranu dat; jednak obsahu datového souboru, jednak samotných médií;
 - doporučuje se hlouběji teoreticky rozpracovat otázky obsahu, formy a hodnoty informace i jejich vzájemných vazeb: posoudit proporce pozornosti a úsilí doposud věnované ovládnutí uvedených jevů na základě vědeckého poznání. V této souvislosti uvažovat o formování „informačního průmyslu“ jako garanta tvorby obhospodařování i exploatace informací ze společenských zdrojů, jímž se stávají komplexní informační systémy. Úkolem informatiky je zajišťovat co možná nejpodrobnější a nejpřesnější informační zobrazení odrazu společenské reality a zároveň co nejjednodušší a relativně snadno zvládnutelné formy získání uložených informací uživateli, včetně metod jejich interpretace. V každém případě je zapotřebí postavit „informatiku“ do nového světla a překonat dosavadní roztržitost a nekomplexnost informačních systémů.

Účastníci konference zdůraznili, že plánovitě řízení sociálního rozvoje a jeho realizační forma, plány kádrověho, personálního a sociálního rozvoje, se musí stát nástrojem všestranné intenzifikace společenského reprodukčního procesu ve shodě s úkoly, které jsou vytyčovány centrálními orgány Komunistické strany Československa, především pak sjezdy KSČ. Jedním z významných úkolů nastávajícího období je vytvořit odpovídající a účelné informační zobrazení společenské reality nejenom pro potřeby řídicích orgánů, ale také pro využití organizacemi ROH i jinými společenskými organizacemi pro zvyšování a zkvalitňování účasti pracujících na řízení.

Vladimír Pernica

Katedra ekonomiky a řízení chemického průmyslu na Vysoké škole chemickotechnologické v Pardubicích spolu s krajskými orgány ČSVTS připravila seminář *Teorie a praxe sociálního projektování*, který se konal v Pardubicích 12. a 13. března 1986.

Cílem semináře bylo shrnout dosavadní zkušenosti a poznatky o sociálním projektování, kriticky je zhodnotit a naznačit směry dalšího rozvoje teorie a praxe sociálního projektování v československých podmínkách. Setkání odborníků z různých pracovišť současně přispělo k navázání a prohlubování kontaktů mezi řešiteli výzkumných úkolů a dalšími účastníky, kteří se o sociální projektování zajímají.

V současné době se spolu s hledáním cest urychlování vědeckotechnického, ekonomického a sociálního rozvoje a také v souvislosti s dosavadními potřebami a zkušenostmi hospodářské praxe projevuje nezbytnost teoretického a praktického rozpracování sociálních aspektů všech významných projektů. Sociální projektování se orientuje na takové objekty, jako jsou sociální struktura, funkční struktura (procesy, aktivity), hodnoty, postoje či artefakty. Příklady objektů sociálního plánování jsou podnik, provoz, příprava výroby, кадровé, personální a sociální činnosti, městský systém apod. Předmětem sociálního projektování jsou všechny návrhy a řešení, které se dotýkají rozvoje člověka a jeho sociálních potřeb.

Subjektu sociálního projektování se obvykle přisuzuje pružná organizační struktura, například řešitelského interdisciplinárního týmu.

Důležitý je vztah sociálního projektování k sociálnímu plánování. Projekt buď může konkretizovat plánová opatření před jejich realizací, nebo podává detailní zobrazení kvalitativně nového stavu, z něhož budou vycházet budoucí plánové trajektorie. Vztah plánu a projektu je tedy cyklický a zpětnovazební. Sociální projekt užce navazuje na sociální prognózu, technickou prognózu a na sociální program.

Sociální projektování musí být uplatňováno nejen v návaznosti na dosavadní technické projektování ve výrobních, dopravních a jiných ekonomických a sociálních komplexech, ale též ve vazbě na urbanismus, architekturu a územní plánování. Pro sociální projektování územních celků je konkrétním přínosem sociologie jednotlivých technickosociálních oblastí, například sociologie města, sociologie podniku, sociologie zemědělství.

Uvedené teze byly podrobněji rozvedeny v přednesených referátech a diskusních příspěvcích. Ladislav Tondl (Projektový ústav dopravních a inženýrských staveb, Praha) uvedl *systémovou teorii a metodologii jako východiško sociálního projektování* a soustředil se na otázky projektování v obecném smyslu. Zdůraznil, že systémové principy jsou stejné pro všechny oblasti projektování (artefakt je chápán jako složitý systém, je subsystémem širšího systému, vykazuje dynamické chování, lze sledovat dopady v čase a prostoru, podobně jako meze růstu, zdrojů, možností či podmínky realizovatelnosti). Zabýval se principy systémového hodnocení: každý projektovaný technický a jiný artefakt hodnotíme v rámci širšího okolí; přihlížíme ke splnění požadovaných funkcí; realizovatelnost posuzujeme vzhledem k dostupným kapacitám a prostředkům; zohledňujeme tzv. neočekávané využití; předvídáme možná rizika, nebezpečí a havárie.

Sociální projektování jako součást řízení sociálních procesů vymezil Zdeněk Dráb (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Jestliže sociální prognózování odhaluje a objasňuje základní tendence, zákonitosti a zákony společnosti a jejích podsystémů, potom sociální projektování vychází z potenciálů a možností vložených do těchto tendencí, zákonitostí a zákonů, cílevědomě a soustavně je rozvíjí, reprodukuje a naplňuje. Sociální projektování zakládá a rozšiřuje dosud nepevné rozvojové směry, tendence a zákonitosti, prosazuje sociální inovace a dospívá k novým sociálním objektům, stavům či procesům. Naproti tomu sociální programování a plánování vychází z daného, zavedeného a fungujícího sociálního systému a naplňuje jeho rozvojové tendence, aniž by tvořilo kvalitativně nové. Zvláštní význam sociálního projektování spočívá v dotažení sociálních plánů do konkrétnosti a adresnosti, nepostradatelné pro úspěšnou realizaci.

Přehled *literatury o sociálním projektování* podal Jaroslav Janda (Informační středisko čs. komise pro atomovou energii, Praha). Shrnl vymezení pojmu projekt, jímž se obvykle rozumí specifická forma předjímacího explicitního zobrazení stavu; projektování je soustavou činností, jejichž výsledkem je návrh co a jak realizovat. U sociálního projektu se akcentuje, že jde o poslední akt před realizací. Tak je projekt komplexní a konkrétní, zatímco plán je obecnější a postihuje přípravu nového objektu. J. Janda shrnl literární poznatky o objektech, subjektech a metodách sociálního projektování a připomněl též známé aplikace z těžkého průmyslu a hutnictví železa.

Objekty sociálního projektování v průmyslových podnicích podrobněji klasifikoval a definoval Vladimír Cech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň). Za kritéria klasifikace objektů sociálního projektování označil organizační členění výroby (např. podnik, dílna, pracoviště atd.), fáze a složky výrobního procesu (např. příprava výroby) a funkční členění výroby (např. výrobní činnost, investiční činnost apod.). Souhrnně vzato, jsou objektem sociálního projektování všechny návrhy dotýkající se člověka.

Ján Pašiak (Ústav stavebnictva a architektury SAV, Bratislava) pojednal o *sociální projekci v oblasti architektury, urbanismu a územního plánování*. Charakterizoval ji jako specifickou formu využití sociologických poznatků v architektonické a urbanistické tvorbě. Objektem sociální projekce jsou novostavby a rekonstrukce architektury vytvářených objektů, na nichž se projektují sociální parametry a vlastnosti, a současné sociální objekty, které vznikají v důsledku těchto staveb. Připomněl některé praktické zkušenosti z výstavby městského sektoru Petržalky v Bratislavě.

O *spolupráci sociologů s architekty a urbanisty* hovořil Jiří Musil (ČVUT, Praha). Na příkladech sociologických výzkumů v oblasti bydlení a rodiny doložil účast sociologů na typizaci bytů. Diskutoval otevřené otázky urbanizace, zejména ve vztahu k sociální struktuře a potřebám obyvatelstva, prostorové struktuře a chování obyvatelstva, změnám způsobu života. Naznačil jak transformovat sociologické informace na prostorové a neprostorové údaje pro architektury.

Zdeněk Chlup (Výzkumný ústav výstavby a architektury, Praha) se věnoval *teoretickým problémům urbanismu a architektury ve vztahu k sociálnímu projektování*. Působivě ukázal, jak do urbanistické praxe vstupují společenské vědy a jak se humanizuje program výstavby a přestavby sídel. Na druhé straně upozornil, že urbanisté nemohou být prostředníky realizace celého sociálního programu v území. Podtrhl, že projekt je závazné rozhodnutí pro další činnost a že musí být formován na podkladě modelů trendů, tj. na základě celkového výhledu.

Miloš Vitek (Vysoká škola chemickotechnologická, Pardubice) poukázal na *nezbytnost vědeckotechnického rozvoje v samotném sociálním projektování*. Využití umělé inteligence při projektování, zejména znalostních systémů se širokým dopadem, je dobrým příkladem. Naznačil praktické pojetí znalostního systému pro územní plánování.

Bohumil Jungmann (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, pracoviště Praha) hovořil o *důsledcích absence sociálního projektování v realizovaných sociálně technických projektech*. Orientace na operacionalizovatelné faktory a ignorování složitých souvislostí přináší obecné modelové úvahy o abstraktní populaci. To vede k chybám, jako je jednostranná tvorba pracovních míst pro mužskou nebo ženskou populaci, pro úzkou věkovou vrstvu (hlavně mladou) nebo pro určitou zdravotní charakteristiku populace. Diskutoval praktický příklad, kdy výstavba bytů vyvolala zvýšení nežádoucí fluktuace.

Svatopluk Rufert (Vysoká škola ekonomická, Praha) pojednal o *vztahu projektů sociální práce k projektům vlivu vědeckotechnického rozvoje na pracovní síly*. Uvedl pozitivní zkušenosti s modely potřeby pracovních sil pro nové provozy.

Řada diskutujících rozebírala dosavadní zkušenosti sociálního projektování v podnikové sféře. Ladislav Hájek (České energetické závody, Pardubice) shrnul zkušenosti se sociálním projektováním pro jaderné elektrárny. Oldřich Liska (Jihomoravský KNV, Brno) doložil praktické nesnáze při koordinování sociálních projektů v rámci kraje. Oldřich Čepelka (Uranový průmysl, Liberec) popsal sociální projekt pro výstavbu a otevření dolu. Jiří Szűrmai (Právnická fakulta UK, Praha) upozornil, že chybí kritéria sociální efektivnosti, a proto se hodnotí podle ekonomické efektivnosti optimální alokace zdrojů.

Po živém a věcném jednání, v němž vystoupila celá řada dalších účastníků, se v závěrech semináře konstatovala potřeba dalšího vyhledávání, konkretizace a specifikace problémů sociálního projektování. Je třeba upřesňovat vztahy mezi řízením sociálních procesů, sociálním plánováním a sociálním normováním, ujasnit vztahy sociálního projektování k soustavám norem a soustavám hodnot v rozvinuté socialistické společnosti aj. Teoretické řešení i praktickou aplikaci vyžaduje otázka postavení sociálního projektování v komplexní racionalizační činnosti. Pozornost je třeba věnovat též metodice, procedurám a informační bázi sociálního projektování, stejně jako přípravě specialistů v technických a humanitních oborech. Významnou pozornost zasluhuje péče o aktivní a angažovanou účast pracovních kolektivů, občanů a jejich společenskopolitických organizací při řešení otázek sociálního projektování.

Širšímu okruhu zájemců o sociální projektování je určen dvoudílný sborník referátů a diskusních příspěvků, který vydal Dům techniky ČSVTS Pardubice.

Miloš Vitek

Populární hudba — její působení na mládež a ostatní skupiny a vrstvy našeho obyvatelstva, její místo a úloha ve sdělovacích prostředcích, tvorba a distribuce populární hudby, vztah prudce se rozvíjející techniky a populární hudby atd. jsou velmi aktuální otázky současnosti.

V poslední době je jim věnována stále větší výzkumná pozornost, a to nejen ze strany kritiků a publicistů populární hudby, ale i pracovníků společenských věd. Při České hudební společnosti proto v současné době pracuje *Komise pro výzkum populární hudby*, jejímž cílem je vytvořit platformu pro multidisciplinární výzkum problematiky populární hudby, a to zejména zapojením společenských věd. Tím se nabízí možnost vytvoření solidní teoreticko-metodologické základny pro rozvíjení sociologie hudby, respektive v tomto případě její součásti, již je sociologie populární hudby.

Komise se v tomto roce poprvé aktivně podílela na organizaci každoročního semináře kritiků a publicistů populární hudby(1), který byl orientován nejen k některým aktuálním technickým novinkám v této oblasti (například perspektivy videotechniky v populární hudbě), ale i k otázkám povytce sociologickým, jako jsou: vliv populární hudby na jednotlivé skupiny obyvatelstva, její možnosti rozvoje v rámci hromadných sdělovacích prostředků, její odraz v hodnotových orientacích některých skupin jejich příjemců, zejména mládeže atd.

První den jednání byl věnován problematice videotechniky (referát J. Vlčka a V. Lindauera — *Současný stav a perspektivy videotechniky v populární hudbě* a zpráva I. Poledňáka — *Zkušenosti z konference Mezinárodní asociace pro výzkum populární hudby v Montrealu v roce 1985*). Z diskuse zaměřené k oběma sdělením vyplynul pro čtenáře tohoto časopisu zajímavý závěr, že analýzy videozáznamů mohou sloužit jako podklad sociologicko-psychologických výzkumů v oblasti populární hudby.

Základem jednání druhého dne byl referát dramaturga Československého rozhlasu J. Štilce na téma *hudební dramaturgie v institucích* a koreferát L. Jehna, zabývající se *úkoly a možnostmi dramaturgie v hudebních nakladatelstvích*. Následující diskuse se dotkla celé širší problémů. Podtržena byla nezbytnost vysoké odborné a profesionální úrovně dramaturga, tj. mimo jiné znalostí estetiky, sociologie, psychologie atd. Zvláště dramaturg působící v oblasti populární hudby by měl mít přehled o sociálně třídni struktuře naší mladé generace, o jejich zájmech a potřebách, o jejich možnostech v práci, v rodině, ve volném čase apod. K tomu je třeba využívat výsledků vědecko-výzkumné činnosti pracovišť základního výzkumu, stejně jako pracovišť výzkumu aplikovaného.

Z diskuse dále vyplynulo, že se výrazněji musí angažovat i sociologie populární hudby, která v součinnosti s psychologii, hudební vědou a dalšími vědními obory vytvoří teoreticko-metodologickou základnu pro hlubší poznání této sféry společenského života. Je proto nutné prohlubovat spolupráci vědecko-výzkumných pracovníků s těmi, kteří prakticky působí v oblasti populární hudby. Závěry a doporučení pro praxi, vzešlé z této spolupráce, by jistě našly řadu adresátů.

Seminář tak vytyčil řadu námětů pro zvyšování úrovně a efektu populární hudby. Na cestě k jejich realizaci mohou významně přispět svým dílem i sociologové.

Jiří Svíték

Jan Evangelista Purkyně ve vědě a kultuře

U příležitosti 200. výročí narození Jana Evangelisty Purkyně se bude v Praze ve dnech 26.—30. srpna 1987 konat vědecká konference s mezinárodní účastí.

Cílem konference

je připomenout klíčovou úlohu J. E. Purkyně v rozvoji vědy a kultury českého národa a analyzovat srovnatelné mezinárodní aspekty, především v souvislosti s úlohou vědy při emancipaci novodobých národů; osvětlit přínos J. E. Purkyně do rozvoje vědy a medicíny ve světovém měřítku a z hlediska vývoje těch oblastí výzkumu, do nichž Purkyňovo dílo trvale zasáhlo; vyzvednout podnětnost purkyňovských tra-

(1) Konal se ve dnech 10. a 11. dubna 1986 na Slapské přehradě; pořadatelem byl Svaz českých skladatelů a koncertních umělců.

dic v rozvoji současné vědy a lékařství v socialistickém Československu a zdůraznit přitom zvyšující se společenskou úlohu vědy.

Tematika příspěvků

Předběžně je plánováno rozdělení konferenčního jednání do těchto sekcí:

1. Věda a kultura v utváření novodobých národů
2. Purkyňovo dílo a dnešek: Vklad J. E. Purkyně do rozvoje vědy a medicíny devatenáctého a dvacátého století
3. J. E. Purkyně a rozvoj vědy a kultury v Československu
4. Současný stav a perspektivy purkyňovského bádání: Nové poznatky o životě a díle J. E. Purkyně

Kongresovými jazyky jsou čeština, ruština, angličtina. Délka jednotlivých příspěvků bude omezena na 15 minut.

Zájemci mohou zaslat přihlášku se základními údaji (jméno, pracoviště, adresa, název sdělení) na adresu: *Organizační výbor konference „J. E. Purkyně ve vědě a kultuře“, Ústav čs. a světových dějin ČSAV, Vyšehradská 49, 128 26 Praha 2* (tel. 29 64 51-9), a to do 31. 12. 1986.

Účastnický poplatek činí 300 Kčs, pro doprovázející osoby 200 Kčs; v poplatku jsou zahrnuta Abstrakta a Sborník konference, program zasedání, kulturní program, exkurse do Libochovic (rodiště J. E. Purkyně).

Jan Janko

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1986, číslo vyšlo v listopadu 1986.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 22; 1986 (6 issues) DM 112,—.

СТАТЬИ

<i>Пецен Я.:</i> К некоторым вопросам развития чехословацкой молодежи	561
<i>Кутта Ф.:</i> Проблемы прогноза социального развития.	571
<i>Хлумски В.:</i> Управление социальным развитием крупных ведомственных социальных систем	582
<i>Матею П.:</i> Образование — заработная плата — жизненный уровень. К одному из критериев учета заслуг в области вознаграждения и создания жизненного уровня	599

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Дворжак П.:</i> К концепции банка данных исследований общественного мнения	615
---	-----

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Лингарт Й. - Тушек М. - Водакова А.:</i> К проблематике ценностных ориентаций и экономического сознания жителей ЧССР в период интенсификации народного хозяйства	630
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Дюринова В.:</i> Л. Грзал, Мораль, смысл жизни, свобода	644
<i>Вечерник Й.:</i> Э. В. Клопов, Рабочий класс СССР. Тенденции развития в 60—70ые годы	646
<i>Гудечек Я.:</i> Социальные аспекты формирования новых пополнений рабочего класса — тенденции, проблемы, опыт	649
<i>Седлачек Я.:</i> Л. А. Нечипоренко, Буржуазная «социология конфликта»	653
<i>Грзал Л. - Шевичек О.:</i> П. Георгиев - Ч. Палавеев, «Зеленые» в политической жизни ФРГ; С. Мате, Зеленые, Альтернативцы, охранители природы. К теории и политике экологических движений; «Зеленые»: идеология и политика	655
<i>Ржегак Я.:</i> А. Агрештиц, Анализ ординальных категорических данных	658

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Дубски В.:</i> Международное научное сотрудничество Института философии и социологии ЧСАН — достигнутые результаты и направленность в 8. пятилетке	661
<i>Перица В.:</i> Конференция «Автоматизированные системы управления и информационные системы управления социальным развитием — АСУ/ИНФ '85»	663
<i>Витек М.:</i> Теория и практика социального проектирования	668
<i>Свитек Й.:</i> По поводу социологии музыки	670
<i>Янко Я.:</i> Ян Эвангелиста Пуркине в науке и культуре	670

Table des Matières No. 6/1986

ARTICLES

<i>Pecen J.:</i> Sur quelques problèmes du développement de la jeunesse tchécoslovaque	561
<i>Kutta F.:</i> Problèmes du pronostic du développement social	571
<i>Chlumský V.:</i> Gestion du développement social des grands systèmes sociaux de ressort	82
<i>Matějů P.:</i> Education — salaire — niveau de vie. Au sujet d'un critère de mérite dans le domain de rémunération et de la formation du niveau de vie	599

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Dvořák P.:</i> Sur la conception de la banque des données des recherches de l'opinion publique	615
---	-----

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Linhart J. — Tušek M. — Vodáková A.:</i> Sur les problèmes des orientations de valeur et de la conscience économique des habitants de la Tchécoslovaquie dans la période de l'intensification de l'économie nationale	630
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Durínová V.:</i> L. Hrzal, Morálka, smysl života, svoboda (Morale, sens de la vie, liberté)	644
<i>Večerník J.:</i> E. V. Klopov: Рабочий класс СССР. Тенденции развития в 60-70ые годы (La classe ouvrière dans l'U.R.S.S. Tendances de développement dans les soixantièmes et soixante-dixièmes années)	646
<i>Hudeček J.:</i> Социальные аспекты формирования новых пополнений рабочего класса - тенденции, проблемы, опыт (Aspects sociaux de la formation des tâches nouvelles de la classe ouvrière - tendances, problèmes, questions)	649
<i>Sedláček J.:</i> L. A. Něčiporenko, Buržoazní „sociologie konfliktu„ (La „sociologie de conflit“ bourgeoise)	653
<i>Hrzal L. - Ševčík O.:</i> P. Georgiev - Č. Palavejev, „Zelenite“ v političeskja život na FRG (Les „verts“ dans la vie politique de la RFA); S. Maté, Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Az ökológiai mozgalmak elmélete és politikája (Les verts, les alternativiste, les protecteurs de la nature. Sur la théorie et politique des mouvements écologiques) „Зеленые“: идеология и политика (Les „verts“: idéologie et politique)	655
<i>Řehák J.:</i> A. Agresti, Analysis of Ordinal Categorical Data (Analyse des données ordinales catégoriques)	658

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Dubský V.:</i> Coopération scientifique internationale de l'Institut pour la philosophie et sociologie, Prague. Résultats et orientation dans le 8ème quinquennat	661
<i>Pernica V.:</i> La conférence „Systèmes de gestion automatiques et systèmes d'informations de la gestion du développement social - ASR/INF '85“	663
<i>Vitek M.:</i> Théorie et pratique de la projection sociale	668
<i>Svitek J.:</i> Contribution à la sociologie de la musique	670
<i>Janko J.:</i> Jan Evangelista Purkyně dans la science et dans la culture	670

Contents No. 6/1986

ARTICLES

<i>Pecen J.:</i> On Some Issues of the Development of Czechoslovak Youth	561
<i>Kutta F.:</i> Problems of the Prognosis of Social Development	571
<i>Chlumský V.:</i> Social-development Control of Large-scale Departmental Social Systems	582
<i>Matějů P.:</i> Education - Wage - Living Standard. Comments on One of the Criteria of Meritoriousness in the Area of Remuneration and Living-standard Formation	599

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Dvořák P.:</i> On the Conception of the Data Bank in Public Opinion Research	615
---	-----

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Linhart J. - Tuček M. - Vodáková A.:</i> On Problems of Value Orientations and Economic Consciousness of the Population of Czechoslovakia in the Period of the Intensification of National Economy	630
---	-----

REVIEWS

<i>Durínová V.:</i> L. Hrzal, Morálka, smysl života, svoboda (Morale, Sense of Life, Liberty)	644
<i>Večerník J.:</i> E.V. Klopov, Рабочий класс СССР. Тенденции развития в 60-70ые годы (Working Class of the USSR. Development Tendencies in the Sixties and Seventies)	646
<i>Hudeček J.:</i> Социальные аспекты формирования новых пополнений рабочего класса - тенденции, проблемы, опыт (Social Aspects of the New Tasks of the Working Class - Tendencies, Problems, Questions)	649
<i>Sedláček J.:</i> L. A. Něčiporenko, Buržoazní „sociologie konfliktu“ (The Bourgeois „Sociology of Conflict“)	653
<i>Hrzal L. - Ševčík O.:</i> P. Georgiev - Č. Palavejev, „Zelenite“ v političeskja život na FRG („The Green“ in the Political Life of the GFR); S. Maté, Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Az ökológiai mozgalmak elmélete és politikája (The Green, the Alternativists, the Environment Protectors. On the Theory and Policy of Ecological movement; „Зеленые“: идеология и политика („The Green“: Ideology and Politics“)	655

Cena 10 Kčs

PE 4584

22. 1986

Rehák J.: A. Agresti, Analysis of Ordinal Catego

NEWS AND INFORMATION

Dubský V.: International Scientific Cooperation e and Sociology, Prague. Results and Orientation on the five years plan	661
Pernica V.: Conference „Automated Management Systems and Information Systems in Social-development Control — ASR/INF '85“	663
Vitek M.: Theory and Practice of Social Projecting	668
Švitek J.: Contribution to the Sociology of Music	670
Janko J.: Jan Evangelista Purkyně in Science and Culture	670

Inhalt Nr. 6/1986

ABHANDLUNGEN

Pecen J.: Zu einige Fragen der Entwicklung der tschechoslowakischen Jugend	561
Kutta F.: Probleme der Prognose der sozialen Entwicklung	571
Chlumský V.: Lenkung der sozialen Entwicklung grosser sozialer Resortssysteme	582
Matějů P.: Bildung — Arbeitslohn — Lebensniveau. Zu einem der Verdienst- lichkeitskriterien auf dem Gebiete der Entlohnung und Gestaltung des Le- bensniveaus	599

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Dvořák P.: Zur Auffassung der Datenbank in Erforschungen der öffentlichen Meinung	615
--	-----

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

Linhart J. — Tuček M. — Vodáková A.: Zur Problematik der Wertorientierung- gen und des ökonomischen Bewusstseins der Bevölkerung der Tschechoslo- wakei im Zeitabschnitt der Volkswirtschaftsintensivierung	630
---	-----

REZENSIONEN

Durínová V.: L. Hrzal, Morálka, smysl života, svoboda (Moral, Sinn des Le- bens, Freiheit)	644
Večerník J.: E.V. Klopov, Рабочий класс СССР. Тенденции развития в 60-70ые годы (Arbeiterklasse der UdSSR. Entwicklungstendenzen in den sechziger und siebziger Jahren)	646
Hudeček J.: Социальные аспекты формирования новых пополнений рабочего класса - тенденции, проблемы, опыт (Soziale Aspekte der Formierung neuer Aufgaben der Arbeiterklasse — Tendenzen, Probleme, Fragen)	649
Sedláček J.: L. A. Něčiporenko, Buržoazní „sociologie konfliktu“ (Bürgerliche „Soziologie des Konflikts“)	653
Hrzal L. — Ševčík O.: P. Georgiev — C. Palavejev, „Zelenite“ v političeskja život na FRG (Die „Grünen im politischen Leben der BRD); S. Máté, Zöldek, alternativok, környezetvédök. Az ökológiai mozgalmak elmélete és politikája (Die Grünen, die Alternativisten, die Naturbeschützern. Zur Theorie und Poli- tik der ökologischen Bewegung; „Зеленые“: идеология и политика (Die „Grünen, Ideologie und Politik)	655
Rehák J.: A. Agresti, Analysis of Ordinal Categorical Data (Analyse der ordinalen kategorischen Daten)	658

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

Dubský V.: Internationale wissenschaftliche Zusammenarbeit des Institutes für Philosophie und Soziologie der TschAdW — erreichte Resultate und Orien- tierung im 8. Fünfjahrplan	661
Pernica V.: Die Konferenz „Automatisierte Leitungssysteme und Informations- systeme der Lenkung sozialer Entwicklung — ASR/INF '85“	663
Vitek M.: Theorie und Praxis der sozialen Projection	668
Švitek J.: Beitrag zur Soziologie der Musik	670
Janko J.: Jan Evangelista Purkyně in der Wissenschaft und Kultur	670